

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Rozelin DÖNDÜ

HALİFELİK KURUMUNUN ORTAYA ÇIKIŞI VE 1240-1350 YILLARI ARASINDA
BAHRÎ MEMLÛKLER'İN HALİFELİK İLE İLİŞKİLERİ

Tarih Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2021

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Rozelin DÖNDÜ

HALİFELİK KURUMUNUN ORTAYA ÇIKIŞI VE 1240-1350 YILLARI ARASINDA
BAHRÎ MEMLÛKLER'İN HALİFELİK İLE İLİŞKİLERİ

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Zeynep GÜNGÖR

Tarih Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2021

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Rozelin Döndü'nün bu çalışması, jürimiz tarafından Tarih Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Haşim ŞAHİN (İmza)

Üye (Danışmanı) : Dr. Öğr. Üyesi Zeynep GÜNGÖR (İmza)

Üye : Prof. Dr. Ekrem KAVAN (İmza)

Tez Başlığı: Halifelik Kurumunun Ortaya Çıkışı ve 1240-1350 Yılları Arasında Bahrî Memlûklerin Halifelik ile İlişkileri
--

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 26/02/2021

Mezuniyet Tarihi : 25/03/2021

(İmza)
Prof. Dr. Suat KOLUKIRIK
Müdür

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Halifelik Kurumunun Ortaya Çıkışı ve 1240-1350 Yılları Arasında Bahrî Memlûklerin Halifelik ile İlişkileri” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

İmza

Rozelin DÖNDÜ

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Rozelin DÖNDÜ
Öğrenci Numarası	20175206016
Enstitü Ana Bilim Dalı	Tarih
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Programın Türü	(X) Tezli Yüksek Lisans () Doktora () Tezsiz Yüksek Lisans
Danışmanın Unvânı, Adı-Soyadı	Dr. Öğr. Üyesi Zeynep GÜNGÖR
Tez Başlığı	Halifelik Kurumunun Ortaya Çıkışı ve 1240-1350 Yılları Arasında Bahrî Memlûklerin Halifelik ile İlişkileri
Turnitin Ödev Numarası	1510006163

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 168 sayfalık kısmına ilişkin olarak 15.02.2021 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nda belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

alıntılar hariç % 8

alıntılar dahil % 9'dur.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

(x) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.

() Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

...../...../.....

(imzası)
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep GÜNGÖR

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ.....	vii
ÖZET.....	viii
SUMMARY.....	ix
ÖNSÖZ.....	x
GİRİŞ.....	xii

BİRİNCİ BÖLÜM

HALİFELİĞİN ORTAYA ÇIKIŞI VE DÖRT HALİFE DÖNEMİ

1.1.Hz. Muhammed'in Vefatı ve Kırtas Olayı.....	3
1.2.Sakîfe Toplantısı.....	4
1.3.Hz. Ebû Bekir'in Halife Seçilmesi (632-634).....	5
1.4.Hz. Ömer Dönemi (634-644).....	7
1.5.Şûra Olayı.....	10
1.6.Hz. Osman Dönemi (644-656).....	11
1.7.Hz. Ali Dönemi (656-661).....	13
1.8.Hz. Hasan'ın Halife Seçilmesi.....	16

İKİNCİ BÖLÜM

EMEVÎLER DÖNEMİNDE HALİFELİK

2.1.Muâviye b. Ebû Süfyân Dönemi (661-680).....	18
2.2.Yezid Dönemi (680-683).....	20
2.3.Mervân b. Hakem Dönemi (682-684).....	21
2.4.Abdülmelik b. Mervân Dönemi (685-705).....	22
2.5.Velîd Dönemi (705-715).....	22
2.6.Süleyman b. Abdülmelik Dönemi (715-717).....	23
2.7.Ömer b. Abdülazîz Dönemi (717-720).....	23
2.8.Hişâm b. Abdülmelik Dönemi (724-743) ve Emevîlerin Sonu.....	25
2.9.Emevîler'in Yıkılışını Hızlandıran Uygulama Mevâlî Politikası.....	26
2.10.Emevîlerin Kâbusu Abbâsî İhtilâl Hareketi.....	28

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE HALİFELİK

3.1.Abbâsî Devletinde Halifeliğin Genel Yapısı.....	31
3.2.Abbâsî Devleti ile Selçukluların Münasebeti.....	49
3.3.Abbâsî Devleti'nin Hârizmşahlar ile Münasebeti ve Selçuklu Devleti'nin Çöküşü.....	65
3.4.Hârizmşah Devleti'nin Çöküşü ve Otrar Faciası.....	69
3.5.Moğolların Abbâsî Halifeliğini Ortadan Kaldırması.....	72

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MEMLÛKLER DÖNEMİNDE HALİFELİK

4.1.Sultan Baybars'ın Halifeliği Yeniden Tesisi ve İhyası.....	78
4.1.1.Sultan Baybars'ın Hâkim-Biemrillâh'ı Halife İlan Etmesi (1261-1302).....	81
4.2.Memlûk Sultanlarının Tahta Geçişlerinde Halifelerin Tutumu.....	84
4.3.Hilâfet Ordusunun Temel Gücü Memlûkler.....	117
4.4.Halife ve Memlûk Sultanlarının Ortak Gerçekleştirdiği Seferler.....	123
4.4.1.İrak Seferi (19 Haziran/ 4 Aralık 1261).....	123
4.4.2.Şekhab Savaşı (22 Nisan 1303).....	125
SONUÇ.....	128
KAYNAKÇA.....	133
EKLER.....	149
EK 1- Haritalar.....	149
EK 2- Mühür ve Hil'at.....	152
EK 3- Görseller.....	155
EK 4- Paralar.....	159
EK 5- Tablolar.....	162
ÖZGEÇMİŞ.....	167

KISALTMALAR LİSTESİ

bk.	Bakınız
c.	Cilt
Çev.	Çeviren
ed.	Editör
Hzl.	Hazırlayan
Neş.	Neşreden
Not.	Notlandıran
s.	Sayfa Sayısı
S.	Sayı
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	Tahkik
ts.	Tarihsiz
vb.	ve benzeri
Vol.	Volume

ÖZET

İslâm öncesi Arap coğrafyasının dağınık bir yapıya sahip olmasından dolayı düzeni sağlamak kolay olmamıştır. İslâm peygamberi Hz. Muhammed'in yapmış olduğu çoğu uygulamanın amacı Arap toplumunda birliği ve düzeni sağlamak idi. Kabileleri büyük ölçüde tek çatı altında toplamayı başaran Hz. Muhammed, Arap toplumunda sükûnet ortamını sağlamıştır. Fakat Hz. Muhammed'in vefatının ardından lidersiz kalan Arap toplumu, kendilerini yönetecek ve düzeni tekrardan sağlayacak bir ardıla ihtiyaç duymuşlardır. Böylece siyasi bir makam olan halifelik kurumu ortaya çıkmıştır. Hulefâ-i Râşidin dönemi İslâm tarihinin en önemli dönemlerinden biri olmuştur. Bu dönemde başa geçen halifeler, Hz. Muhammed'in kurmuş olduğu düzeni ve devlet sistemini onun yöntemleri çerçevesinde ihya etmeye çalışmışlardır. Hulefâ-i Râşidin döneminden sonra halifelik kurumu Emevîler'e intikal etmiştir. Bu dönemde halifelik, babadan oğula geçen bir saltanat sistemine dönüşmüştür. Akabinde Abbâsî ihtilal hareketi ile halifeliği ele alan Abbâsî Devleti, kurumu siyasi ve dini yetkileri olan büyük bir devlet haline getirmişlerdir. Fakat X. yüzyılda yaşanan iç ve dış sorunlar zamanla halifelerin siyasi nüfuzları yitirmelerine ve sadece dini konumlarını kullanmalarına neden olmuştur. 1258 yılında Abbâsî Devleti'ni ortadan kaldıran Moğolların, Abbâsî halifesini öldürmesi üzerine bir süreliğine halifesiz kalan İslâm âleminin fetret devrine girmesine neden olmuştur. Memlûkler'in 1260 yılında Aynicâlût Savaşı ile Moğolları mağlup etmesi üzerine büyük bir sevinç yaşamışlardır. 1261 yılında Sultan Baybars'ın halifeliği Kahire'de yeniden tahsis etmesiyle İslâm âlemindeki saygınlıkları artmış oldu. Memlûk Devleti'nde halifeler, dönemin sultanlarının buyruğu altında hareket etmişlerdir. Hiçbir siyasi yetkisi olmayan halifelerin, bazen sürgün edilip dini yetkileri bile ellerinden alındığı görülmüştür. Bu dönemde halifelik sadece gösteriş amaçlı yapılan törenlerde dini sembolik bir kurum haline gelmiştir.

Anahtar Kelimler: Hilâfet, Emevîler, Abbâsîler, Memlûk Devleti, Memlûk Sistemi.

SUMMARY

THE ESTABLISHMENT OF THE CALIPHATE AND THE RELATIONSHIPS OF THE BAHRÎ MAMLUKS WITH CALIPHATE BETWEEN 1240-1350

Because the pre-Islamic Arab geography had a scattered structure it was not easy to ensure order there. Most of the implementations of the Prophet Muhammad was done in order to ensure unity and order within the Arab society. The prophet managed to create an atmosphere of calm among Arab society by bringing the tribes together to a good extent. However, following the death of the prophet, the Arab society, which remained leaderless, they needed a succession to rule themselves and restore order. Thus, the institution of the caliphate, a political authority, emerged. The Rashidun Caliphates period, was one of the most important periods in the history of Islam. During this period, the caliphs who took the lead tried to revive the order and the state system established by the prophet within the framework of his methods. After this period of the Rashidun Caliphates, the caliphate institution was transferred to the Umayyads. During this period, the caliphate, developed into a system of reign that passed from father to son. The Abbasid State, which subsequently took over the caliphate with the Abbasid Revolution movement, turned the institution into a great state with political and religious authorities. However, the internal and external problems in the 10th century eventually caused the caliphs to lose political influence and use only their religious positions. The Mongols, who abolished the Abbasid State in 1258, killed the Abbasid caliph and caused the Islamic world to enter the interregnum period. They experienced great joy when the Mamluks defeated the Mongols in 1260 with the Battle of Ain Jalut. With Baibars bringing the caliphate back to Cairo in 1261, the reputation of the caliphs in the Islamic world increased. In the Mamluk Dynasty, the caliphs acted under the command of the Sultans of the period. Since the caliphs had no political authority, history has seen cases where they were exiled and even stripped of religious authority. In this period, the caliphate became a religious symbolic institution in ceremonies held only for show.

Keywords: Caliphate, Umayyads, Abbasids, Mamluk Dynasty, Mamluk System.

ÖNSÖZ

İslâm âleminin hem dini hem de siyasi lideri olan Hz. Muhammed'in vefat etmesinden ötürü büyük bir üzüntüye kapılan Müslümanlar, kendilerini yönetecek bir lider arayışına girmişlerdir. Yapılan müzakereler sonucu "Halife" diye adlandırılan devlet başkanlarını seçmişlerdir. Hulefâ-i Râşidin döneminde İslâm hudutlarının gelişmesi ile birlikte kurumsallaşmaya başlayan halifelik, başta Emevîler olmak üzere Abbâsîler ve Memlûkler'de farklı siyasi amaçlar için kullanılmıştır. Halifelik, Emevîler'de bir saltanat haline dönüşürken Abbâsîler'in güçlü dönemlerinde ise hem dini hem de siyasi otoriteyi ellerine alan bir kurum haline gelmiştir. Çeşitli sebeplerden dolayı bu kurumun etki alanları daralmıştır. Müslüman bölgelerde yaşanan iç ve dış sorunlarla mücadele etmek zorunda kalan halifeler, nüfuzlarını kaybederek etki alanlarını tahta çıkan sultanlara bırakmışlardır.

Selefleri Eyyûbîler'den 1250 yılında iktidarı devralan Memlûkler 1250-1517 yılları arasında Mısır ve Suriye'de hüküm süren ve Türk-İslâm tarihinde önemli bir mevkiye haiz Türk devletidir. Ortaçağın önemli devletleri arasında yer alan ve yüzyıllarca kendisinden bahsettirecek bir devlet olma özelliği taşıyan Memlûkler'in tarihi oldukça ilgi çekicidir. Adından da anlaşıldığı üzere kölemenlerden oluşan bu devlet, kendilerine has askeri yönetim tarzı ile ön plana çıkmalarının yanı sıra Memlûk sultanlarının ümerânın ittifakı ile seçimle başa geçmeleri, bazı zamanlarda ise özellikle Bahrî Memlûkler'de görülen babadan oğula intikal eden bir yönetim şeklini uygulamaları ayrıca güçlü olan emirin güçsüzü tahttan indirdiği ve kökenlerinin kölelerden oluşması onları ayrıcalıklı bir devlet konumuna getirmiştir. Yenilmez olarak adlandırılan Moğolları, 1260 yılında mağlup ederek büyük bir güç elde eden Memlûkler, 1261 yılında Abbâsî halifeliğini yeniden ihya ettirmeleri neticesinde, Türk-İslâm dünyası içerisinde hatırı sayılır bir devlet konumuna yükselmelerine neden olmuştur. Bu sayede hâkimiyet sahalarını genişletmek ve nüfuzlarını arttırmayı amaçlayan Memlûk sultanları, kendi nüfuzları dışında başka bir hâkimiyeti kabul etmemeyi tercih etmişlerdir. Bu sebeptendir ki halifelik kurumunun siyasi gücünden faydalanmak isteyenlere de devlet içerisinde mahal vermemişlerdir. Bundan dolayı halifelik kurumunun diğer devletlere nazaran Memlûkler'de de farklı işleyişi tarihçilerin odak noktası olmuştur. Memlûk tarihi bakımından son derece zengin bir literatüre sahip olmamıza rağmen, bu alanda yapılan çalışmaların yeterli düzeyde olmayışı, Memlûk tarihi ile ilgili kayda değer çalışmaların ise daha çok Batılılar tarafından yapılması, araştırılması ve incelenmesi gereken önemli bir konunun ülkemizde daha çok araştırılması gerektiği kanısı ile hareket ederek, Memlûk tarihi ve halifelik kurumundan bahsetmeyi uygun bulduk. Çalışmamızda bu döneme

ışık tutan ana eserlerden istifade edilerek konunun daha iyi anlaşılabilmesi bakımından dört bölüm halinde ele aldığımız bu tez çalışmamızın Giriş bölümünde, Memlûk Devleti'nin kuruluşuna kadar siyasal, sosyal ve dini meseleler genel hatları ile ele alınmıştır. Birinci bölümde halifeliğin ilk olarak nasıl ortaya çıktığını aktarmaya çalıştık. Hulefâ-i Râşidin döneminde halifelik kurumunun işleyişine değindik. İkinci bölümde ise Emevî döneminde halifelik kurumunun işleyişine ve bu dönemde halifelik kurumunda görülen değişimlere değindik. Çalışmamızın Üçüncü bölümünde ise Abbâsî ihtilâl hareketi ve Abbâsî Devleti'nin genel yapısına halifelik kurumunun işleyişine ayrıca Abbâsî Devleti'ndeki halifelerin Selçuklu Devleti, Hârizmşahlar ve Moğollar ile ilişkilerini aktarmaya çalıştık. Çalışmamızın son ve ana bölümünü oluşturan Dördüncü bölümde ise Sultan Baybars'ın halifeliği yeniden ihya etmesi, Memlûk sultanlarının kronolojik olarak tahta geçiş serüvenlerinde Abbasî halifelerinin tutumlarına ve bu devleti eşsiz yapan yegâne durum olan memlûk sistemine, hemen akabinde ise halife ve sultanların ortak katıldığı seferlere detaylıca yer verilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızın amacı halifelik kurumuyla ilgili herhangi bir dini tartışmaya girmeden bu kurumun nasıl ortaya çıktığına açıklık getirerek, Memlûk sultanların gölgesinde kalan halifelik kurumunu detayları ile gözler önüne sermek ve dönemin dini, siyasi, sosyal olaylarını değerlendirmektir. Bu bağlamda, Memlûk Devleti tarihine naçizane bir ışık tutarak Memlûk Devleti sultanlarının halifeler ile olan ilişkilerine ve siyasi münasebetlerinin daha fazla araştırmaya konu olması gerektiğini önemle vurgulamak isteriz. Söz konusu çalışmanın literatüre katkı sağlamasını temenni ederek, bu çalışma vesilesi ile halifelerin Türk-İslâm âlemindeki konumu ve dönemin sultanlarına karşı olan tutumlarının detaylı bir şekilde incelenmesi gerektiğini bir kez daha vurgulamak isteriz.

Çalışmamız süresince öncelikle tez konusunun belirlenmesinde, içeriğinde ve özel kütüphanesini benimle paylaşarak dönemin kaynaklarına büyük oranda ulaşmamı sağlayan kıymetli danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Zeynep GÜNGÖR'e teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca zengin kütüphanesini kullanmama müsaade inceliğini ve içtenliğini gösteren Mahmut DEMİR'e, yine bu çalışmanın hazırlanmasında desteklerini esirgemeyen kıymetli dostlarım Nesrin YILMAZ ve Halime YEL'e desteklerinden dolayı sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Çalışmam boyunca en büyük fedakârlığı gösteren ve her koşulda beni destekleyip sonsuz sabır ve sevgi gösteren aileme özellikle kıymetli validem Mukadder DÖNDÜ'ye en içten şükranlarımı sunarım.

Rozelin DÖNDÜ

Antalya-2021

GİRİŞ

İslâm öncesi Arabistan'da sosyal ve siyasi yapı, aşiretler şeklinde teşkilatlanmıştı. Bu durum çoğu zaman düzensizliğe neden oluyordu. Hz. Muhammed'din vefatından sonra, Arap toplumunda sağlanan birliği ve düzeni devam ettirmek kolay değildi. Nitekim uzun çabalar sonucu kabileler arasında sağlanan birliğin, Hz. Muhammed'in vefatından sonra tekrardan bozulacağına endişelenen kesim, kabilelerin olası bir kargaşa ortamı yaratmalarından şüphelenmişlerdir. Bundan dolayı Hz. Muhammed'den sonra bu topraklarda düzeni tekrardan sağlamak amacıyla bir lidere ihtiyaç duymuşlardır¹. Bu düzeni sağlayan kişinin ise toplum üzerinde önemli bir saygınlığı olmuştur². Bilindiği üzere Müslümanların birliğini ve dirliğini koruyarak İslâmiyet'i yayma gayesi taşıyan Hz. Muhammed önderliğinde³ VII. yüzyılda yapılan uygulamaların temel amacı, İslâm dinini geniş sınırlara yaymak ve bu sınırlar içerisinde sükûneti sağlamak idi. Hz. Muhammed'in bu amacı vefatından sonra İslâm coğrafyası sınırları içerisinde zamanla kalıplaşarak, ileride kurulacak olan Türk-İslâm devletlerine örnek teşkil etmiştir⁴. Nitekim ahiret ve dünya işini İslâm dinin gereğine göre tüm insanları sevk ve idare etmek ise *Hilâfet* adı altında ele alınmıştır⁵. Hilâfet kurumu Hz. Muhammed'in vefatından sonra Hz. Ebû Bekîr'e biat edilmesiyle zuhur etmiştir. Hz. Muhammed'in vefatının ardından çıkan bu kurum birçok atıflara maruz kalarak, siyasi-manevi bir otoriteyi meydana getirmiştir. Böylece Türk-İslâm devletlerinde hilâfet, İslâm birliğini ve düzenini sağlamak amacından uzaklaşarak, zamanla başa geçen şahsiyetlerin hâkimiyetlerini güçlendirmek adına oluşturdukları siyasi bir çıkar haline bürünmüştür. Keza bunun bir sonucu olarak, bu devletlerde yaşanan iç sorunlardan mütevellit bazen sarsıntılara ve bölünmelere neden olabilecek pek çok uygulamalara da imza atılmıştır. Böylelikle hilâfet kurumu zamanla dini kimliğinden sıyrılarak iktidarı ve nüfuzu elinde barındırmak amacı güden bir anlayış haline gelmiştir. Hz. Muhammed'in vefatının ardından Arap toplumunda kimin halife olması gerektiği yönünde farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Nihai bir karara varamayan kesimden dolayı bu topraklarda ilk kırınglıklar meydana gelmiştir. Yaşanan kısa süreli tartışma ortamından sonra Hz. Muhammed'in ardılını ilk olarak üstlenecek Hulefâ-i

¹ Brockelmann, 1964: 16-20; Sırma, 2016: 26-33; Mucahir, 2015: 16-18; Sırma, 2013: 11-13.

² Dard, 1938: 9-15.

³ Waat, 2015: 242-242.

⁴ Lewis, 1998: 56; Avcı, XVII, 1998: 539-5541.

⁵ İbn Haldûn, I, 2007: 421.

Râşidin dönemi, hiç şüphesiz ki İslâm tarihinin en önemli dönemlerinden biri olmuştur⁶. Çünkü bu dönemde başa geçen halifeler, Hz. Muhammed'in kurmuş olduğu kurulu düzeni ve devlet sistemini onun yöntemleri çerçevesinde ihya etmeye çalışmışlardır⁷. Bazı iç karışıklıklarında görüldüğü Hulefâ-i Râşidin döneminden sonra halifelik makamını elde etmek isteyen kişiler, yapmış oldukları uygulamalardan dolayı zamanla bu kurumun asıl amacından sapmasına neden olmuşlardır. Özellikle iktidarı ve bölgedeki nüfuzu ele geçirme gayesi güden Emevî ve Abbâsî Devleti bu önemli makamı çıkarları doğrultusunda kullanmaya çalışmışlardır⁸. Bu devletlerin halifeleri, hâkimiyetlerinin güçlü olduğu dönemlerde birçok alana hükmetmeyi başarmıştır. Fakat nüfuzlarını yitirdiklerini hissettikleri zaman ise etki alanlarını yeniden sağlamak adına, bulundukları coğrafya dışında kalan topraklarda başa geçecek sultanların iktidarını onaylatmak ve devlet içerisindeki atamaları gerçekleştirmek için yeni bir uygulama ileri sürmüşlerdir. Bu uygulamanın temelinde ise iktidarı ele alan kişi adına hutbe okutmak ve düzenlenen resmi törenlere katılarak dönemin sultanlarına hil'at giydirmektir. Nitekim bu uygulama, İslâm dünyasında hâkimiyetin tanınması bakımından oldukça mühimdir. Bunun dışında iktidarı ele alan hükümdarlar, diğer coğrafyalarda da hâkimiyetlerinin tanınması yolunun, halife tarafından onaylanmakla sağlanıldığı düşüncesine sahiplerdi. Halife tarafından hâkimiyeti onaylanmayan sultanın iktidarı tamamen geçersiz sayılmasa da etki alanları oldukça asgari düzeydeydi. Sonuç itibarı ile hükümdarlar bakımından önem arz eden bu durum, halifelerden geçmekteydi ve böylelikle halifelerin elinde bulunan bu yetki İslâm âleminde nüfuzlarını arttırmalarını sağlamıştır. Hulefâ-i Râşidin döneminin ardından halifelik kurumuna tamamen farklı bir bakış açısı kazandıran Emevîler (661-750) babadan oğula geçen veraset anlayışı neticesinde halifelik makamını saltanata dönüştürerek, bu kuruma sahip olmaya çalışmışlardır⁹. Halifelik bu dönemde, iktidarı ele geçirme ve hâkimiyet sahalarını genişletmek amacı ile kullanılan dini bir araç haline gelmiştir¹⁰. Bu dönemde Araplar Emevîler'in uyguladıkları mevâlî politikası ile ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuşlardır¹¹. Özellikle mevâlînin Emevîler tarafından haksız yaptırımlara maruz kalmaları ve ikinci sınıf insan muamelesi görmeleri, zamanla Emevî Devleti'nin çöküşünün hızlanmasına sebep olmuştur¹².

Emevî idaresinden memnun olmayan grupların desteğinin alınması ile Abbâsî ihtilâl hareketi zuhur etmiş ve böylelikle 750-1258 yılları arasında hüküm süren Abbâsî Devleti'nin

⁶ Robinson, 2005: 67; Lewis, 1998: 56; Avcı, XVII, 1998: 539-5541; Sırma, 2013: 20-25.

⁷ Brockelmann, 2018: 28; Varol, 2003: 308.

⁸ Nizamüddin Şâmi, 1987: 7.

⁹ Lewis, 1998: 58; Akyüz, 1991: 25.

¹⁰ Aytepe, 2002: 16-17; Aksu, 2006: 64; Aksu, 2001: 217.

¹¹ Makrîzî, 1119: 133.

¹² Yiğit, XXIX, 2004: 424-425; Öztürk, 1994: 227-229.

kurulması ile Emevî Devleti ortadan kalkmıştır. İslâm tarihi açısından yeni bir dönüm noktası olan Abbâsî Devleti, kendi içerisinde hem askeri hem de siyasi alanda kayda değer değişiklikler yaparak, Emevî Devleti'nden farklı bir siyaset yürütmüştür. Dönemin halifelerinin geniş yetkilere sahip olması ve hâkimiyet alanlarını genişletmiş olmaları durumu Abbâsî halifelerinin zamanla merkezden uzak olan bölgeleri idare edememesine neden olmuştur¹³. Özellikle Mısır'ın jeopolitik konumundan ötürü Abbâsîler tarafından bu bölgeye atanan valilerin uzak bölgelere gitmeyişi, uzak eyaletlerde yaşanan iç sorunlardan merkezde bulunan halifenin habersiz kalması durumu birçok olayın yaşanmasına neden olmuştur. Bunun bir sonucu olarak Mısır'da çıkan sorunları, halifelerin kontrol altına alınması oldukça güç olmuştur. Bundan dolayı Abbâsî halifeleri uzak eyaletlerdeki olaylardan haberdar olmak ve buradaki asayişin sağlamak adına Mısır bölgesine Türk valiler atamıştır¹⁴. Abbâsî halifesi tarafından Mısır bölgesine ilk kez vali olarak gönderilen kişi olan Ahmed b. Tolun iktidarını bu bölgede ilan etmesi üzerine 868-905 yılları arasında Mısır coğrafyasında ilk Türk-İslâm devleti böylece kurulmuştur¹⁵. Hemen akabinde ise bu coğrafyalarda Muhammed b. Tuğç 935-969 yılları arasında hâkimiyetini ilan ederek İhşîdîler Devleti'ni kurmuştur¹⁶. Abbâsî halifeliğine olan saygınlıkları ile bilinen bu devletlerden sonra Fâtımîler 909-1171 yılları arasında tarih sahnesine çıkmıştır¹⁷. Diğer devletlerin aksine Abbâsî halifesine karşı farklı bir tutum sergileyip, Bağdat bölgesindeki halifenin varlığını tanımayan Fâtımî Devleti'ne ise Eyyûbî Devletinin son vermesi ile birlikte tarih sahnesinden silmiştir¹⁸. 1171-1462 yılları arasında hâkimiyeti ele geçiren Eyyûbîler Mısır, Hicaz, Yemen ve Kuzey Afrika gibi geniş coğrafyalarda Abbâsî halifeliğine bağlı kalarak hâkimiyetlerini sürdürmeyi başarmışlardır. Görüldüğü üzere Fâtımîler dışında, Abbâsî halifeliğine uzak olan eyaletlerde kurulan bu devletler varlıklarını idame ettirmek için genellikle halifeye bağlı bir tutum sergilemişlerdir. Özellikle Mısır coğrafyasında kurulan bu devletler, hâkimiyetlerinin siyasi boyutunu hallettikten sonra nüfuz alanlarını daha çok genişletmek amacıyla askeri alanda ordularına Memlûkleri dâhil etmişlerdir. İlk etapta bir güç dengesi oluşturmak için alınan bu Memlûkler, daha sonra Abbâsîler tarafından İranlılara karşı bir denge siyaseti uygulamak için seçilmişlerdir. Nüfuzlarını artırmak ve bir güç dengesi oluşturmak için satın alınan bu Memlûkler, zamanla Abbâsîler'in aleyhlerine olmuştur. Böylelikle merkeze uzak yerlere atanan valiler, atandıkları bölgede bağımsızlıklarını kazanmak ve güçlenmek için çok sayıda

¹³ Yiğit, XXIX, 2004: 424-425; Aydın, II, 2003: 10; Günce, 2019: 16; Öztürk, 1994: 227-229; Günce, 2019: 16-17.

¹⁴ Koprman, VI, 1992: 56-71; Merçil, 2013: 18-19.

¹⁵ İbn Fazlullah el-Ömerî, 2014:184.

¹⁶ İbn Saîd, I, K.1, 1953: 148.

¹⁷ İbnü'l-Esîr, VIII, 1991: 547-550.

¹⁸ Koprman, VI, 1992: 213.

memlûkü ordularına dâhil etme ihtiyaç duymuşlardır. Bu durum Memlûklerin bu coğrafyalarda zamanla güçlenmelerine sebep olmuştur¹⁹.

Bahrî Memlûkler ve Burcî Memlûkler şeklinde iki döneme ayrılan Memlûk Devleti²⁰, devlet sistemleriyle orijinal bir niteliğe sahip olmuşlardır. Bu devleti eşsiz yapan yegâne durum kendilerine özgü geliştirmiş oldukları memlûk sistemi idi²¹. Disiplinli ve sistematik bir işleyişe sahip olan bu sisteme dâhil olmak ise çok uzun uğraşlar gerektirmiştir. Genelde Kafkas ve Orta Asya taraflarından küçük yaşta getirilen bu Memlûkler, disiplinli bir şekilde yetiştirilerek almış oldukları eğitime göre devletin önemli kademelerinde görev yapmışlardır. Köle statüsünden sıyrılan Memlûkler, kayda değer bir nüfuz elde ederek zamanla yönetimi ele geçirme amaçları taşımışlardır²². Moğolların Orta Asya, Deşt-i Kıpçak bölgesine yaptıkları tahripler sonucu esir pazarlarında satın alınan ve büyük bir çoğunluğunun küçük yaşta ki Türklerden oluştuğu Memlûkler, yetenekleri sayesinde dönemin sultanları ve valileri tarafından oldukça rağbet görmüşlerdir. Emirlerine olan sadakatleri, cesaretleri, güç ve yetenekleri ile dönemin halifeleri tarafından hem orduda hem de devlet dairesinde görevlendirilmek amacı ile tercih edilen Memlûkler, Eyyûbî hükümdarı el-Melikü's-Sâlih'in vefatının ardından, kendilerine büyük bir düşmanlık besleyen Turan Şah'ı öldürmeleri sonucunda bağımsızlıklarını ve güçlerini tüm kesime duyurmayı başarmışlardır. Böylece ilk Eyyûbî kadın hükümdarı olarak bilinen Şecerüddür'ün, hâkimiyetinin Abbâsî halifesi tarafından onaylanmaması üzerine, Şecerüddür'ün Memlûk emirlerinden olan Aybek ile siyasi çıkar uğruna evlenmesi sonucunda, Aybek ilk Memlûk hükümdarı olmuştur. Bu olaydan sonra Memlûk Devleti resmi olarak tarih sahnesine çıkmıştır²³. Türk-İslâm devletleri içerisinde birçok farklı uygulamaya ve başarıya imza atan Memlûkler, hâkimiyet sahalarının açılması dışında diğer Türk-İslâm devletlerine nazaran halifelik kurumunda da farklı bir anlayış sergilemişlerdir²⁴. Moğol ve Haçlılar ile başarılı mücadeleler verdikten sonra Moğolların ortadan kaldırdığı Abbâsî halifeliğini Sultan Baybars'ın 1261 yılında yeniden ihya etmesi, Memlûklerin İslâm dünyasındaki saygınlıklarını ve konumunu son derece arttırmıştır. İslâm dünyasında nüfuz elde etmek ayrıca Mısır coğrafyasını meşruiyet merkezi haline getirmek istemesi gibi nedenlerden dolayı halifeliği ihya eden Sultan Baybars, bu amacına ulaştıktan sonra halifelerin siyasi bir güç elde etmelerini önlemek için halifelerin sahip oldukları hakları zamanla ellerinden almıştır. Keza halifeler bu dönemde, sultanların tahtını

¹⁹ Poole, VI, 1901: 60; Şeşen, VI, 1992: 433-437; Koprıman, V, 2002: 168.

²⁰ İbn Fazlullah el-Ömerî, III, 1971: 287.

²¹ Poole, VI, 1901: 59.

²² Bosworth, 2005:124-126; Kızıltoprak, XXIX, 2004: 87; Yiğit, XXIX, 2004: 90.

²³ İbn İlyâs, I, 1982:286-287; İbn Tağrıberdî, 2013: 19-23; İbnü'd-Devâdârî, cüz VIII, 1973: 382-383; Baybars el-Mansûrî, 2016: 17-19.

²⁴ Barker, 2016: 27; Lewis, 1995: 92; Tomar, 2010: 10-13.

meşrulaştırmak ve sultanlara İslâm dünyasında itibar kazandırmalarından başka bir işe yaramamıştır. Bunun dışında devletin hiçbir kademesinde söz sahibi olamayan halifeler, genellikle resmi törenlerde ümerânın tepkisini çekmemek adına sultanlar tarafından sembolik olarak kullanılmışlardır. Memlûk Devletinde bazı halifelerin, asıl görevleri olan dini işlere dahi müdahale edememeleri durumu zamanla halifelerin, bu kurumu zor şartlar altında devam ettirmeye çalışmalarına neden olmuştur. Bunun üzerine hâkimiyet alanlarını genişletmek adına iç meseleleri olabildiğince halletmeye çalışan Memlûk Devleti, halifelerin önceden sahip olduğu gücü de ellerinden almak için gerekli durumlarda halifelerle anlaşma yoluna gitmişlerdir²⁵. Buradaki temel sebep ise halifelerin herhangi bir siyasi güçten yararlanmalarını engellemek ve halkın bu dini nüfuzu kullanmasından çekinmeleri idi²⁶. Sonuç itibarı ile Moğolların, Abbâsî halifeliğini ortadan kaldırması ve İslâm âleminin üç buçuk yıla yakın bir süre halifesiz kalışı durumu²⁷ Müslüman kesimin fetret devrine girmesine neden olmuştur. Sultan Baybars'ın halifeliği yeniden tahsis etmesi durumu ise Memlûk Devleti'ni, İslâm âlemi üzerinde büyük bir saygınlığa ulaştırmıştır. Lakin Kahire bölgesinde yaşamlarını sürdürmeye çalışan Abbâsî halifeleri, Bağdat bölgesinde yaşayan halifelerden çok daha farklı bir konuma sahip olmuşlardır. Çünkü hiçbir siyasi yetkisi ve hâkimiyeti bulunmayan Kahire bölgesinde yaşayan Abbâsî halifeleri, Memlûk sultanlarının buyruğu altında yaşamlarını dönemin sultanlarının vermiş olduğu maaş ile sürdürmeye çalışan sembolik bir halife haline dönüşmüşlerdir²⁸.

²⁵ Makrîzî, cüz II, 1997: 254-256; İbn İlyâs, I, 1982:314-315; Suyûtî, II, 2013: 723-724; İbn Tağrîberdî, 2013: 47-48; El -Kalkaşendi, 2019:233-235.

²⁶ Ayaz, 2012: 120; Ağır, 2011: 641-644, Sağlam, 2017:172.

²⁷ Suyuti, 2018: 41.

²⁸ Kortantamer, 1984: 33-34; Ağır, 2011: 641-644.

BİRİNCİ BÖLÜM

HALİFELİĞİN ORTAYA ÇIKIŞI VE DÖRT HALİFE DÖNEMİ

Ünlü Müslüman tarihçi İbn Haldûn *Mukaddime* adlı eserinde halifeliğin tanımını şu şekilde yapmıştır:

Hakikatte hilâfet, dinin korunması ve dünyanın dini siyasetle idare edilmesi için Hz. Muhammed’e naiplik ve vekilliktir. Bundan dolayı hilâfet dinin muhafaza edilmesi ve dünya işlerinin dini bir siyasetle idare edilmesidir. Şer’i hükümlerin bir gereği olarak, dünya ve ahiretteki durumları itibarıyla, tüm insanları şer’i kanunlara göre yönetmek zorunludur. Bu kanun (otorite, hâkimiyet, iktidar) ise şariat sahibine aittir. Bunlar da Peygamberlerdir ve onlardan sonra bu konuda onların yerine geçen kişilerdir, bunlar da Halifelerdir. Şer’i hükümleri bu kişiler yönetirler²⁹.

Halifelik kavramı lügatte; *arkada olmak, birinin arkasından gelmek, yerine geçmek* anlamlarında kullanılmış olup “half” kökünden türeyerek, birinin yerine geçip görevini ihya eden kişi anlamına gelmektedir. Bu genel tanımın dışında halifelik kavramını araştırdığımız zaman tarihte iki farklı şekilde karşımıza çıktığını görmekteyiz. Bunlardan ilki siyaset alanında, diğeri ise dini alanda kullanılmasıdır. Siyaset alanında baktığımız zaman, bir kimsenin başka bir kişinin yerini tutmasına *الخلافة* “hilâfet”, halife tayin etme işine de “istihlaf” ya da “tahlif” kelimelerinin kullanıldığını görürüz³⁰. Nitekim bu terimlerin kullanılmasının amacı ise Hz. Muhammed’den sonraki devlet başkanlığını ifade etme amacı gütmesindendir³¹. Bu kişilere halife denmesinin nedeni Hz. Muhammed’in halefi olmasından ötürüdür. İslâm tarihinde hilâfet kavramı ve kurumu tarih boyunca birçok atıflara ve değişimlere maruz kalmıştır³². Hz. Muhammed’in vefatından sonra yerini alan kişinin görevi siyasi alanda tebaayı dinin hükümlerine göre yönetmek idi. Halifeliğin buradaki temel görevi ise, dini korumak ve dünyevi işleri dini bir politika ile ihya etmektir. Bundan dolayıdır ki halifelerin bu kavramı kullanmalarının altında yatan en temel etkenin, Hz. Muhammed’i her alanda örnek alarak, onun dünyevi ve siyasi hayatını ayrıca dini amaçlarını hatırlamak ve bunları insanlara hatırlatmak maksadı taşımışlardır. Bunun haricinde halifeler için kullanılan bu terimlerin dışında farklı alanlarda kullanılan başka kavramlar da mevcuttur. Bunlardan birkaçını zikretmek gerekirse; الإمامة الكبرى “İmamet-i Kübrâ” (Büyük yâda yüce imamlık), الخليفة رسول الله “halîfetü Resûlillah” (Tanrının elçisinin halifesi), الخليفة “Halifetullah” (Tanrının

²⁹ İbn Haldûn, I, 2007: 421-423.

³⁰ Uludağ, XV, 1997: 299; Kanar, 2003: 160-161.

³¹ Yaşar, 2016: 520; Barthold, 2006: 35-42.

³² Çiftçi ve Yılmaz 2013: 91.

halifesi) vb. kavramları da kullanmışlardır. İslâm dininin kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerîm'e baktığımız vakit ise burada hilâfet kelimesiyle karşılaşmamaktayız. Lakin bunun yerine *halife*, *halâif*, *hulefâ* kelimeleri kullanarak Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi gibi kelimelerine sıklıkla rastlamaktayız. İslâm kurallarına göre halifelerin şer'i hükümleri uygulayabilmeleri için bu hükümleri çok iyi bir şekilde bilmesi lazımdı. Bu durum hilâfetin olmazsa olmaz başlıca kurallarındandı. Hilâfetin buradaki asıl amacı ve görevi şeriat hükümlerini yerine getirmek ve tebaanın işlerini belli bir düzen dâhilinde yürütmektir³³. Halifelere kimi zaman da *imam* 'imam' denilmiştir. Böyle denilmesinin nedeni ise İslâm peygamberi Hz. Muhammed'in vekili olarak toplumu yöneten halifelerin, önder ve lider olmalarından kaynaklanmasıydı. Örneğin Hz. Ömer döneminde halifeleri cami imamlarından ayırmak için, *أمير المؤمنين* (*emîrû'l-mü'minîn*), *إمامتي الكبرى* (*imâmet-i kübrâ*), *الإمامة* (*imâmet*) vb. terimlerin kullanması da halife ve imamları tebaa nazarında ayırmak içindi. Halifelik unvânı Hz. Ebû Bekir'den itibaren devlet başkanlarını ifade etmek için kullanılmıştır³⁴. Devlet başkanları için kullanılan halife kavramı İslâm tarihinde sık sık karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Hz. Muhammed'in Medine'de on yıl boyunca yürütmüş olduğu devlet başkanlığı ve yönetim sistemi İslâm devlet modelinin ilkelerinin temelini ortaya koymuştur. Binaenaleyh hilâfet ismi de İslâm devlet başkanlığı kurumunu temsil etmeye başlamıştır. Bunun sonucunda İslâm âleminin en büyük egemenlik makamı olan halifelik kurumunun temelleri böylelikle atılmış oldu³⁵.

Hz. Muhammed vahiy yoluyla almış olduğu yetkiler ile birlikte Müslümanların dünyevi hayatını bu sayede belli bir düzen çerçevesinde yürütmüştür. Devlet başkanı ve ordu komutanı gibi birçok sıfatı üstlenerek hemen hemen tüm yetkiyi elinde barındırmıştır. Kur'an-ı Kerîm aracılığı ile İslâm dinini, eşsiz insana, dış dünyaya ve doğaya yönelterek, hayatın tüm yönünü ele alan genel bir yöntem meydana getirilmiştir. Din ile birlikte kanun, ahlak ve güç öğeleri birleşmiştir. Nihayetinde İslâmiyet bu uygulamalar sayesinde sosyal açıdan büyük bir düzen ve refah içerisine girmiştir. Tüm bu alanlarda söz sahibi olup, Müslümanların siyasi, sosyal, ekonomik olarak neredeyse her alanda hayatlarını düzenleyen ve refah çerçevesinde idame ettirmelerini sağlayan İslâm peygamberi Hz. Muhammed'in yürütmüş olduğu bu düzen zamanla kendisinden sonra gelecek kişiler için birer örnek teşkil etmiştir³⁶. Hz. Muhammed'in ölümünden sonra yaşanan bir takım sosyal ve siyasi olaylar ise Müslüman coğrafyasının bir nevi kaderini değiştirmiştir³⁷.

³³ Buhârî, IX, 1987: 4316.

³⁴ Suyûtî, 2015: 45; Avcı, XVII, 1998: 539-540; Sarıkaya, 2017: 206.

³⁵ Şen, 2013: 6-10; Şafâk, 1977: 19; Lewis, 1998: 50.

³⁶ Waat, 2015: 242.

³⁷ İbnü'l-Esîr, II, 1991: 296.

1.1.Hz. Muhammed'in Vefatı ve Kırtas Olayı

Hiz. Muhammed'in rahatsızlığının şiddetlenmesinin ardından evinde Hiz. Ebû Bekir bulunuyordu. Abdullah b. Ömer ise bu sırada evinin yakınlarındaydı. Toplanan Müslüman tebaa peygamberden gelebilecek iyi bir haberi merakla bekliyorlardı. Münafıklardan bazıları Hiz. Muhammed'in vefat ettiği haberini vermişlerdir. Onun vefat haberine inanamayan ya da inanmak istemeyen Abdullah b. Ömer'i bu sırada Hiz. Aişe (radiyallâhu anhâ) anlatıyor:

وعن عائشة رَضِيَ اللهُ عَنْهَا قَالَتْ: تُوَفِّيَ رَسُولُ اللَّهِ وَأَبُو بَكْرٍ بِالسُّنْحِ، تَعْنِي بِالْعَالِيَةِ، فَقَامَ عُمَرُ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ يَقُولُ: وَاللَّهِ مَا مَاتَ رَسُولُ اللَّهِ

وَلْيَبْعَثَهُ اللَّهُ تَعَالَى، فَلْيَقْطَعَنَّ أَيْدِي رِجَالٍ وَأَرْجُلُهُمْ، فَجَاءَ أَبُو بَكْرٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ فَكَشَفَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ، فَقَبَّلَهُ وَقَالَ: يَا أَبَى أَنْتَ وَأُمِّي طِبْتَ حَيًّا وَمَيِّتًا، وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ يُدْفِنُكَ اللَّهُ الْمُؤْتِنِينَ أَبَدًا، ثُمَّ خَرَجَ فَقَالَ: أَيُّهَا الْخَالِفُ عَلَى رَسُولِكَ، فَلَمَّا تَكَلَّمَ أَبُو بَكْرٍ جَلَسَ عُمَرُ رَضِيَ اللهُ عَنْهُمَا، فَحَمِدَ اللَّهَ أَبُو بَكْرٍ، وَأَثْنَى عَلَيْهِ، ثُمَّ قَالَ: أَمِنْ كَانَ يَعْبُدُ مُحَمَّدًا، فَإِنْ مُحَمَّدًا قَدْ مَاتَ، وَمَنْ كَانَ يَعْبُدُ اللَّهَ فَإِنَّ اللَّهَ حَيٌّ يَمُوتُ، وَت: إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ. وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ أَفَإِنْ مَاتَ أَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلَى أَعْقَابِكُمْ، وَمَنْ يَنْقَلِبْ عَلَى عَقْبَيْهِ فَلَنْ يَضُرَّ اللَّهَ شَيْئًا وَسَيَجْزِي اللَّهُ الشَّاكِرِينَ. فَتَشَجَّ النَّاسُ يَكُونُ، وَاجْتَمَعَ أَنْصَارُ إِلَى سَعْدِ بْنِ عُبَادَةَ فِي سَقِيفَةِ بَنِي سَاعِدَةَ، فَقَالُوا: مَنَّا أَمِيرٌ وَمِنْكُمْ أَمِيرٌ، فَذَهَبَ إِلَيْهِمْ أَبُو بَكْرٍ وَعُمَرُ وَأَبُو عُبَيْدَةَ رَضِيَ اللهُ عَنْهُمْ، فَذَهَبَ عُمَرُ يَتَكَلَّمُ، فَأَسْكَنَهُ أَبُو بَكْرٍ، فَكَانَ عُمَرُ يَقُولُ: وَاللَّهِ مَا أَرَدْتُ بِذَلِكَ إِلَّا أَتَى كُنْتُ قَدْ هَيَّأْتُ كَمَا أَعْجَبَنِي خَشِيتُ أَنْ يَبْلُغَهُ أَبُو بَكْرٍ فَتَكَلَّمَ وَاللَّهِ أَبُو بَكْرٍ، فَوَاللَّهِ مَا زَوَّرْتُ فِي نَفْسِي كَمَا إِيَّاهُ وَأَتَى عَلَيْهِ وَابْلَغَ، وَكَانَ فِي كَمِهِ: نَحْنُ أَمْرَاءُ وَأَنْتُمْ الْوُزَرَاءُ، فَقَامَ حُبَابُ بْنُ الْمُنْذِرِ فَقَالَ: وَاللَّهِ نَفْعَلُ، مَنَّا أَمِيرٌ وَمِنْكُمْ أَمِيرٌ فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ:، وَلَكِنَّا أَمْرَاءُ، وَأَنْتُمْ الْوُزَرَاءُ. زَادَ رَزِينُ: لَنْ يُعْرِفَ هَذَا أَمْرٌ إِلَّا لِهَذَا الْحَيِّ مِنْ قُرَيْشٍ، هُمْ أَوْسَطُ الْعَرَبِ ذَارًا وَأَعَزُّهُمْ أَحْسَابًا، فَبَايَعُوا عُمَرَ، أَوْ أَبَا عُبَيْدَةَ، فَقَالَ عُمَرُ: بَلْ تُبَايِعُكَ أَنْتَ، فَأَنْتَ سَيِّدُنَا وَخَيْرُنَا وَأَحَبُّنَا إِلَى رَسُولِ اللَّهِ، فَأَخَذَ عُمَرُ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ بِيَدِهِ فَبَايَعَهُ النَّاسُ، فَقَالَ قَائِلٌ!

أي هيات وأصلحت، والتزوير: إصح الشيء، وكم مزور: محسن

فَقَتَلْتُمْ سَعْدَ بْنَ عُبَادَةَ، فَقَالَ عُمَرُ: قَتَلَهُ اللَّهُ تَعَالَى، قَالَتْ: فَمَا كَانَ مِنْ خُطْبَتَيْهِمَا مِنْ خُطْبَةٍ إِلَّا نَفَعَ اللَّهُ بِهَا، لَقَدْ خَوَّفَ عُمَرُ النَّاسَ، وَإِنَّ فِيهِمْ لَنِفَاقًا فَزَادَهُمُ اللَّهُ تَعَالَى بِذَلِكَ، ثُمَّ لَقَدْ بَصَرَ أَبُو بَكْرٍ النَّاسَ فِي اللَّهِ تَعَالَى وَعَرَفَهُمُ الْحَقُّ الَّذِي عَلَيْهِمْ وَخَرَجُوا بِهِ يَتَلَوْنَ: وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ آيَةً. أَخْرَجَهُ الْبَخَارِيُّ وَالنَّسَائِيُّ. قُلْتُ: وَقَوْلُهُ زَادَ رَزِينُ: كَذَا فِي التَّجْرِيدِ وَأَصْلُهُ، وَهَذِهِ الزِّيَادَةُ بَعِيْنَهَا فِي صَحِيحِ الْبَخَارِيِّ وَاللَّهُ أَعْلَمُ السُّنْحُ: بَضْمُ السَّيْنِ الْمَهْمَلَةِ وَالنُّونِ، وَقِيلَ بِسُكُونِ النُّونِ: مَوْضِعُ بَعْوَالِي الْمَدِينَةِ فِيهِ مَنَازِلُ بَنِي الْحَارِثِ بْنِ الْخَزْرَجِ، وَقَوْلُهُ: يُدْفِنُكَ اللَّهُ الْمُؤْتِنِينَ فِي الدُّنْيَا، قَالَ ذَلِكَ أَبُو بَكْرٍ رَدَا لِقَوْلِ عُمَرَ: إِنْ اللَّهَ سَيَّبَعْتَ نَبِيَّهُ فَيَقْطَعُ أَيْدِي رِجَالٍ وَأَرْجُلَهُمْ. وَالسَّقِيفَةُ الصَّفَةُ فِي الْبَيْتِ، وَالنَّشِيْجُ: تَرَدَّدُ صَوْتِ الْبَاكِي فِي صَدْرِهِ مِنْ غَيْرِ انْتِحَابٍ .

Allah'a yemin ederim ki o vefat etmemiştir. Bilakis İmran'ın oğlu Musa'nın gidişi gibi Rabbinin katına gitmiştir. Allah'a yemin ederim ki Hiz. Muhammed geri dönecektir. Kendisinin vefat ettiğini söyleyen bir takım kişilerin ellerini ayaklarını kesecektir" şeklindeki öfkeli konuşması ile Hiz. Muhammed'in ölümünü kabullenmemiştir. Abdullah b. Ömer, toplanan tebaa ile konuştuğu esnada, Hiz. Ebû Bekir, Hiz. Muhammed'in yanına giderek onun vefat ettiğini gördü. Bu esnada yüzü örtülü olan Hiz. Muhammed'in örtüsünü kaldırır ve onu alnından öperek: "Annam babam sana feda olsun hayatın da güzel ölümün de, Allah'ın sana yazmış olduğu ölümü tatmış bulunuyorsun" dedikten sonra Hiz. Muhammed'in yüzünü örter ve onun vefatını dışarıda toplanan kesime duyurmak için dışarıya çıktı. Hiz. Ebû Bekir bir köşede

merakla toplanan tebaaya, Hz. Muhammed'in vefatını duyurdu. Böylece bu vefat haberi tüm Mekke'ye kısa sürede ulaşıldı. Müslüman âlemi duymuş oldukları üzüntüden dolayı bu sırada perişan bir haldeydi. Bu sırada Mekke'de vali olarak görev yapmakta olan Attâb b. Esîd b. Ebi'l- Âs b. Ümeyye, ölüm haberini alır almaz meydana gelebilecek olumsuz olaylardan endişelendiği için son çareyi kaçıp gizlenmekte bulmuştur. Böylelikle Mekke'de derin bir boşluk, hüznün ve endişe ortamı hâkim olmaya başlanmıştır³⁸.

Kaynaklarda İbn Abbas'ın anlatımıyla: Hz. Muhammed hasta yatağındayken, Müslümanların kendisinden sonra sorun yaşamamaları ve ihtilafa düşmemeleri için bir yazı yazmak istediğini ve yanında bulunan kişilerden yazı yazmak için kendisine gerekli olan kâğıt ve kalem getirilmesini rica etmesi üzerine orada bulunan Abdullah b. Ömer, Hz. Muhammed'in ağır hastalığından dolayı bilincinin tam yerinde olmadığını bundan mütevellit sağlıklı bir karar verip, doğru şeyler yazamayacağını ve bu durumun doğru olmadığını beyan ederek, kutsal kitap Kuran'ın buyruklarının kendilerine yeteceğini söylemiştir. Bunun üzerine Hz. Muhammed'in yanında bulunan bir takım grup tartışmaya başlamıştır. Müslümanların bu halini görüp onların bu durumuna sinirlenen Hz. Muhammed, odasında bulunan kişileri dışarı çıkarmıştır³⁹. "Kırtas Olayı" olarak anılan ve tarihte yerini alan bu durum neticesinde Hz. Muhammed müdahaleler sonucunda aklında olan kişiyi yazamadan hastalığından dört gün sonra vefat etmiştir⁴⁰.

1.2.Sakîfe Toplantısı

Hz. Muhammed vefat ettiği sırada Medine coğrafyasında dört grup bulunmakta idi. Bunlardan ilki *Muhacirûn*, ikincisi *Ensar* içinde çoğunluğu teşkil eden *Hazreçliler*, üçüncüsü Ensardan *Evs* kabilesine mensup olanlar ve dördüncü ise Medine'ye hicret etmiş olan *Bedeviler* idi⁴¹. İslâm'dan önce Evs ve Hazrec kabileleri arasında çeşitli sorunlar vuku bulmuştur⁴². Tüm bu kabileler arasında yaşanan sorunlar neticesinde nasıl bir düzenin sağlanacağı konusu ise Müslümanlar içerisinde merak edilen bir konu idi⁴³. Bundan mütevellit, Hz. Muhammed'in vefatından sonra İslâmi düzeni yeniden kimin sağlayacağı soruları gündeme gelmiştir. Zira Müslümanların kazanmış olduğu güçten mahrum olmaması, birliğini ve dirliğini korumaları için Hz. Muhammed'in izinden gidecek bir halifeye ihtiyaç duyulmuştur. Bu nedenle İslâm dünyasında telaşlı bir arayış başlamıştır. Kimin halife olacağı sorusu ise Müslümanların kafalarını karıştırmıştır⁴⁴. Bilindiği üzere peygamberler

³⁸ İbnü'l-Esîr, II, 1991: 296-297; Buhârî, IX, 1987:4135-4136.

³⁹ Buhârî, IX, 1987: 4126-4129; İbnü'l-Esîr, II, 1991: 294-295.

⁴⁰ Nûmanî, 1975: 98-104.

⁴¹ Yıldız, I, 1992: 548.

⁴² Belazûrî, 2012: 17.

⁴³ Yıldız, I, 1992: 548.

⁴⁴ Holt, 2005: 57; Suyûtî, 2018: 30; İzzetbegovic, 2007: 45; Sarıkaya, 2017: 206; Yıldız, 1992: 550.

kendilerinden sonra bir varis bırakmamışlardır. “Biz Peygamberler miras bırakmayız” hadisi ise peygamberlerin kendilerinden sonra hiçbir şekilde vekâlet ya da varis bırakmadıklarını ayrıca böyle bir uygulamanın Kur’an’da geçmemesi ve Hz. Muhammed’in de kendisinden sonra bir vekil bırakmaması bu durumu kanıtlar nitelikteydi. Arap toplumunda nizamı tekrardan sağlamak amacı ile Müslümanlar kendilerine önder olacak bir kişiyi seçmek istemişlerdir. Böylece Sakîfetü Benî Sâide de bir toplantı düzenlemeye karar vermişlerdir. Sonuç itibarı ile bu toplantı neticesinde etkisi uzun sürecek olan bir kurumu Müslümanlar ortaya çıkarmışlardır. Bu dönemin önemli kabilelerinden biri olan Kureyş kabilesinin elde etmiş oldukları saygınlıktan ötürü tebaanın işlerini halletmeleri ve değerli mülklerin muhafazasında görevlendirilmeleri gibi mühim görevlerinin dışında şeriat hükümleri neticesinde diğer kabilelerden de daha ayrıcalıklı konumda olmalarından dolayı halifelik makamı bu dönemde Kureyş kabilesine daha yakın görülmüştür⁴⁵. Keza bu dönemde bazı hadislerin de halifeliğin Kureyş kabilesinde kalması gerektiğini vurgulaması, bu kabilenin halifeliği elde etmesi bakımından önemlidir⁴⁶.

Bu nedenlerden dolayı Hz. Muhammed’den sonra bu makamı Kureyş kabilesinin üstlenmesi gerektiği fikrini dönemin ileri gelenleri arasında uyandırmıştır. Kureyşli olmayan kişinin ise asla halife olmayacağı düşüncesini yaratmıştır⁴⁷. Anlaşıldığı üzere hilâfetin Kureyş kabilesine bırakılmak istenmesinin tek nedeni bu kabilenin tebaa arasında belli bir nüfuzu ve saygınlığının olması idi. Nitekim bu kabilenin halifelik makamını rahatça yürütebileceği görüşü daha baskın şekildeydi. Fakat tüm bunlara rağmen bu kabilenin de halifelik gibi kutsal görevi tam anlamı ile yürütememesi durumunda tebaadan bu kabileye biat edilmemesi gerektiği yönünde bazı hadis ve rivayetler de mevcuttur. Özetle Sakife toplantısının etkileri İslâm coğrafyasında yüzyıllar boyunca yankılanmıştır. Çünkü bu toplantı İslâm tarihinde farklı mezheplerin ayrıca farklı görüşlerin doğmasına sebebiyet vermiştir. Hilâfet kurumunun temellerinin ise aslında bu toplantıda atıldığı söylenilebilir⁴⁸.

1.3.Hz. Ebû Bekir’in Halife Seçilmesi (632-634)

Peygamber’in cenazesi henüz toprağa verilmemişken Medineli Ensarlardan oluşan bir grup Sakîfetü Benî Sâide’de Medineli Hazrec Başkanı olan *Sa’d b. Ubâde*’ye biat etmişlerdir. Bu biat haberini alan Hz. Ebû Bekir, yanına Abdullah b. Ömer ve Ebû Ubeyde bin Cerrah’ı alarak Medine’ye ulaştı. Bu adaletsiz durumun önüne geçmek istedi. Ensâr grubu: “Bizden bir emir sizden bir emir olsun” diyerek bir çözüm yolu önermişlerdir. Bunun üzerine Hz. Ebû

⁴⁵ Eco, 2014a: 30; Mucahir, 2015: 73-76.

⁴⁶ Suyûtî, II, 2013: 72; Kalkaşendî, 2019: 37.

⁴⁷ Dard, 1938: 9-10.

⁴⁸ Azimli, 2007: 44.

Bekir: “Emirler bizden vezirler ise sizden” diyerek cevabını verdi. Bu esnada Hz. Ebû Bekir, Hz. Muhammed’in o meşhur “النَّيْمَةُ مِنْ قَرِيْشٍ”, “İmam Kureyş’tendir” sözünü Ensâr ve Muhacirlere bu esnada hatırlatmayı da ihmal etmemiştir⁴⁹. Ayrıca Hz. Ebû Bekir’in halifeliğine işaret eden bazı hadislerde bulunmaktadır. Bu hadisler Hz. Ebû Bekir’in halifelik makamına layık olduğunu ve bu makama geçebilecek tek kişinin kendisinin olacağı izlenimini uyandırmıştır. Bu hadislerden birine örnek verecek olursak;

وعن جبير بن مطعم رَضِيَ اللهُ عَنْهُ قَالَ: أَتَتْ أُمْرَأَةُ النَّبِيِّ فَكَلَمَتْهُ فِي شَيْءٍ فَأَمَرَهَا أَنْ تَرْجِعَ، فَقَالَتْ: فَإِنْ لَمْ أَجِدْكَ، كَأَنَّهَا تَعْنِي الْمَوْتَ. قَالَ: فَإِنْ لَمْ تَجِدْنِي، فَأَتِي أَبَا بَكْرٍ. أَخْرَجَهُ الشَّيْخَانِ وَالتِّرْمِذِيُّ

Cübeyr İbnu Mut’im (radıyallaahu anh) anlatıyor:

Bir kadın (bu kadının ismi kaynaklarda zikredilmemektedir) Resûlullah (aleyhissalâtu vesselâm)’a gelerek bir hususta kendisiyle konuştu. Resûlullah (aleyhissalâtu vesselâm), kadına, sorunu için tekrardan gelip müracaat etmesi gerektiğini söylemiştir. Bunun üzerine kadın: Buraya gelir de sizi burada bulamazsam kime başvurayım der. Hz. Muhammed: Eğer beni bulamazsan Ebû Bekir’e git⁵⁰.

İslâm tarihi kaynaklarında Hz. Ebû Bekir’in halifeliğine işaret eden buna benzer birçok hadis ve rivayetler mevcuttur. Peygamberin kendi yerine başka birini yazılı olarak vasi tayin etmediğini ancak halife olarak yerine geçebilecek güce sahip olan kişileri söz ve davranışları ile zikrettiğini ise kaynaklardan görebilmekteyiz. Yaşanan bu durum üzerine Abdullah b. Ömer, Hz. Ebû Bekir’i aday olarak göstererek ona biat etmiştir. Bu sırada Abdullah b. Ömer ve ardındakiler Ali Ebû Talib’in evine doğru yola koyulmuşlardır. Talha ve Zübeyr ve muhacirlerden bir grup bu arada Ali bin Ebû Talib’in evindeydiler. Abdullah b. Ömer, Ebû Bekir’e biat için onları toplantıya çağırmıştır. Bunun üzerine bir grup Ensar, Ali bin Ebû Talip’ten başkasına biat etmeyeceklerini beyan etmişlerdir. Hz. Ebû Bekir’e biat edildiği haberini alan Ali bin Ebû Talip, Zübeyr, Fatıma bint Muhammed ez-Zehrâ çok istekli olmasalar bile oluşabilecek bir kargaşa ortamını engellemek amacı ile Hz. Ebû Bekir’e biat etmişlerdir. Hz. Ebû Bekir’in halifeliğine sevinmeyen kesim ise tartışmalı bir şekilde dağılmıştır. Böylece öngörülen müzakereler sonucunda Hz. Ebû Bekir (632-634) halife olarak seçilmiştir. Hz. Ebû Bekir’in bu halifeliğinden sonra hilâfet makamı da doğal olarak Kureyşlilere geçmiştir. Böylelikle Kureyş kabilesinin üstünlüğü bu olaydan sonra bir kez daha kanıtlanmıştır. Nitekim Râşid halifeler dönemine kadar halifelik, tamamen bu kabileden kalarak sahip oldukları üstünlükleri ve saygınlıklarını korumayı böylece başarmışlardır. Daha sonraki devletlerde ise örneğin, Emevîler ve Abbâsîler zamanında ise kısmen de olsa Kureyşliler bu görevi siyasi amaç için üstlenmiştir⁵¹.

⁴⁹ Buhârî, VII, 1987; 3303-3308; Kalkaşendî, 2019: 37; Suyûtî, II, 2013: 72.

⁵⁰ Dağistânî, 2012: 198; Suyûtî, 2018: 83.

⁵¹ Buhârî, VII, 1987: 3304-3306; Hz. Ebû Bekir’in biat töreni için ayrıca bk. Suyûtî, 2018: 89-94.

Hiz. Ebû Bekir'in halife seçilmesi ile beraber هولىفائى راشء "Hulefâ-ı Râşidin" diye tarihte adlandırılan dört halife dönemi başlamıştır⁵². Hiz. Ebû Bekir'in halife olması ile birlikte, İslâm tarihinde الخليفة *halife* unvânını alan ilk kişi olması bakımından önem arz etmiştir⁵³. Bu unvânın verilmesindeki amaç ise yukarıda da zikrettiğimiz üzere Hiz. Muhammed'in yolundan gitmesi ve onu örnek alıp, dünyevi işlerde ona vekâlet etmesinden kaynaklanması idi. Ama onun döneminde bu unvân bazen farklı kişiler tarafından, farklı şekilde kullanılabilirdi. Bunlardan birini zikretmek gerekirse; Hiz. Ebû Bekir'e bazı kesimler: "Ey Allah'ın halifesi" tarzında seslendiği sıralarda, Hiz. Ebû Bekir bu tarz söylemlere sert tepki vererek "Ben Allah'ın Resul'ünün halifesiyim" diyerek bir nevi görevini ve makamını göstermiştir⁵⁴. İslâm toplumunda sağlanan birliğin ve düzenin bozulmaması amacıyla halife seçilen Hiz. Ebû Bekir'in halifeliği ise iki yıldan fazla sürmüştür. Hiz. Ebû Bekir'in halifeliğine zamanla birçok sahabe biat etmiştir. Yapılan bu biatler ise İslâm dünyasında halifenin kamuoyu üzerinde meşruiyet kazanmasını sağlayarak, Müslümanların nüfuzlu kişilerden destek alınması gerektiği düşüncesini sabitleştirmiştir⁵⁵. Ayrıca yine bu dönemde Arap Yarımadası'nda bulunan kabilelerin de Medine'ye, İslâm dinin ihtişamına ve gücüne boyun eğmesine neden olmuştur⁵⁶. Hiz. Ebû Bekir vefat etmeden önce halife makamını üstlenecek kişilere, öğütler vererek insanlara karşı asabi ve hırçın olmamayı ve dinin gereğinin yerine getirmelerini öğütlemiştir⁵⁷. Hiz. Ebû Bekir'in halifelik süresi ise iki yıl, üç ay ve sekiz gün idi⁵⁸.

1.4.Hiz. Ömer Dönemi (634-644)

Hiz. Ebû Bekir vefat etmeden önce halife seçiminde doğacak olan herhangi bir sorunun önüne geçmek amacıyla kendinden sonra yerine gelecek kişiyi belirlemek istemiştir⁵⁹. Kanaatimizce kendisinin böyle bir karar vermesinin nedeni ise Sakife toplantısında bizzat yaşamış olduğu sıkıntıların bir daha tekrarlanmasını istememesi idi. Bundan dolayı Hiz. Ebû Bekir, bu makamın yükünü ve yüceliğini üstlenecek kişi olarak gördüğü Abdullah b. Ömer'i bu mevkiye en uygun kişi olarak görmüştür. Bu düşüncesini ise ilk olarak görüşlerine önem verdiği kişiler ile paylaşmıştır. Âlim kişilerin de bu konudaki görüş ve önerilerini alarak bir nevi adaletli bir seçim yolunu izleyen Hiz. Ebû Bekir, Hiz. Aişe (radiyallâhu anhâ) anlatıyor:

⁵² Oruç, I, 2004: 7; Hizmetli, 2015: 414-416.

⁵³ Suyûtî, 2018: 100.

⁵⁴ Lewis, 1998: 50; Şen, 2013: 6-10; Şafak, 1977: 19; Keleş, 2006: 52.

⁵⁵ Avcı, 1998: XVII, 539-540; Sarıkaya, 2017: 206.

⁵⁶ Eco, 2014a: 311.

⁵⁷ İbn Haldûn, I, 2007: 234.

⁵⁸ İbn Hazm, 2004: 17-18.

⁵⁹ Yıldız, II, 1992: 63-64.

وعن عائشة رَضِيَ اللهُ عَنْهَا قَالَتْ: لَمَّا اخْتُصِرَ أَبُو بَكْرٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ دَعَا عُمَرَ فَقَالَ: إِنِّي مُسْتَخْلِفُكَ عَلَى أَصْحَابِ رَسُولِ اللَّهِ يَا عُمَرُ، إِنَّمَا تَقُلْتُ مَوَازِينَ مَنْ تَقُلْتُ مَوَازِينُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ بِاتِّبَاعِهِمُ الْحَقَّ وَثَقُلَهُ عَلَيْهِمْ، وَحَقٌّ لِمِيزَانٍ يُوَضَّعُ فِيهِ إِنْ يَكُونُ نَقِيًّا. يَا عُمَرُ: إِنَّمَا خَفَّتْ مَوَازِينُ مَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ بِاتِّبَاعِهِمُ الْبَاطِلَ وَخَفَّتُهُ عَلَيْهِمْ، وَحَقٌّ لِمِيزَانٍ يُوَضَّعُ فِيهِ الْبَاطِلُ أَنْ يَكُونَ خَفِيفًا، وَكُتِبَ إِلَى أَمْرَاءِ خَنَازِدٍ: وَلَيْتَ عَلَيْكُمْ عُمَرَ وَلَمْ أَلْ نَفْسِي، وَ الْمُسْلِمِينَ إِخْبَرًا، ثُمَّ مَاتَ وَدُفِنَ لِي، ثُمَّ قَامَ عُمَرُ فِي النَّاسِ خَطِيبًا، ثُمَّ قَالَ بَعْدَ أَنْ حَمِدَ اللَّهَ وَأَتْنَى عَلَيْهِ: أَيُّهَا النَّاسُ: إِنِّي أَعْلِمُكُمْ مِنْ نَفْسِي شَيْئًا نَجْهَلُونَهُ، أَنَا عُمَرُ، وَلَمْ أُحْرَصْ عَلَى أَمْرِكُمْ، وَلَكِنْ الْمُتَوَقَّى أَوْحَى إِلَيَّ بِذَلِكَ، وَاللَّهُ أَلْهَمَهُ ذَلِكَ، وَلَيْسَ أَجْعَلُ إِمَامَتِي إِلَى أَحَدٍ لَيْسَ لَهَا بِأَهْلٍ، وَلَكِنْ أَجْعَلُهَا إِلَى مَنْ تَكُونُ رَغْبَتُهُ فِي التَّوْقِيرِ لِلْمُسْلِمِينَ، أُولَئِكَ هُمْ أَحَقُّ بِهِمْ مِمَّنْ سِوَاهُمْ. أَخْرَجَهُ مَالِكٌ.

Hiz. Ebû Bekir (radiyallâhu anh), ölüm ânı yaklaştığını hissedince, Hiz. Ömer'i yanına çağırarak "Ey Ömer, ben Resûlullah (aleyhissalâtu vesselâm)'ın ashabı üzerine seni halife seçiyorum. Mizanı ağır olan, hakka uyması sebebiyle kıyamet günü mizanın ağır olması da hak olmuştur. Ey Ömer! Mizanı hafif olan da, batıla uyması sebebiyle, kıyamet günü sevabı az ve bu hafiflikle teraziye girecek olandır. İçerisine sadece batıl giren mizanın hafif olması haklıdır. Ayrıca, askerlerin komutanlarına da şunu yazdı: Başınıza Ömer'i seçtim. Kendim için de Müslümanlar için de hayrı seçtim. Sonra Ebû Bekir (radiyallâhu anh) vefat etti ve geceleyin defnedildi. Bilahere Hiz. Ömer (radiyallâhu anh), ayağa kalkıp hamdü sena ettikten sonra şunları söyledi: Ey insanlar, ben size, hiç bilmediğiniz bir şeyi kendimden uydurup öğretecek değilim. Ben Ömer'im size emîr olma hususunda hırsım yok. Ancak vefat eden Ebû Bekir (radiyallâhu anh) bunu bana vasiyet etti. Bu işi ona Allah'ın ilham ettiğine inanıyorum. İmamlığımı, ona ehil olmayan kimseye bırakmam. Fakat onu, Müslümanlara saygı göstermeye gayret edenlere bırakırım. İşte böyleleri, Müslümanlara emîr olaya başkalarından daha çok layıktır⁶⁰.

Böylece Abdullah b. Ömer'i halife olarak seçmiştir. Biz buna her ne kadar adaletli bir seçim yolu desek de, aslında bu uygulama da sadece bir grubun düşüncesini kapsadığı için, bir nevi veliahtlık uygulamasının farklı bir boyutunu bizlere burada hatırlatmıştır. Halifelik makamına geçecek kişi belirlendikten bir süre sonra Hiz. Ebû Bekîr vefat etmiştir. Cenazesi ise Hiz. Muhammed'in mezarının hemen yanına defnedilmiştir⁶¹. Bu sırada Abdullah b. Ömer ise Müslümanlara imamlık yapmaktaydı. Hiz. Osman, Hiz. Ebû Bekir'in emri ile kendisinden sonra halife seçilecek kişiyi bir kâğıda yazar ve bu yazıyı Müslüman tebaaya okutulmasını istemiştir. Bunun üzerine Müslümanlar Abdullah b. Ömer'e biat etmişlerdir. أمير المؤمنين *Emîrû'l-mü'minîn* (Mü'minlerin emiri) unvânını alan Hiz. Ömer, halifeliği çok başarılı bir şekilde yürütmeye başladı. Ayrıca Müminlerin emiri unvânını alan ilk halife olmuştur⁶². Bunun dışında Hiz. Ömer'e الخليفة الخليفة رسول الله "Hilâfetu Halîfeti Resûlillâh" (Resûlullah'ın Halifesinin Halîfesi) unvânı da verilmiştir⁶³. Ona bu unvânı veren ilk kişi Abdullah b. Cehiş'tir⁶⁴. Hiz. Ömer devri fetihler ve elde edilen ganimetler bakımından azami derecede bereketli ve kazançlı bir dönemdir⁶⁵. Hiz. Ömer halifeliğinin ilk dönemlerinde yapmış olduğu Yermük zaferiyle, birçok ganimet elde ederek bundan sonra yapacağı cihatlar için

⁶⁰ Ebû'l-Fidâ, cüz I, 1998: 158-159; İbnü'l-Esîr, II, 1991: 389-391.

⁶¹ Ebû'l-Fidâ, cüz I, 1998: 158-159; Suyûtî, 2018: 103-109; İbnü'l-Esîr, II, 1991: 389-390.

⁶² İbn Kesîr, VII, 1994: 34; Suyûtî, 2018: 163-164.

⁶³ Hitti, II, 1989: 274.

⁶⁴ İbn Haldûn, 2007: 248.

⁶⁵ Fayda, 1982: 169; Hizmetli, 2015:424-425.

Müslümanlar üzerinde önemli bir moral kaynağını oluşturmayı başarmıştır⁶⁶. Hz. Ömer'in güçlü komutanlarından biri olan Ebû Ubeyde ve ordusu bu dönemde Şam topraklarını alması ve Iraklılarla savaşıması neticesinde birçok başarılar elde etmişlerdir. Bu dönemde Müslümanlar ile Farslılar arasında yapılan Cısr (Köprü) Savaşında ise Müslümanlar büyük bir hezime uğratılmıştır. Bu savaşın kaybedilmesinin nedeni ise Farslıların savaşta büyük fillerini ön saflarda kullanmaları, Müslümanların ise bu savaş alanına yalnızca atları ile birlikte gelmeleri sonucunda, atların fillerden ürküp kaçmasından dolayı yapılan savaş Müslümanlar açısından hezimetle sonuçlanmıştır. Ebû Ubeyde savaşı kazanmak için öncelikle fiillerin öldürülmesi gerektiğini emretse de kendisi ve ordusundaki önemli yedi komutan Farslıların ordusunda bulunan dev beyaz fil tarafından öldürülmüştür. Bu durum Müslümanlara mağlubiyeti yaşatmıştır. Böylece Müslümanlar savaş alanından kaçmak istese de Farslıların onları takip etmesi sonucunda savaş birçok Müslümanın şehit olması ile sonuçlanmıştır⁶⁷. Cısr savaşının intikamını ise 637 yılında yapılan Cehlûla savaşıyla almıştır. Bu savaşta birçok Farslı öldürülerek sayısız ganimetler elde edilmiştir. Ünlü tarihçi İbn Kesîr *el-Bidâye ve'n-Nihâye* adlı eserinde bu çetin savaşı şu sözler ile ifade eder:

Farslılar bu savaş alanından kaçmak istiyorlardı. Müslümanlar ise her köşe başında onları yakalıyorlardı 100.000 Farslı öldürüldü. Öyle ki her taraf onların cesetleri ile doluydu. Cesetler her yeri örtüp kapatmıştır. Bundan dolayı bu savaşa kaplayıcı, örtücü anlamına gelen Cehlûla Savaşı denildi⁶⁸.

Hz. Ömer, 638 yılında ise Kûfe ve Basra şehirlerini inşa etmiştir⁶⁹. Bölgedeki imar faaliyetlerini de önemli ölçüde geliştiren Hz. Ömer bu şehirleri önemli savaş merkezleri haline getirmiştir. Dimaşk ve buranın sahil bölgeleri fethedilmiştir⁷⁰. Fethedilen şehirlerde ki gayri müslimleri İslâm dininin kabulüne çağırmıştır. Kazanılan bu zaferlerden sonra Kudüs şehri de fethedilerek hemen akabinde ise Mısır, fetihlerin fethi olan Nihavend ve Hamedan'ın fethi ile beraber⁷¹ Hz. Ömer zamanında Arabistan dışında fetihler bu şekilde başlamıştır. Suriye, Mısır, Filistin'in rahat bir şekilde alınmasından sonra 642 yılında ise Sasaniler'in hâkimiyetine son verilerek Müslümanların İran coğrafyasında daha rahat hareket etmesini Hz. Ömer sağlamıştır⁷². 644 yılında ise İsfahan, Derebend ve Horasan'ın fethi ile beraber birçok şehir fethedilerek İran toprakları üzerinde hâkimiyet kurmuştur. Bu durum İslâm coğrafyasında sınırlarının genişlenmesine, ganimetlerin artmasına ayrıca birçok gayri

⁶⁶ İbn Kesîr, VII, 1994: 35; İbnü'l-Esîr, II, 1991:392.

⁶⁷ İbn Kesîr, VII, 1994: 49-50; İbnü'l-Esîr, II, 1991: 401-402.

⁶⁸ İbn Kesîr, VII: 1994; 117; İbnü'l-Esîr, II, 1991: 476-478.

⁶⁹ İbnü'l-Esîr, II, 1991: 482.

⁷⁰ İbnü'l-Esîr, II, 1991: 394-395.

⁷¹ Nihavend ve Hamedan fethi için ayrıca bk. Belazûri, 2013: 344-354.

⁷² Eco, 2014a:311; Yıldız, II, 1992: 85.

müslimin, İslâm dinini benimsemesine sebep olmuştur⁷³. Yirmi yedi yaşında halife olan Hz. Ömer İslâm tarihinde birçok ilkleri yapmıştır. Şehirler kurmuş, fetihler yapmış bunun dışında ilk unvân kullanan kişi olmuştur. Muazzam bir yönetim ve idare biçimi sağlayan Hz. Ömer, başarılı fetihler neticesinde devletini kusursuz bir sükûnet ortamında yönetmiştir⁷⁴. Nitekim kendisine savaşlardaki başarısından ötürü ناصر لدين الله *Nâsır-Lidînillah* unvânı layık görülmüştür⁷⁵. Fethettiği şehirlerde çeşitli kurumlar kurarak burada büyük bir düzen sağlamıştır. İslâm toprakları fetih ve ganimetlerle zenginleşmiştir. Sonuç olarak tüm bu başarılar neticesinde Mugire b. Şube'nin kölesi olan Lü'lü tarafından hançerlenip yaralanması üzerine bu olaydan birkaç gün sonra 7 Kasım 644 yılında vefat etmiştir⁷⁶. Hz. Ebû Bekir'e ilk biat eden kişi olan Hz. Ömer sert mizacı ve adaleti ile bilinmektedir⁷⁷. On yıl, altı ay, dört gün boyunca halifelik makamında kalmıştır⁷⁸.

1.5.Şûra Olayı

Hz. Ömer yaralandığı sırada toplum içerisinde yaşanılacak olan herhangi bir sorunun önüne geçebilmek ve huzursuzluğu önlemek için devrin âlimleri, halifelik makamına gelecek kişinin veliaht olarak tayin edilmesi gerektiği fikrini Hz. Ömer'e sunmuşlardır. Bunun üzerine bir meclis oluşturmuştur *Şûra Meclisi* olarak nitelendirilen bu yerde toplanan âlimler, bu makam için uygun gördükleri kişileri zikretmişlerdir. Bazı âlimler Hz. Ömer'e bu kutsal makama oğlunu getirtilmesi gerektiği fikrini söylesede Hz. Ömer bu teklifi katiyen kabul etmemiştir. Bunun üzerine şu sözleri söylemiştir: “Eğer ben kendi yerime başkasını tayin etmiş olursam. Benden daha hayırlı birisi kendi yerine başkasını tayin etmiştir. Bu işi şûraya bırakmış olursam yine benden daha hayırlı kişi bu işi şûraya bırakmıştır⁷⁹. Şeklindeki sözü ile adaletli bir seçimin yapılmasını öngörmüştür. Bunun üzerine Hz. Muhammed'in: “Bunlar cennet ehliendir” dediği kişiler olan; Osman, Ali b. Ebû Talib, Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebû Vakâs, Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah, toplanıp kendi aralarında istişare edilmesini ve çoğunluk onayı ile seçilen kişinin halife olmasını istemiştir. Yapılan istişarede Osman ile Ali b. Ebû Talib arasında halife olarak kimin seçileceği düşüncesi tebaa arasında bu esnada çok tartışılmıştır. Toplanan şûra meclisinde ise bu altı kişilik gruplar içerisinde Abdullah, Osman ve Ali bu makama layık görülerek halifeliği bu kişiler üzerinden değerlendirmeye karar vermişlerdir. Olumsuz bir durumun önüne geçmek amacıyla

⁷³ İbn Kesîr, VII, 1994; 163-188; Ebû'l-Fidâ, cüz I, 1998: , 163-164.

⁷⁴ Suyûtî, 2015:144-146.

⁷⁵ İbn Haldûn, 2017:249.

⁷⁶ İbnü'l-Esîr, III, 1991; 56-57; İbn Kesîr, VII: 1994; 221-228; Ebû'l-Fidâ, cüz I, 1998: 163-166.

⁷⁷ Yıldız, II, 1992: 65.

⁷⁸ Ebû'l-Fidâ, cüz I, 1998: 165; İbnü'l-Esîr, III, 1991: 58; İbn Hazm, 2004: 18.

⁷⁹ İbnü'l-Esîr, III, 1991: 70.

Abdurrahman b. Avf, Ali b. Ebû Talib'i bazı sorular sormak için yanına çağırıştır. Ali b. Ebû Talib'e: "Ey Ali sen bu göreve geldikten sonra Allah'ın kitabı Peygamberin sünneti ve halifelerin yolunu izleyeceğine söz verir misin?" sualini yöneltti. Bunun üzerine Ali b. Ebû Talib: "İlmim ve gücümün yettiği sürece bu yolu izleyeceğimi umarım inşallah" şeklinde cevap vermesinin hemen ardından, Osman'ı da yanına çağırarak aynı suali ona da sorduktan sonra, Osman: "Evet bu yolu izleyeceğim" demiştir. Ali b. Ebû Talib'e göre kesin ve net cümleler kurduğu için istişare kısa sürede sonuçlandı. Abdurrahman b. Avf, Osman'ın elini tutup: "Allah'ım şahit ol" diyerek, Osman'ı halifelik makamına getirterek ona biat etmiştir⁸⁰. Bazı tarihçilere göre Hz. Osman'ın halife olarak seçilmesinde ki en büyük etkenin onun yaşça daha büyük olması ve naif bir mizaç yapısına sahip olmasından kaynaklanması idi⁸¹. Nitekim genel kanı da bu yöndedir. Hz. Ebû Bekîr ve Hz. Ömer'in halifelik makamına olgun bir yaşta gelmesi ile birlikte bu halifelerin edinmiş oldukları tecrübe ve deneyimler sayesinde bu kutsal makamı kusursuz yürütecek kişinin de yaşça olgun olması gerektiği düşüncesini akıllarda uyandırmıştır. Bunun dışında kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Hz. Osman'ın halifelik makamına gelmesi aslında biraz da Abdurrahman b. Avf'ın sormuş olduğu sorulara kesin ve net bir şekilde cevap vermesi idi. Çünkü Ali b. Ebû Talib, sorulan suallere biraz daha çekimser cevaplar verdiği için büyük ihtimalle Abdurrahman b. Avf Hz. Ömer'in de rahatsızlığını göz önüne alarak bu makamı da boş bırakmamak için acele bir karar verme ihtiyacı gütmüştür. Böylece hem yaşı itibarı ile hem de dik duruşu sayesinde halifelik makamını Osman'a verilmiştir.

1.6.Hz. Osman Dönemi (644-656)

Hz. Ömer'in vefatından üç gün sonra Hz. Osman'a biat edilmiştir⁸². Hz. Osman halifeliğinin ilk altı ayı boyunca Hz. Muhammed'in yüzüğünün üzerinde yazılı mührü kullanmıştır lakin bu mühür yüzüğün Eris kuyusuna (Medine'de) düşmesi üzerine kaybolmuştur. Bundan dolayı Hz. Osman gümüşten bir yüzük yapmıştır. Bunun üzerinde أنا أؤمن بالله الذي يخلق جمال "Yaratan, güzel yapan Allah'a iman ettim". Başka bir rivayete göre ise "Le-tesbirene ev le-tendiminne" ibaresi yazılı idi⁸³. Halifelik makamına geçmesinin ardından ilk işi, Muğire b. Şu'be'yi, Kûfe Valiliği'nden azledip yerine, Sa'd b. Ebî Vakkas'ı tayin etmesi idi⁸⁴. Bundan dolayı Kûfe⁸⁵ şehri, Hz. Osman döneminde ilk anlaşmazlıkların ve

⁸⁰ Ebû'l-Fidâ, cüz I, 1998: 166; İbnü'l-Esîr, III, 1991: 76. İbn Kesîr, VII, 1994: 238; İbn Haldûn, 2007:231.

⁸¹ Üçok, 1968: 1.

⁸² Suyûtî, 2015: 165.

⁸³ Kalkaşendî, 2019: 64.

⁸⁴ İbnü'l-Esîr, III, 1991: 84; Ebû'l-Fidâ, cüz I, 1998: , 166; İbn Kesîr, VII, 1994: 244.

⁸⁵ Kûfe şehri Güney Irak'ta Hz. Ömer'in emri ile Sa'd b. Vakkas tarafından kurulan şehirdir. (Avcı, XXVI,2002: 339).

Müslümanlar arasında ilk fitnenin ortaya çıktığı şehir olarak tezahür etmiştir⁸⁶. Hz. Osman dönemi tarihçiler tarafından ikiye ayrılmıştır. İlk dönemi Hz. Ömer'in yönetiminin devamını getiren huzur ve sükûnetin hâkim olduğu dönem, ikinci dönemi ise iç karışıklıkların ve huzursuzlukların baş gösterdiği İslâm dünyasında ise bazı ayrılıklara sebep olan bir kargaşa dönemi⁸⁷. Hz. Osman hilâfetinin ilk dönemlerinde, Bizans, Afrika, Endülüs seferlerini yapmıştır. Bunun dışında Kirman, Horasan ve Kıbrıs adalarının fethi ile fütuhât açısından bereketli geçen bir dönem olmakla beraber hudutlarını genişletmiştir. Ayrıca İslâm dünyasına birçok önemli yeri kazandırdığı gibi farklı sorunlarında yine bu coğrafyada nüksetmesine sebep olmuştur. Hz. Osman döneminde yaşanan en büyük sorunlardan biri kendi ailesinden ve yakın çevresinden olan kişileri devletin yüksek kademelerine getirmiş olmasıdır. Sa'd'ı, Kufe'deki görevinden alarak yerine yakın akrabası olan Velid b. Ukbe b. Ehi Muayyt'ı getirmesi durumu Hz. Osman'ın aleyhine olmuştur. Böylece Hz. Osman bu olaydan sonra Müslümanlar tarafından ilk kez eleştirilmiştir⁸⁸. Hz. Osman döneminde yaşanan bir diğer sorun da halifelik hakkının Ali b. Ebû Talib'e ait olduğunu düşünen kesimlerin var olmasıydı. Bu tür sorunlar bölgede birçok isyanın ve ardı arkası kesilmeyen çatışmaların yaşanmasına neden olmuştur. Böylece sükûnet ortamı yavaş yavaş bozulmaya başlamıştır. Tüm bu iç sorunlara rağmen Hz. Osman bu dönemde, İran fethini tamamlayarak Afrika ile savaşlar yapmıştır. Ayrıca Müslümanların ilk deniz savaşı olan Akdeniz fetihlerini (Kıbrıs'ın Fethi, Zatü's-Savârî Deniz Savaşı, Rodos'un Fethi ile dünyanın yedi harikası olan Tunç heykelini ganimetler arasına katmayı başarmıştır.) yine bu dönemde yapılmıştır⁸⁹.

Hz. Osman döneminde yaşanan iç sorunlar ise özellikle Kûfe, Basra ve Mısır gibi şehirlerde yoğunlaşmıştır. Bilindiği üzere Hz. Ömer'in halifeliği süresince Araplar arasında herhangi bir ayrılık söz konusu değildi. Arapların ayrışma noktasına gelmesindeki en büyük etken hiç şüphesiz ki ortada güçlü bir hâkimiyetin olmayışı ve Hz. Osman'ın yumuşak mizacını fırsat bilen kesimlerin ise bunu kullanmalarından kaynaklanması idi. Hz. Ömer döneminde de sorun yaratmak isteyen kesimler mevcuttu fakat Hz. Ömer'in sert mizacından korktukları için herhangi bir atakta bulunmakta çekinmişlerdir⁹⁰. Hz. Osman'ın yumuşak mizacı ise yaşanan sorunlara tedbir almayı önlemiş ve karışıklık çıkaran kişilerin organize bir şekilde daha rahat hareket etmelerine neden olmuştur⁹¹. Bundan dolayı bu dönemde bazı iç sorunlar meydana gelmiştir. Hz. Osman'ı şikâyet etmek isteyen bir grup, Ali b. Ebû Talib'in

⁸⁶ İbnü'l-Esîr, III, 1991: 85-86.

⁸⁷ Üçok, 1968: 2.

⁸⁸ Suyûtî, 2015:166.

⁸⁹ Üçok, 1968: 2-6.

⁹⁰ Yıldız, II, 1992: 201-202.

⁹¹ Yıldız, II, 1992: 218.

yanına gelerek rahatsızlıklarını dile getirmişlerdir. Bunlar Ali b. Ebû Talib'in, Hz. Osman ile görüşmesini istemişlerdir. Bu sırada Mısırlı asiler ayaklanmaya başlayarak Hz. Osman'a kötü ithamlar ve tehditler savurmuşlardır⁹². Tüm bu olumsuz durum neticesinde⁹³ Hz. Osman kendi evinde, içlerinde Hz. Ebû Bekir'in oğlu Muhammed'in de olduğu on üç kişilik grup tarafından feci bir şekilde şehit edilmiştir⁹⁴. Hz. Osman'ın şehit edilmesi İslâm tarihinde farklı sorunları doğurmuştur. Bundan mütevellit halifeliğin kimin hakkı olduğu üzerine yapılan görüşler artık yerini savaş gücüne bırakmıştır⁹⁵. 17 Haziran 656 yılında şehit edilen Hz. Osman, on iki yıl gibi uzun bir müddet hilâfet makamında kalmıştır⁹⁶.

1.7.Hz. Ali Dönemi (656-661)

Hz. Osman'ın şehit edilmesinin ardından özellikle isyancı gruplar Hz. Ali'nin halife olmasını istemişlerdir. Hz. Ali her ne kadar bu teklife sıcak bakmasa da sonuç itibarı ile bu isteği kabul etmiştir. İbn Sa'd'ın anlatımına göre; Hz. Osman'ın şehit edilmesinden bir gün sonra Medine tebaası Hz. Ali'ye biat etmişlerdir⁹⁷. Ona ilk biat eden kişi ise Talha b. Ubeydullah olmuştur⁹⁸. Mührünün üzerinde "el-Mülküllillahi'l-Vahidi'l-Kahhar" yazılı idi⁹⁹. Diğer halifelere nazaran Medine'yi değil de Kûfe şehrini hükümetin, yönetim merkezi olarak değiştiren Hz. Ali, hilâfet tahtına oturduğu zaman ilk işi, Hz. Osman'ın atamış olduğu valileri görevlerinden tek tek azletmek olmuştur¹⁰⁰. Bu sırada bir grup Müslüman ise Hz. Osman'ın sebepsiz yere öldürüldüğünü ayrıca onun katilini bulmayana dek Hz. Ali'ye yapılan bu bîatı reddederek Şam diyarına kaçmışlardır¹⁰¹. Görüldüğü üzere Hz. Ali'nin bîatı, Mısır tebaasını memnun etmiş ise de bazı kesimleri özellikle Kûfe ve Basra bölgesindeki kişileri bu sebepten dolayı kızdırmıştır. Hz. Ali'nin halifeliğini reddeden Talha, Zübeyr ve Hz. Aişe, Hz. Osman'ın katillerinin biran önce bulunması gerektiği yönünde uyarılarda bulunmuşlardır. Böylece Mekke'de Hz. Ali'ye karşı bir muhalefet grubu oluşturmuşlardır. Bu muhalefet grubu Hz. Osman'ın suçsuz yere öldürüldüğünü ve bu bedelin ödenmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Hatta onun öldürülmesinde Hz. Ali'nin parmağının da olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmişlerdir. Hz. Ali her ne kadar bu düşünceye karşı çıksa da ona karşı oluşan muhalefet grubunu ikna edememiştir. Bu sebepten ötürü, Hz. Osman'ın intikamını almak ve onu öldüren

⁹² İbn Kesîr, VII, 1994: 277-290.

⁹³ Üçok, 1968: 13-15.

⁹⁴ İbn Kesîr, VII, 1994: 302-304.

⁹⁵ Üçok, 1968: 15.

⁹⁶ İbnü'l-Esîr, III, 1991: 187; İbn Hazm, 2004: 19.

⁹⁷ Suyûtî, 2015:182.

⁹⁸ İbnü'l-Esîr, III, 1991: 196.

⁹⁹ Kalkaşendî, 2019: 64.

¹⁰⁰ Muir, 1883: 369; Yıldız, II, 1992: 226.

¹⁰¹ İbn Kesîr, VII, 1994: 365.

kişiyi bulma konusunda son derece kararlı olan Talha ve Zübeyr, Basra yoluna koyulmuşlardır. Bu haberi alan Hz. Ali ise olumsuz bir durumun ortaya çıkacağını anlamış ve teçhizatlarını hazırlayarak, Irak yoluna doğru harekete geçmiştir. Müslümanlar arasında yaşanan iç sorunlardan biri olan ve tarihte *Cemel Vakası* adı ile bilinen bu olayda Hz. Ali'nin savaşa bizzat teşrif etmesi üzerine, iki karşıt grup Cemel yakasında karşı karşıya gelmişlerdir. Talha, Zübeyr ve akabindeki kişiler bu esnada öldürülmüştür. Bu savaşı kazanan Hz. Ali, Basra'da on beş gece konakladıktan sonra başka bir olay ile karşı karşıya kalmıştır. İç huzurun bir türlü sağlanamadığı bu dönemde, bu defa Şam'da bulunan Muâviye b. Ebû Süfyân ve beraberindekiler Hz. Ali'ye karşı ayaklanmışlardır¹⁰². Muâviye b. Ebû Süfyân ile Hz. Ali arasında yaşanan şiddetli anlaşmazlıklar neticesinde, Muâviye b. Ebû Süfyân kendi kaderini belirleyecek bazı yeni kararlar almıştır. Almış olduğu bu kararlarda son derece titiz hareket eden Muâviye b. Ebû Süfyân, kendi kavminin birliğini ve düzenini bozmak istemediği için en çok önem verdiği şey olan, kabilenin sahip olduğu bu birliği ve düzeni koruyarak bazı kararlar almıştır. Bundan mütevellit Hz. Ali'ye biat etmek yerine kendisinin halife olması gerektiği kanaatine varmıştır. Böylece iktidarı ele geçirme amacı hırslı bir mücadeleye sebep olmuştur¹⁰³.

Hz. Ali'nin Hz. Muhammed'e olan yakınlığını ve İslâm dinini bir bütün içerisinde yaşaması ayrıca bu uğurda yapmış olduğu büyük hizmetler açısından Müslümanlar, hilâfete en yakın kişinin Hz. Ali olduğunu biliyorlardı. Tüm bu haklara rağmen Muâviye b. Ebû Süfyân, Hz. Ali'ye rakip olmayı göze almıştır¹⁰⁴. Bundan dolayı Hz. Ali ve Muâviye b. Ebû Süfyân (Irak ve Şamlılar) arasında *Sıffin Savaşı* meydana gelmiştir. Bu savaşın gerekçesi ise Şam tebaasının Hz. Osman'ın katillerini buluncaya dek Hz. Ali'yi rahat bırakmayacaklarına yemin etmeleri idi. Hz. Osman'ı bahane ederek sözde onun intikamını almak isteyen Muâviye b. Ebû Süfyân, Şam bölgesinde önemli bir nüfuz elde ederek burada bulunan tebaadan biat almıştır. Hz. Aişe, Talha ve Zübeyr'i de yanına alarak bir toplantı düzenlemiştir. Cemel Vakasında galip gelen Hz. Ali ise bu sırada kendisine biat edilmesini istemiştir. Muâviye b. Ebû Süfyân'ın elde etmiş olduğu bu nüfuz onun Hz. Ali'ye karşı daha rahat bir şekilde hareket etmesine ve baskı uygulamasında neden olmuştur. Böylelikle zamanla bu karşıt grupların mücadelesi artmıştır¹⁰⁵. *Leyletü'l-Herîr* diye de nitelendirilen bu savaşta, Muâviye b. Ebû Süfyân kaybedeceğini düşünerek savaş alanından kaçmıştır. Bu esnada Mısır fatihi Amr b. Âs, orta yolu bulmak amacı ile iki taraf arasında anlaşmasızlığa düşmemek amacı ile

¹⁰² Yıldız, II, 1992: 236-237.

¹⁰³ İbn Haldûn, I, 1997: 519; İbn Haldûn, I ve II, 2013: 790.

¹⁰⁴ Zeydan, II, 2012, 285-286.

¹⁰⁵ Yiğit, XI, 1995: 88; Aksu, 2001: 221; Yıldız, II, 1992: 238-240.

kutsal kitap olan Kur'an-ı Kerîm'in, hakemliğine başvurulması gerektiğini söylemiştir. Bunun üzerine Muâviye b. Ebû Süfyân tarafından bir hile yapılarak Kur'an yaprakları askerlerin ellerinde bulunan mızrakların uçlarına geçirilmiştir¹⁰⁶. Hz. Ali kendi ordusundaki kişileri Muâviye b. Ebû Süfyân'ın yapmış olduğu bu hareketten dolayı uyarır ve Muâviye b. Ebû Süfyân'ın sahtekârlık yaptığını, onları daha küçük yaşta tanıdığını, aslında Kur'an ile hiçbir alakalarının olmadığını her ne kadar dile getirmeye çalışsa da, Hz. Ali'nin ordusu ortada Kur'an yaprakları olduğu için savaşılamayacaklarını söylemişlerdir. Hz. Ali'nin tüm çabalarına rağmen ordusunda bulunan görevli askerler, yapılan bu uyarıları dikkate almamışlardır. Böylece meydana gelen bu savaş Hz. Ali ve taraftarlarının yenilgisiyle sonuçlanmıştır. Muâviye b. Ebû Süfyân ise amacına ulaşmıştır¹⁰⁷. *Hakem olayı*¹⁰⁸ ise bu sorunu çözmek yerine bu olayı daha sorunlu ve karmaşık bir hale getirmiştir. Çünkü bu savaştan sonra Hâricîler yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamıştır. Muâviye b. Ebû Süfyân ise bu savaşta Mısır dâhil olmak üzere halifeye bağlı olan birçok yeri, Hz. Ali'nin ordusunun dağılmasını fırsat bilerek almıştır¹⁰⁹. Böylece Hâricîler ilk defa bu dönemde isyan etmişlerdir¹¹⁰. Hâricîlerden üç kişi Abdurrahman b. Mülcem, Berk b. Abdullah ve Amr b. Bekr et-Temîm ülke içerisinde yaşanan iç sorunların, sorumluları olarak Hz. Ali, Muâviye b. Ebû Süfyân ve Amr b. el As 'mı göstermişlerdir. Daha sonra, İbn Mülcem'in: "Ali bana yeter", Berk'in: "Muâviye b. Ebû Süfyân bana yeter", Amr b. Bekr ise: "Amr b. el- As bana yeter" sözlerini söylemeleri üzerine zikrettikleri kişileri böylelikle öldürmeye yemin etmişlerdir¹¹¹. İbn Mülcem Kûfe şehrine Hz. Ali'yi öldürmek için geldiğini söylemiştir. Hz. Ali'nin öldürülmesi için asilerle anlaşmaya varmıştır. Tüm bu karşıt görüşler sonucunda sabah namazında camiye gitmekte olan Hz. Ali, önceden planlanan suikast ile boynundan vurularak feci bir şekilde şehit edilmiştir. Bu esnada orada bulunan bir grup İbn Mülcem'i derhal yakalamışlardır. Mü'minler Hz. Ali'nin son nefesini vermesinden hemen önce huzuruna gelerek ona bir şey olması durumunda oğlu Hz. Hasan'a biat edeceklerini beyan etmişlerdir. Hz. Ali 26 Ocak 661 yılında vefat etmiştir¹¹². Böylece Hz. Ali'nin öldürülmesi ile Hulefâ-i Râşidin dönemi son bulmuştur¹¹³. Hz. Ali'nin halifeliği ise beş yıl üç ay boyunca devam etmiştir¹¹⁴.

¹⁰⁶ İbnü'l-Esîr, III, 1991: 321; İbn Kesîr, VII, 1994: 439-444; Ebû'l-Fidâ, cüz I, 1998: 188; Fığlalı, II, 1989: 371-373.

¹⁰⁷ İbnü'l-Esîr, III, 1991: 321-328.

¹⁰⁸ İbnü'l-Esîr, III, 1991: 335-349.

¹⁰⁹ İbnü'l-Esîr, III, 1991, 412-414.

¹¹⁰ Emevî ve Abbasî dönemindeki Harici isyanları için ayrıca bk. Konak, 2018; 2-38.

¹¹¹ Ebû'l-Fidâ, cüz I, 1998: 180-181.

¹¹² Yıldız, II, 1992: 261-262; Üçok; 1968: 25; Eco, 2014a:312.

¹¹³ el-Cahız, 2008:214-215.

¹¹⁴ İbnü'l-Esîr, III, 1991: 403; İbn Hazm, *Esmâu'l-Hulefâ ve Fütûhu'l-İslâm* adlı eserinde Hz. Ali'nin halifelik süresinin 4 yıl 9 ay 10 gün olduğunu belirtmiştir. (İbn Hazm, 2004: 20).

1.8.Hz. Hasan'ın Halife Seçilmesi

Hız. Ali'nin şehit edilmesinin ardından Kûfe tebaası Hız. Ali'nin oğlu Hız. Hasan'a biatlarını bildirmişlerdir¹¹⁵. 661 yılında halifelik makamının yeni temsilcisi olan Hız. Hasan, bölgede yaşanan iç problemler ile Müslümanların huzursuzluklarını da göz önünde bulundurarak, kendisine karşı oluşan güçlü grupların etkisiyle hem kendi açısından hem de Müslümanların huzuru için çok önemli bir karar almıştır. Bu kararı Muâviye b. Ebû Süfyân lehine hilâfetten feragat etmesi idi. İki tarafın da belli şartlar dâhilinde karşılıklı anlaşması ile Muâviye b. Ebû Süfyân'a bir mektup yazarak kendisine biat ettiğini açık şekilde dile getiren Hız. Hasan, bu kararı sonucunda Kûfe şehrini Muâviye b. Ebû Süfyân'a teslim etmiştir. Bu anlaşmadan sonra Müslümanlar arasında 662 yılında huzur ortamı oluşmuştur. Bundan dolayı Müslümanlar bu tarihi “birlik yılı” olarak adlandırmışlardır¹¹⁶. Yapılan anlaşmada sözde şartları kabul eden Muâviye b. Ebû Süfyân, Hız. Hasan'ın da devletin tüm yetkisini ona devretmesi üzerine, Suriye tebaasından أمير المؤمنين “emîrü'l- mü'minin” unvânı ile biat almıştır¹¹⁷. Hız. Hasan'ın sadece altı ay süren halifeliği¹¹⁸ bu anlaşma ile sonlanarak, İslâm tarihine farklı bir boyut kazandıran Emevî Devleti böylelikle resmîyette kurulmuştur¹¹⁹. Sonuç itibarı ile Hulefâ-i Râşidin döneminde başa geçen halifeler Hız. Muhammed'in akrabalarından ya da yakın çevresindeki kişilerden seçilmişlerdir. Hız. Ebû Bekir'in vefatıyla birlikte yerine Hız. Ömer onun vefatıyla Hız. Osman, dördüncü ve son halife olan Hız. Ali bu kutsal makama geçmiştir. Halifeler ayrıca Medine şehrini devletin idari yönetim merkezi seçerek tüm dünyevi ve dini faaliyetlerini bu bölgede yürütmeyi tercih etmişlerdir. Bunlardan farklı olarak Hız. Ali Kûfe'yi yönetim merkezi olarak tercih etmiştir¹²⁰. Tarihi kaynaklarda Hız. Muhammed'in: “Hilafet benden sonra otuz yıl sürecek arkasından şeklini alacaktır. Zalim bir sultana dönecektir”¹²¹ denildiği zikredilmektedir. Hız. Muhammed vefat ettiği zaman halifelik Hulefâ-i Râşidin adı altında farklı bir boyut kazandırılarak işgal edildi. Otuz yıl sonra ise halifelik yargısı ise devşirildi. Hulefâ-i Râşid döneminden sonra başa gelen halifeler ümerâyı dini padişahlık ile kimi zaman ise zorbalıklar ile idare etmişlerdir¹²². Bilindiği üzere Muâviye

¹¹⁵ Yüksel, 2006: 21-21.

¹¹⁶ Hız. Hasan'ın Muâviye b. Ebû Süfyân'dan istediği şartlar şu şekildeydi; Kûfe'deki beytülmalın tekrardan teslim edilmesine ve beş milyon dirhemlik bir tutarın verilmesi ayrıca Fars ilerindeki Darabcerd şehirlerinin haracının verilmesi ve Hız. Ali'ye küfredilmemesi şartlarını içermiştir. Muâviye b. Ebû Süfyân Hız. Hasan'ın yapmış olduğu bu anlaşma şartlarını kabul edeceğini söylemesi üzerine halifelik görevini ona teslim eder. Fakat Muâviye iktidar hırsı ve öfkesi ile sonuç itibarı ile bu şartlara uymamıştır. (İbnü'l- Esîr, III. 1991, 412-416; Ebû'l-Fidâ, cüz I, 1998: 182-183; Yıldız, II, 1992: 267-268; Üçok; 1968: 26).

¹¹⁷ İbn Kesîr, VIII, 40-42; İbnü'l- Esîr, III. 1991: 397.

¹¹⁸ İbn Hazm, 2004: 21.

¹¹⁹ Yiğit, XI, 1995: 88; Aksu, 2001: 221.

¹²⁰ Robinson, 2005: 67; Halifelerin iktidar süreçlerini incelemek için ayrıca bk. Lewis, 1998: 56.

¹²¹ Ebû'l-Fidâ, cüz I, 1998: 183; Kadî Beyzâvî, 2014: 258; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, 2018: 130.

¹²² Nizamüddin Şâmi, 1987: 7; Dard, 1938: 9-15.

b. Ebû Süfyân halifelik davasını ve tartışmasını hep Hâşimilere karşı yapmıştır. Arap toplumundaki diğer unsurlar ile herhangi bir mücadeleleri olmamıştır. Özetle Muâviye b. Ebû Süfyân'ın egemenliği altına giren halifelik sonucunda 661-683 yılları arasında yeni dönem olarak bilinen Emevî halifelik dönemi başlamıştır¹²³.

¹²³ Lewis, 1998; 58; Akyüz, 1991: 25.

İKİNCİ BÖLÜM

EMEVÎLER DÖNEMİNDE HALİFELİK

2.1. Muâviye b. Ebû Süfyân Dönemi (661-680)

Hz. Hasan'ın belirli şartlar neticesinde halifelikten feragat etmesi üzerine Muâviye b. Ebû Süfyân, Kûfe şehrine kazanmış olduğu bu büyük zafer ile girmiştir. Burada yapacağı ilk iş halifeliğini onaylatmaktır. Uzun zamandır istediği konumu elde eden Muâviye b. Ebû Süfyân, halifeliği elde ederek doğu illerinin de saygısını kazanmayı başarmıştır¹²⁴. Bu tarihten itibaren Emevîler dönemine baktığımız zaman önemli olayların yaşandığına tanıklık etmekteyiz. Keza bu dönemde halifelik alanında yaşanan değişimler İslâm tarihi açısından önem arz etmiştir¹²⁵. İslâmiyet tarihinin ilk hânedan devletlerinden biri olarak addedilen Emevîler, Dimaşk' ta Muâviye b. Ebû Süfyân tarafından kurulan bir devlettir. İsmini bağlı bulunduğu Benî Ümeyye kabilesinden alan bu devlet, Muâviye b. Ebû Süfyân ve ondan sonra gelen iki halife bu kabilenin Süfyânî kolundan olup geriye kalan diğer on bir halife ise aynı ailenin Mervânî kolu ile bağlantılıydılar. 661 yılında Muâviye b. Ebû Süfyân'ın tek halife olması ile birlikte Emevîler'de saltanat devri diye nitelendirilen yeni bir dönem zuhur etmiştir. Bu yeni dönem 25 Ocak 750 yılına kadar 88 yıl 6 ay süre gelmiştir¹²⁶. Bilindiği üzere Emevîler'de toplum, Müslümanlar ve gayri müslim olmak üzere iki büyük gruba ayrılırken bunlar da kendi içerisinde çeşitli ana gruplara ayrılmışlardır¹²⁷. Bu dönemin en dikkat çeken olaylarından birisi din ve devlet arasındaki ilişkilerin mühim derecede değişmesidir. Yukarıda zikrettiğimiz üzere halifelik kurumu Hz. Muhammed'in vefatı ile gün yüzüne çıkmıştır. İslâm coğrafyasında ise en uzun kalan bir kurum olma özelliğini taşımıştır. Emevîler'in, halifeliği çeşitli planlar dahiilinde ele geçirmesi ile birlikte halifelik alanında veraset uygulaması gündeme gelmiştir. Böylece halifelik veraset sistemine dayanarak, siyasi boyut ön planda tutulmuş, din, güç ve ihtişam ise arka plana atılmıştır¹²⁸.

Müslüman coğrafyasındaki önemli kabilelerden olan Benî Ümeyye, Câhiliye döneminde özellikle Mekke idaresinde söz sahibi olmaları bakımından bu dönemde hatırı sayılacak bir konuma gelmişlerdir. Çünkü kabileler arasında dağıtılan görevlerde, Kâbe'deki en önemli sorumlulukları bu kabileye mensup kişiler üstlenmişlerdir. Hac ve Mekke'ye gelen Araplara yiyecek ve içecek sağlamada görevli olanlar ise Hz. Muhammed'in kabilesinden olan Benî Hâşim'lerin kontrolü altındaydı. Bu tarz görevler Hâşimiler ile Emevîler arasında

¹²⁴ Muir, 1883: 419-421.

¹²⁵ Kara, 2017: 177; Yazıcı, 1992: 2-4.

¹²⁶ Yiğit, XI, 1995: 87.

¹²⁷ Aksu, 2006: 64.

¹²⁸ Aytepe, 2002: 16-17; Aksu, 2006: 64.

ciddi bir rekabet unsurunun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu iki kabile arasında yaşanan rekabet ve güç sorunu birçok olayı zamanla beraberinde getirmiştir. Bunun dışında idari açıdan da belli bir bilgi birikimi ve tecrübeye sahip olmaları da onların bu süreç içerisinde devletin önemli kademelerinde görev yapmalarına olanak sağlamıştır. Bu durum Hâşimilerin, şehrin ve Mekke'nin önemli görevlerini üstlenmesinden kaynaklanmıştır. Çünkü bu manevi gücü elde eden kabile, Arap toplumu üzerinde mühim bir nüfuza sahip olmuştur. Böylelikle Hâşimiler manevi bir gücü burada temsil ediyorken, Emevîler ise maddi gücü temsil etmişlerdir. Hz. Muhammed tarafından görevlendirilen Emevî gençleri arasında da kâtiplik görevini üstlenen Ebû Süfyân'ın oğlu Muâviye b. Ebû Süfyân da yine bu önemli görevlerden birini üstlenenler arasındaydı. Mekke'nin fethedildiği gün Müslüman olan Muâviye b. Ebû Süfyân, Hz. Ebû Bekîr döneminde Suriye'ye gönderilen Yezid'in ordusuna yardımcı olarak görevlendirilmiştir. Ürdün sahil şehrinin fethinde önemli rol oynayan Muâviye b. Ebû Süfyân, zamanla bulunduğu makamını yükseltmiştir. Buna örnek verecek olursak, Hz. Ömer döneminde Yezid'in vefat etmesi üzerine Dımaşk valiliğine Muâviye b. Ebû Süfyân getirilmiştir. Hz. Osman zamanında ise, Suriye valisi olarak görev yapmıştır. Böylece konumunu güçlendirme fırsatını bulmuştur¹²⁹.

Emevîler'in ilk halifesi olan Muâviye b. Ebû Süfyân'ın¹³⁰ iktidara gelmesi ile birlikte İslâm tarihinde hükümdarlık süreci başlamıştır¹³¹. Emevî Devleti'nin asıl kurucusu olarak bilinen Muâviye b. Ebû Süfyân'ın¹³² mühründe “Lî-küllî amelin sevâb” ibaresi yazılı idi¹³³. Ebû Süfyân devletin tüm yönetimini elinde barındırarak, siyasi otoriteyi birleştirmek ve kendi nüfuzunu sağlama almak amacı ile ilk iş olarak Hâricî¹³⁴ hareketlerini ve isyanlarını önleme yönünde bazı önemli adımlar atmıştır¹³⁵. Bilindiği üzere, Mervân döneminde ortaya çıkan Hâricî ayaklanmaları, eşitlikçi ve adaletli bir seçimi savunmuşlardır. Dolayısıyla Emevîler'in,

¹²⁹ Brockelmann, 2018; Yiğit, XI, 1995: 87-88.

¹³⁰ Ebû'l-Fidâ, cüz I, 1998: 184.

¹³¹ İbn Kesîr, VIII, 39.

¹³² İbnü'l- Esîr, 1991: 414.

¹³³ Kalkaşendî, 2019: 71.

¹³⁴ Haricilik, kelime anlamı bakımından; “çıkmak, itaatten ayrılıp isyan etmek” anlamlarına gelip, hurûc kökünden isyan eden anlamında olup “insanlardan, dinden, haktan Hz. Ali'den uzaklaşan ve yönetime karşı ayaklanarak cemaatten çıkan” anlamına gelmektedir. İslâm tarihinde Hariciliğin doğuşu ise Sıffin ve Hakem olayında gündeme gelmiştir. Hariciliğin ortaya çıkmasında dönemin sosyal siyasal ve yaşanan çeşitli adaletsizliklerin vb. nedenlerin etkili olduğu söylenilebilir. (Fığlalı, XVI,1997:169) İslâmiyet'in ilk yıllarında ortaya çıkan bu görüşü temsil edenler, Hz. Osman'ın şehit edilmesinden ardından ilk önce Hz. Ali'yi desteklediler ve Muâviye b. Ebû Süfyân'a karşı Hz. Ali tarafından savaşılır. Yaşanan sorunlardan dolayı bunlar daha sonra kendi görüşlerini çıkarları doğrultusunda değiştirdiler. İlk zamanlarda, siyasi amaç için kurulan bu hareket kısa zaman sonra kendi haklılıklarını ispatlamak ve taraf göstermek amacı ile Kuran ayetlerini (*Hüküm Allah'ındır*) sloganlaştırarak kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya başladılar. Bundan mütevellit, Haricilik, İslâm düşüncesi tarihinde ortaya çıkan ilk dini-siyasi fırka olarak tarihte yerini almıştır. (Bulut, 2009: 41) Hâricîlerin Hz. Ali'den ayrılmalrı ve tekrardan Hz. Ali'ye dönmeleri olayını daha detaylı incelemek için ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, III. 1991: 332-335.

¹³⁵ Aycan, 1999: 147.

tahtı zorla ele geçirdiği düşünmüşlerdir¹³⁶. Ayrıca الخليفة “Halifetullah” (Allah’ın halifesi) unvânını kullanarak hilâfet makamına geçen Muâviye b. Ebû Süfyân’ın kurmuş olduğu bu zorba iktidar, sınırlarını coğrafi açıdan genişletmesinden ziyade, Hz. Ömer’den sonra İslâm halifeliğini baştan aşağı değiştirerek bu kutsal kurumu yeniden tahsis eden ikinci devlet başkanı olması bakımından önemlidir¹³⁷. Sözde Hz. Osman için mücadele eden Muâviye b. Ebû Süfyân görünenin aksine oğlu Yezid’i veliaht olarak tayin ederek halifelik kurumundaki işlerin seyrini bir anda değiştirmiştir. Râşid halifeleri ikinci plana atan Muâviye b. Ebû Süfyân’ın kendisine özgü kurmuş olduğu bu devlet, zamanla hilâfet ve saltanat karışımı olan diktatörlük ile devleti idare etmeye çalışan halifelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Böylelikle başa geçen halife artık hükümdarlık yetkilerini de elde etmiştir. Tarihçiler ve dönemin âlimlerinin genel kanısı Emevîler’in, hilâfeti saltanata çevirdikleri için halifeliğin asıl amacının bu dönemde son bulduğunu söylemektedirler. Bu sebeple dönemin âlimleri Emevîler’e karşı yapılan rejimleri ve propagandaları özveriyle desteklemişlerdir¹³⁸. Tüm bu olaylara rağmen Emevîler ise kendilerinden olmayan birisinin halife olmasını ya da halife olarak veliaht yapılmasını kesinlikle istememişlerdir. Sonuç itibarı ile Yezîd’den daha bilgili ve tecrübe sahibi kişiler bulunmasına rağmen Muâviye b. Ebû Süfyân, kendisinden sonra oğlunu halife olarak seçmiştir¹³⁹. Bunu yapmadan önce ise bölgede çıkabilecek iç kargaşaların önüne geçmek amacı ile çeşitli taktikler uygulamıştır. Farklı şehirlere atamış olduğu valilere göstermiş olduğu saygınlığın dışında, bazen onlara gözdağı da vermiştir. Burada ki asıl amacı oğlu Yezid’in biadında çıkabilecek herhangi bir sorunun önüne geçmeye çalışması idi. Muâviye b. Ebû Süfyân’ın ileri görüşlülüğü ve zekâsı bir kez daha sorunsuz bir şekilde işlemiştir. Böylelikle uygulamış olduğu bu planı yerinde işler ve oğlu Yezîd’i sorunsuz bir şekilde halife olarak tahta geçirmiştir¹⁴⁰.

2.2.Yezid Dönemi (680-683)

Halife olarak tahta geçen Yezîd’in mühründe ربان الله “Rabbünnellâh” yazılı idi¹⁴¹. Yezîd’in halifeliğini kabul etmeyen Hz. Hüseyin ile Yezîd arasında İslâm tarihinin en üzücü savaşlarından biri olan *Kerbela Savaşı* yaşanmıştır. Bu savaşta Hz. Hüseyin ve onun etrafındakiler 10 Ekim 680 yılında feci bir şekilde şehit edilmiştir¹⁴². Kerbela savaşının

¹³⁶ Dixon, 2014: 156.

¹³⁷ İbn Kesîr, VIII, 1994: 253-254.

¹³⁸ Hitti, II, 1989: 307-3608; Yiğit, XI, 1995: 89-90; Aksu, 2001: 218.

¹³⁹ İbn Haldûn, I, 1997: 533-534.

¹⁴⁰ Kılıç, XLIII, 2013:314; Yiğit, XI, 1995: 91-92.

¹⁴¹ Kalkaşendî, 2019: 71.

¹⁴² Makrîzî, 1119: 125-216 (bu bölüm Makrîzî’nin *En-Niza ve’t-Tehasum* adlı eserinin, Cihaz risalesi bölümünden alınmıştır.) Suyûtî, 2018: 248-250.

yaratmış olduğu derin hüznün izlerini bu topraklarda asırlar boyunca hissettirmiştir. Nitekim bu olay Emevîler'in zamanla yıkılışına zemin hazırlamıştır¹⁴³. Hz. Muhammed'in torunlarının bu savaşta şehit edilmesi Müslümanlar açısından ciddi sorun doğurmuştur. Müslümanlar arasında Şîilik ve Sünnîlik gibi mezhep farklılıklarının tohumları yine bu savaştan sonra ekilmiştir¹⁴⁴. Yezîd dış siyasette her ne kadar babası Muâviye b. Ebû Süfyân'ın izinde gitmiş olsa da¹⁴⁵ sorumsuz ve keyfi davranışları devlet idaresini rahatsız eden mühim durumlardan birisini teşkil etmiştir¹⁴⁶. İbn Haldûn bu konuda şu nakilde bulunur: “Muâviye b. Ebû Süfyân ve Emevîler, Yezîd hakkında gayet iyimserlerdi devleti idare edebileceğini düşünüyorlardı. Bundan dolayı Muâviye b. Ebû Süfyân Yezîd'i veliaht olarak ilan ettiğini” dile getirmiştir “Eğer Muâviye b. Ebû Süfyân Yezîd'in başına buyruk hareketlerini ve fasıklığını¹⁴⁷ bilseydi onu vasi tayin etmeyeceğini söylerdi”¹⁴⁸.

2.3.Mervân b. Hakem Dönemi (682-684)

Yezîd'in ölümü üzerine veliahttı olan oğlu II. Muâviye b. Ebû Süfyân halife olarak tahta geçmiştir. II. Muâviye b. Ebû Süfyân'ın kısa süren halifeliği sonucunda iktidara gelen Mervân b. Hakem'in mühür yazısı “شكوى الله وركائي” “Allah'a şikayetî ve recai” şeklindeydi. Bu dönem, Müslümanların ayrışması ve yaşanan büyük anlaşmazlıklardan dolayı yeni bir iç savaşın meydana gelişinin habercisiydi¹⁴⁹. Mervân b. Hakem halifelik makamına gelmeden önce kendisinden önceki halifeler tarafından birçok kıdemli mevkilere getirilmiştir. Hz. Osman'ın kendisine birçok yardımda bulunması ve onu devlet kâtipliği gibi yüksek mevkilere getirmesi, Mervân b. Hakem'in otoritesini güçlendirmiştir. Zamanla bu güçten faydalanan Mervân b. Hakem, halife adına karar verme yetkisine ulaşarak birçok icraatlar yapmıştır. *Mecirâhit Savaşı'nı* kazanan Mervân b. Hakem, böylece kendi nüfuzunu siyasi alanda kanıtlamıştır¹⁵⁰. Kazanılan bu savaşın en önemli tarafı ise Emevî iktidarının devamını sağlamış olmasıydı. Olumlu sonuçlar olduğu kadar olumsuz sonuçlara da neden olan bu savaş, iki kabile arasında (Kelb ve Kays kabileleri) yaşanılacak olan, kabile savaşlarının başlamasına da neden olduğu gibi yeni bir iç savaşın da habercisi de olmuştur. Bu durumun aslında zamanla Emevî hâkimiyet temellerini sarsan bir savaş olduğunu da söyleyebiliriz. Suriye'yi hâkimiyetine alan Mervân b. Hakem bu hânedanın kendi adıyla anılan ikinci kolu

¹⁴³ Üçok, 1968: 35; Yiğit, XI, 1995: 88-89.

¹⁴⁴ Eco, 2014b: 134; Hitti, II, 1989: 301-303.

¹⁴⁵ İbn Kesîr, VIII, 1994: 390-391; Dadan, 2006: 38.

¹⁴⁶ Brockelmann, 2018: 62; Yiğit, XI, 1995: 88-89.

¹⁴⁷ Fâsık: Terim olarak, “Haktan sapan, Allah'ın emir ve buyruklarından ayrılan âsi mümin veya kâfir olan” anlamına gelir. (Yavuz, XII, 1995: 202).

¹⁴⁸ İbn Haldûn, I ve II, 2013: 792.

¹⁴⁹ Kalkaşendî, 2019: 78; Brockelmann, 2018: 63; Yiğit, XI, 1995: 91.

¹⁵⁰ İbn Kesîr, VIII, 1994: 413.

olan *Mervâniler* iktidarına süreklilik sağlamış, Mervân b. Hakem'in vefatı üzerine oğlu Abdülmelik b. Mervân tahta geçmiştir¹⁵¹.

2.4. Abdülmelik b. Mervân Dönemi (685-705)

Babasının sağlığındaiken halife olarak ilan edilen Abdülmelik b. Mervân'ın¹⁵² mühründe أمنتو بالله مسلحين “Amentü-billâhi muslihane” ibaresi yazılı idi¹⁵³. Abdülmelik b. Mervân döneminde de kabileler arası şiddetli çatışmalar görülmüştür. İç problemler bir türlü bitmek bilmemiştir. Haksız rekabet ve güç, huzursuzlukları peş peşe sürüklenmiştir. Bu dönemde Hârici isyanını bastırmak isteyen Abdülmelik b. Mervân, Irak valisi olan Haccac'ın desteğini alarak çıkan isyanı bastırmıştır. Ama Haccac'ın aşırı sert mizacı yüzünden farklı sorunlar vuku bulmuştur. Haccac'ın bu sert tavrından şikâyetçi olan kesim bu defa ona karşı isyan etmişlerdir. Emevîler'in büyük hükümdarı olarak anılan Abdülmelik b. Mervân, iç ve dış sorunlarla uğraşmasına rağmen, devletin gelişmesi için de önemli adımlar atmıştır. Bu önemli gelişmelerden en önemlisi ilk İslâm parasının basılmasıydı. Yaşanan tüm sorunlara rağmen Abdülmelik b. Mervân vefat ettiği zaman arkasında geniş topraklara sahip, siyasi ve iktisadi açıdan güçlü ve varlıklı bir Emevî Devleti bırakmıştır. Hâricilik, bu dönemde etkisini kaybetmiştir¹⁵⁴. Tarihte Emevîler'in en parlak dönemi olarak da anılan bu dönemde iç siyaseti meşgul eden sorunların aslında dış siyaseti ve fetihleri çokta etkilemediği görülmüştür¹⁵⁵.

2.5. Velîd Dönemi (705-715)

Abdülmelik b. Mervân'ın ölümü üzerine oğlu Velîd hilâfet makamına geçmiştir. Mührünün üzerinde يا وليد تموت تحسین “Ey Velid öleceksin, hesaba çekileceksin” yazılı idi¹⁵⁶. Babasından güçlü bir devleti devralan Velîd, bu dönemde fetih politikalarına ağırlık vererek, Müslümanların, daha çok dünya hâkimiyetine doğru yol almasını sağlamıştır. Batıya doğru genişleme siyaseti bu dönemde uygulanmıştır¹⁵⁷. Yine bu dönemde Türkler arasında İslâmiyetin yayılması hız kazanmıştır¹⁵⁸. Tüm bu siyasi gelişmeler üzerine Velîd, daha hayattayken kendi oğlunu veliaht olarak ilan etmek istemiştir. Lakin babası Abdülmelik b.

¹⁵¹ Brockelmann, 2018: 63.

¹⁵² İbn Kesîr, VIII, 1994: 418-419.

¹⁵³ Kalkaşendî, 2019: 79.

¹⁵⁴ Yiğit, XI, 1995: 91-92.

¹⁵⁵ Yazıcı, 1992: 3.

¹⁵⁶ Kalkaşendî, 2019: 82.

¹⁵⁷ Brockelman, 2018: 66.

¹⁵⁸ Suyûtî, 2018: 275.

Mervân kendi kardeşi Süleyman b. Abdülmelik'i ikinci veliaht olarak görevlendirdiği için Velîd'in ölümü üzerine kardeşi Süleyman b. Abdülmelik tahta geçmiştir¹⁵⁹.

2.6.Süleyman b. Abdülmelik Dönemi (715-717)

Abdülmelik b. Mervân'ın kendisinden sonra tahta çıkmasını istediği kardeşi Süleyman b. Abdülmelik'in mühür yazısı أمنتو بالله محلسان “Amentü billahi muhlisan” idi. Bu dönemde askeri fetihlere büyük önem verilmiştir. Döneminin en önemli olayı; Mesleme b. Abdülmelik kumandası ile birlikte yapmış olduğu İstanbul kuşatmasıdır. Toplamda bir yıl süren bu kuşatma esnasında Müslümanlar ciddi zayıatlar vermiştir. Kabile içi problemlerin artması ayrıca Süleyman b. Abdülmelik'in de sorumsuz ve zevke düşkün davranışlarının eklenmesi gibi durumlar, Emevîler'in bu dönemde duraklamalarına neden olmuştur. Bu dönemin bir diğer önemli yanı da, din adamlarının halifeler üzerinde nüfuzlarının artmasıydı. Hatta din âlimleri bu güçlerini daha Süleyman b. Abdülmelik'in hasta yatağındaiken kullanmışlardır. Kendisinden sonra yerine geçebilecek oğlu ve kardeşleri varken dönemin önemli din âlimlerinin istekleri üzerine, yerine amcazadesi olan Ömer b. Abdülazîz gibi dindar birini veliaht olarak göstermeleri, onların sözlerinin ne denli önemli olduğunun bir kanıtıydı. Bu olay üzerine Süleyman b. Abdülmelik'in vefatı ile Ömer b. Abdülazîz'i halife olarak ilan edilmiştir¹⁶⁰.

2.7.Ömer b. Abdülazîz Dönemi (717-720)

Ömer b. Abdülazîz tahta çıktığı zaman diğer Emevî halifelerinden çok daha farklı bir tavır takınarak, bu dönemde değişik uygulamalara imza atmıştır. Medine bölgesinde vali olduğu zamanlarda şehirde önemli bir meclis kurulmuş ve bu mecliste on önemli din âlimlerini görevlendirmiştir. Ömer b. Abdülazîz, almış olduğu önemli kararlarda bu meclisteki din âlimleri ile istişare edip, onların fikrini aldıktan sonra bir neticeye varırdı. Kendinden önceki halifeler ile farklı bir zihniyete sahip olan Ömer b. Abdülazîz, bu dönemde deyim yerindeyse tam manasıyla İslâm dinini yaşıyor ve yaşatıyordu¹⁶¹. Hiçbir olaya ve isyana dâhil olmadan hilâfet makamına geçen Ömer b. Abdülazîz'in¹⁶² mühründe “Ömer b. Abdülaziz Allah'a inanır” عبد العزيز يؤمن بالله ibaresi yazılı idi¹⁶³. Ömer b. Abdülazîz uyguladığı yöntemler ile Hulefâ-i Râşidin döneminde hâkim olan uygulamaları tekrardan hayata geçirmiştir. Bu makamın ilahî makamdaki önemini bilen Ömer b. Abdülazîz'in siyasi

¹⁵⁹ Yiğit, XI, 1995: 92-93.

¹⁶⁰ Kalkaşendî, 2019: 85; Suyûtî, 2018: 275.

¹⁶¹ Yiğit, XI, 1995: 92-93.

¹⁶² Brockelmann, 2018: 73.

¹⁶³ Kalkaşendî, 2019: 86.

alandaki en büyük destekçileri, yine kendisi gibi olan âlimler idi. Ömer b. Abdülazîz, âlimlere büyük değer veriyor, farklı bölgelerde bulunan âlimlerden ise, alacağı kararlarda onların görüşlerine de yer vermek amacı ile âlimlerden rapor ve tavsiyeler istiyordu. Ömer b. Abdülazîz, huzur ve sükûnet ortamının sağlanılmasından ötürü Sünnî ekolün temsilcileri, bu dönemde güç elde etmiştir. Bağımsız ilmi çalışmalar, fıkıh, kelam sistemi yine bu dönemde oldukça gelişmiştir¹⁶⁴.

İktidar süreci boyunca iç huzuru ve barışı öncelikle dikkate alan Ömer b. Abdülazîz, Emevî tarihi boyunca yapmış olduğu uygulamalar ile nadir görülen sorunların yaşanmasına neden olmuştur¹⁶⁵. Nitekim hem Müslümanlara hem de Hristiyanlara göstermiş olduğu samimiyet ve yakınlık¹⁶⁶ ile adaletli bir yol izlemesinin yanı sıra yine bu dönemde Hz. Ali ve onlara destek verenlere çok iyi davranmıştır. Bildiğimiz üzere Emevîler, Hz. Ali ve onu savunan kişilere düşmanca yaklaşıyordu ama Ömer b. Abdülazîz bu tabuyu da yıkmayı başarmıştır. Şöyle ki; Emevî hânedânının özel mülkü haline getirilmiş olan Fedek arazisini, Ali evladına geri vermesiyle adaletli bir hüküm burada sergilemiştir. Hâricîlere karşı savaş yerine onları ikna etme yoluyla arayı düzeltmeye çalışan Ömer b. Abdülazîz, Hâricîlerin temsilcisi olanlar ile uzlaşma yolları aramıştır. Hâricîlerin hepsini ikna edemediyse de bir süreliğine ülkedeki Hâricî isyanlarını durdurmayı başaran Ömer b. Abdülazîz yine bu dönemde, ikinci sınıf muamelesi gören *Mevâlî* adı verilen gayri Arap Müslümanlardan alınan haksız vergileri kaldırarak tüm Müslümanları eşit bir konuma getirmiştir. İslâm hukukunun, gayrimüslimlere vermiş olduğu tüm hakları onlara da sunmuştur¹⁶⁷. Böylece mevâlî adı verilen yerli Müslümanlar ile Arap Müslümanlarını aynı statüye getirerek eşitlikçi bir anlayışı sergilemeyi başarmıştır¹⁶⁸. Yapmış olduğu uygulamalar ile gerçek bir halife kişiliğinin özelliğini ortaya koyan Ömer b. Abdülazîz, Emevîler tarafından Râşid halifelerden biri olarak kabul edilmiştir¹⁶⁹. İslâmiyet'in Berberiler ve Türkler arasında hoşgörü politikası neticesinde hızla yayılmasına neden olan Ömer b. Abdülazîz, Araplar arasında asimile olan küçük unsurlu gruplarında İslâmlaşmasına neden olduğu için beşinci Râşid halife olarak anılmasına neden olmuştur. İki buçuk yıl hilâfet makamında kalan Ömer b. Abdülazîz, kendisinden sonra halife olacak kişinin adaletli bir seçim ile seçilmesini istemiştir. Ancak onun bu isteği yerine getirilmemiş ve bu durum, Emevî ailesinin aşırı sert tepkisiyle karşılaşmıştır. Ömer b. Abdülazîz'in vefatı üzerine Süleyman'ın veliaht olarak gösterdiği Yezîd b. Abdülmelik halife

¹⁶⁴ Yiğit, XI, 1995: 92-93; Üçok, 1968: 65.

¹⁶⁵ Çiçek ve Koca, 2002: 575; Brockelmann, 2018: 74.

¹⁶⁶ Hitti, II, 1989: 368-369.

¹⁶⁷ Delice, 1999: 303-306; Yiğit, XI, 1995: 92-93; Yazıcı, 1992: 29-30.

¹⁶⁸ Çiçek ve Koca, 2002: 562.

¹⁶⁹ Pickthall, 2011: 36.

olmuştur. Lakin onun çok kısa süren halifeliğinin ardından yerine Hişâm geçmiştir. Böylece halifelik tekrardan saltanata dönüşmüştür¹⁷⁰.

2.8.Hişâm b. Abdülmelik Dönemi (724-743) ve Emevîlerin Sonu

II. Yezîd'in ölümü üzerine Hişâm b. Abdülmelik hilâfet makamına geçmiştir. Mühüründe “el-Hükmü bi'l-hakemi'l-hâkim” ibaresi yazılı idi¹⁷¹. Emevîler'in ikinci baharı olarak adlandırılan bu dönemde, yirmi yıl halife olarak kalan Hişâm ile birlikte Emevîler siyasi açıdan yeniden yükselişe geçmişlerdir. Güçlü bir devlet adamı olan Hişâm, ülkede istikrarı yeniden sağladı. İbn Haldûn'un anlatımıyla: “Hişâm diğer halifeler arasında seçkin biriydi”¹⁷². Bu dönemde giderek güçlenen Abbasî muhalefeti ile Hâricî propagandasına Emevîler'in yönetiminden rahatsız olan mevâlîler sonuna kadar bunlara destek veriyordu. Bunlara karşı önleyici tedbirler alamayan Hişâm'ın vefatı üzerine, Yezîd b. Abdülmelik'in oğlu II. Velîd halife olmuştur. Velîd'in keyfi ve sorumsuz davranışları neticesinde Emevî ailesi kendi içerisinde bölünmeye ve parçalanmaya başlamıştır. Velîd'in ölümü üzerine III. Yezîd tahta geçmiştir. Altı ay gibi kısa bir süre halifelik yapan Yezîd'den sonra kardeşi İbrahim tahta geçmiştir. Bu süreçte çıkan iç meseleler ziyadesiyle artmıştı. Onun halifeliğini kabul etmeyen gruplar ise II. Velîd'in çocuklarından birinin tahta geçmesini istemişlerdir. Ancak Velîd'in çocuklarının öldürülmesi üzerine, II. Mervân önceden yapmış olduğu planı harekete geçirme şansını bulmuştur¹⁷³.

Bizans'a ve Hazarlar'a karşı yapmış olduğu savaşlar neticesinde kazandığı mühim başarılar, II. Mervân'ı devlet ricalinde önemli mevkilere getirmiştir. Siyasi çıkarları için Velîd'in intikamını almak amacıyla III. Yezîd'e karşı cephe alan II. Mervân, Yezîd'in kendisine barış teklifi sunması ile ona karşı isyan etmekten vazgeçerek biat etmiştir. Halifeliği ele geçirmekte ısrarcı olan II. Mervân, Velîd'in çocuklarının öldürülmesi üzerine halife olarak tahta geçmeyi (744-750) başarmıştır¹⁷⁴. Bu döneme de iç sorunların devam ettiğini tarihi kaynaklarda görmekteyiz. Tüm dengeyi değiştirecek olan en büyük tehlike olarak görülen Abbasî ihtilâl hareketi, ülkeyi çıkılması oldukça güç bir duruma sokmuştur. Yukarıda da zikrettiğimiz üzere Emevî yönetiminden rahatsız olan tüm grupları ve unsurları kendi bünyesinde toplayan bu Abbasî ihtilâli en çok mevâlî tarafından desteklenmiştir¹⁷⁵. Devleti dünyevi amaçlar için kullanan halifelerin, insanlara karşı yaptıkları tüm kötü muamelenin bir

¹⁷⁰ Yiğit, XI, 1995: 93; Akyüz, 1991: 31.

¹⁷¹ Kalkaşendî, 2019: 90.

¹⁷² İbn Haldûn, I. 1997: 523; Suyûtî, 2018: 84; Ahmed Cevdet Paşa, II, 603.

¹⁷³ Suyûtî, 2018:300-306.

¹⁷⁴ Suyûtî, 2018:300-306.

¹⁷⁵ Topaloğlu, 2013: 54; Kurt, XXIX, 2004: 227.

sonucu olarak tebaanın, Abbasîlerin bu ihtilâl davetine destek vermelerine neden olmuştur. İnsanlar, Emevîler'in hatalarını ve yetersizliklerini tüm çevreye yayarak Abbasîleri biate davet etmişlerdir¹⁷⁶. Giderek artan tepkiler neticesinde Emevî hânedânının çöküşü hızlanmıştır. Abbasîler ise arta kalan hânedânı ele geçirmeye başlamışlardır¹⁷⁷.

2.9.Emevîler'in Yıkılışını Hızlandıran Uygulama Mevâlî Politikası

Sözlük anlamı; “koruyucu, yardımcı, sahip, dost, azat eden efendi, azat edilen köle” anlamına gelen mevâlî, ilk İslâm fetihlerinin ardından kendi rızaları ile Müslüman olan bir kısmının doğuda İran ve Türklerin, Kuzey Afrika ve Endülüs'te Berberîler'in, Mısır'da ise Kıptilerin oluşturduğu aslında Arap olmayan Müslümanları ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Emevîler zamanında mevâlî sınıfını oluşturan gayri Arap Müslümanların sayıları bu dönemde gittikçe çoğalmıştır. Bundan mütevellit mevâlî, herhangi bir Arap kabilesinin korumalarına ihtiyaç duymamıştır. Zaten İslâm dinini kabul eden mevâlî, bu dinin hükmüne göre aslında Arap olan Müslümanlar ile aynı eşit hak ve konumlara sahiptiler. Bu eşitlik zamanla Arapların kendilerini, Müslüman olan tüm milletlerden üstün görmeye başlamaları ile son bulmuştur. Arapların bu yaklaşımı zamanla, devletlerini yıktıkları İran kökenli mevâlî tebaanın asabiyet duygularını harekete geçirmiştir. Emevî döneminde, mevâlî gruplarından alınan haksız vergiler ve onlara karşı uygulanan haksız politikalar ile görmüş oldukları ikinci sınıf muamelenin yanına Arap milliyetçiliğinin de eklenmesi durumu Araplar ile mevâlî arasındaki huzursuzluğu azami derece de artırmıştır. Kendilerine karşı yapılmış olan haksızlığı kabullenemeyen mevâlî tarafları, zamanla Emevîler'i İslâm hâkimiyetinin temsilcisi değil de Arap sultanlarının temsilcisi gibi görmeye başlamışlardır¹⁷⁸. Onların bu haklı düşüncesine; Arapların kendilerini diğer milletlerden daha üstün görmesi ve Arap ırkını sürekli ön plana atmaları, bu ırkın daha kutsal olduğunu hadis ve örnekler ile pekiştirmeleri ile beraber Arap ırkını daha onurlu ve yüce bir ırk haline getirmeye çalışmaları gibi uygulamalar sebep olmuştur¹⁷⁹. İslâm dinini kabul ettikleri halde dışlanmalara neden olan Türk, İran, Hind ve Berberîlerin oluşturduğu mevâlî kesimi, yapılan bu ayrıcalıklardan son derece rahatsızlık duymuşlardır¹⁸⁰. Bu tür nedenlerden dolayı ayaklanan mevâlî tarafları, ilk etapta Emevî yönetimini ele geçirmek isteyen ve bu devlete karşı ayaklanan tüm grupları desteklemeye başlamışlardır. Böylelikle Emevî Devleti'ne karşı yapılan birçok isyana dâhil olmuşlardır. Özellikle Abbasî ihtilâl hareketine vermiş oldukları destek ile Emevî Devleti'nin yıkılmasında

¹⁷⁶ İbn Haldûn, I ve II, 2013: 793.

¹⁷⁷ Eco, 2014b: 132.

¹⁷⁸ Yiğit, XXIX, 2004: 424-425; Öztürk, 1994: 227-229.

¹⁷⁹ Makrîzî, 1119: 133.

¹⁸⁰ Aycan, 1997: 175; Atçeken, XIII, 2002: 70; Durî, 1991: 24.

önemli rol oynamışlardır. Yukarıda da belirttiğimiz üzere yaşanan birçok olay özellikle ülke içerisinde oluşan sosyal, siyasal ve ekonomik sorunlardan ötürü, mevâlinin bu ihtilale katılmalarına sebebiyet vermiştir¹⁸¹. Mevâlî için büyük bir sorun olan bu uygulamalar her ne kadar Emevî halifesi Ömer b. Abdülazîz döneminde kısa bir süreliğine dursa da onun vefatından sonra tekrardan devam etmiştir¹⁸².

Ömer b. Abdülazîz'in uygulamış olduğu bu eşitlikçi politika, Emevî ailelerinin çıkarlarına ters düşmüştür. Çünkü Arap olmayan kişilerden alınan vergiler Ömer b. Abdülazîz döneminde ortadan kaldırılmıştı. Bu durum dünyevi amaç güden Emevîler için oldukça önemliydi. İslâmın buyruğu ile eşit şartlarda tebaadan vergi alınıyordu. Böylelikle Emevî soyundan gelenler hazinenin azalmasından dolayı şikâyet etmeye başlamışlardır¹⁸³. Mevâlîye karşı uygulanan haksız politika, toplum içerisinde başka akımları da beraberinde getirmiştir. Bunlardan ilki *Şuûbiyye* akımıdır. Bunlar zamanla mevâlîden alınan haksız vergiler için ayaklanmışlardır. Mevâlî diğer Müslümanlar gibi ülke içerisinde her ne kadar eşit şartlarda yaşayacaklarını düşünseler de bu durumun tam tersini yaşamışlardır. Emevîler zamanında azatlı kişilerin ya da mevâlînin kadı olmasına ve devletin mühim görevlerine getirilmesine Araplar ve halifeler sıcak bakmamışlardır¹⁸⁴. Emevîler ile beraber fetihlere katılan mevâlînin, göstermiş oldukları üstün performanslara rağmen yapılan fetihlerin sonucunda bunlara ganimet verilmemiştir. Çünkü Emevîler'de ekonomik durum ve hazinenin gelirleri her şeyden önce gelmiştir. Zamanla Emevî hükümeti, mevâlîyi fetihlere karşı olan vazifelerini hatırlatmak ve bağımsızlık ruhlarını engellemek amacı ile oluşabilecek herhangi bir düşünceye karşı onları bulundukları şehrin dışına çıkarmayı da ihmal etmemişlerdir. Hata bu durumu kanıtlamak bir nevi başka kişilere de ders olması için mevâlînin isimlerini de ellerine damgalayarak onları kendi köylerine göndermişlerdir¹⁸⁵. Bunun dışında Emevîler'in kendi saltanatlarının menfaatleri için dini arka plana atmaları, Haccac'ın ise mevâlîye karşı uyguladığı ekonomik yaptırımlar ve bu yaptırımların bazı halifeler tarafından onaylanması da iktidarın kendi sonunu hazırlayan diğer nedenler arasındaydı. Müslümanlığın gereğini yapan mevâlî, görmüş oldukları bu haksızlık karşısında Emevîler'in yıkılmasında en büyük öncü güç olmuşlardır. Mevâlîye karşı uygulanan baskı ve yasaklarda kabilecilik anlayışının da yatması sonucunda kısa süre içerisinde onları, Emevî iktidarına karşı muhalif bir güçlü grubun oluşmasına neden olmuştur¹⁸⁶. İslâmiyet'te birçok hizmetleri bulunan Emevîler'in bu politika

¹⁸¹ Yiğit, XXIX, 2004: 424-425; Öztürk, 1994: 227-229; Günçe, 2019: 16-17.

¹⁸² Atçeken, XIII, 2002: 72.

¹⁸³ Vloten, 1986: 39.

¹⁸⁴ Hatalmış, 2013: 161.

¹⁸⁵ Vloten, 1986: 28.

¹⁸⁶ Aydın, II, 2003: 10; Günçe, 2019: 16.

sonucunda ülke içerisinde huzuru sağlayamadığı gibi dış siyasette de Çin ve Bizans gibi tehlikelere karşı kendi ülkelerini koruyamaz hale gelmişlerdir¹⁸⁷. Bu dönemde mevâlî kesiminin hükümdar olabilme şansı da olmadığı için mevâlî, iktidar olabilmeleri için Abbasîleri desteklemişlerdir. Mervan b. Muhammed döneminde önceden gizli bir şekilde başlayan Abbasî ihtilâli, bu dönemde tebaanın desteği ile açık bir şekilde otaya çıkmıştır¹⁸⁸. Abbâsîler'in propagandasını yapmak için görevlendirilen Ebû Müslim önderliğinde Abbâsîler'in yürütmüş olduğu bu ayaklanma, ilk olarak İran'ın doğu bölgesinde başlamıştır. Çünkü İran'ın çıkarlarına yakın olacak bir yönetim isteyen kesim ile Hz. Ali soyundan gelen kesimin halife olmasını isteyen Şîî taraftarları, çıkan bu ayaklanmayı büyük bir özveri ile desteklemişlerdir. Abbâsîler ise ihtilâl döneminde bu iki kesimle de ilgilenemiyordu çünkü Emevîleri tamamen yok etme peşindeydiler. Böylelikle istenilen sonuç Abbâsîler'in eline geçmiştir. Emevîler'in politikalarından bıkan tebaanın da Abbâsîleri desteklemesi ile Abbâsîler büyük bir güç elde etmişlerdir. Başta Pers ve Türkler olmak üzere Arap olmayan unsurların desteğini alan Abbâsîler, böylece insanların sevgisini kazanmışlardır. Sonuç itibarı ile Abbâsîler'in propaganda merkezi olan Merv, Horasan ve Mâverâünnehir'de önemli başarılar elde edilmiştir. Emevî yönetiminin uygulamış olduğu bu haksız politikalar kendi sonunu getirerek nihayetinde Abbasî ihtilâli ile son bulmuştur¹⁸⁹.

2.10.Emevilerin Kâbusu Abbasî İhtilâl Hareketi

Ebû Müslim el- Horasânî, İmam İbrahim'in göndermiş olduğu siyah bayrağı açarak, Abbasî isyanını başlatmış bulunmaktaydı. Hızlı bir şekilde Horasan, Fars ve Irak bölgesini ele geçiren isyancılar¹⁹⁰, Emevîler'in son halifesi olan II. Mervan'ın¹⁹¹ da Mısır'da öldürülmesi üzerine Emevî Devleti 750 yılında tarih sahnesinden silinmiştir¹⁹². Tüm tebaayı Hz. Muhammed'in gayeleri etrafında toplamak isteyen Abbasîler, bu sırada Kûfe'yi de ele geçirmişlerdir¹⁹³. Ebû'l-Abbas es-Seffâh'ı ise halife olarak ilan etmişlerdir. Abbasîler, Emevî ailelerini tamamen ortadan kaldırmak istemişlerdir. Bu yüzden Endülüs Emevî Devleti'nin kurucularından olan Abdurrahman b. Muâviye b. Ebû Süfyân b. Hişâm, dışında kalan herkesi acımasız bir şekilde öldürmüşlerdir¹⁹⁴. Bunlarla da yetinmeyen Abbasîler, bu nesebe mensup kişileri görmemekte kararlıydılar işgal ettikleri bölgelerde Emevîler'e dair ne varsa yok

¹⁸⁷ Barthold, 1984: 135-136.

¹⁸⁸ Atçeken, XIII, 2002: 86.

¹⁸⁹ Mcevedy, 2004: 40; Roux, 2006: 182-187; Pay, 2015: 111; Günce, 2019: 28.

¹⁹⁰ Yiğit, XI, 1995: 95.

¹⁹¹ Ebû'l-Fidâ, cüz I, 1998: 184.

¹⁹² İbn Kesîr, IX, 1994: 29; İbn Kesîr, X, 1994: 98.

¹⁹³ Zeydan, II, 2012: 394; Yiğit, XI, 1995: 95-96.

¹⁹⁴ Taberî, X, 2010: 78-84.

etmişlerdir. Birçok eseri yakıp yerine yeni eserler koyarak Emevîleri hafızalardan sildirmeyi amaçlamışlardır¹⁹⁵. 750 yılında İslâm dünyasının denetimi Emevîler zamanında Şam iken Abbasîler tarafından başkent Bağdat olarak değiştirilmiştir¹⁹⁶. Buradan da anlaşılacağı üzere Abbasîler, Emevîler'in bulunduğu bölgede kalma tahammülünü göstermedikleri gibi Emevîler'in bulunduğu coğrafyalarda da izlerini sildirmeyi amaçlamışlardır.

Hulefâ-i Râşidin döneminin aksine Emevî halifeleri, siyasi çıkarları uğruna devletin başına geçmek için çeşitli planlar, entrikalar bazı zamanlarda ise şiddet ve zorlamaya giderek otoriteyi ele geçirmeye çalışmışlardır¹⁹⁷. Emevîler zamanında yaşanan taht kavgaları neticesinde başa geçen halifelerin ilk işi genel itibarı ile daha önce kendisine sorun yaratmış ve kendisini desteklemeyen kişileri mevcut görevlerinden almak olmuştur. Bunlardan nasibini alan devlet memurları, âlimler, valiler vb. kişiler böylelikle görevlerinden tek tek uzaklaştırılmışlardır. Bu durum Emevî döneminde siyasi güç ve otorite karşısında halifelere boyun eğmekten ve emirlerini dinlemekten başka bir çözüm yolu bırakmamıştır¹⁹⁸. Hilâfeti saltana çevirmekle beraber, toplumda önemli bir hiyerarşinin oluşmasına neden olan Emevî Devleti, gördüğümüz üzere İslâm tarihinde birçok olayın yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Emevî yönetiminden memnun olmayan tebaa çeşitli propagandalar yaparak, Abbasîlerin iktidara gelmelerini şiddetle destekleyerek onlara yardım etmişlerdir. Emevî halifelerinin kendi dönemleri içerisinde yapmış oldukları rahatsız edici uygulamalar nitekim bu hânedânın zamanla yıkılmasına yol açmıştır. Bunun dışında Yezid'in ölümü üzerine çıkan hilâfet mücadelesinde kabileler arasında 684 yılında yaşanan Mercirahit'teki savaşın Emevîler'in galibiyeti ile sonuçlanması üzerine Emevîler'in kabileler arasında yaşanan savaşlara bizzat katılması tarafsızlıklarını da kaybetmelerine neden olmuştur. Böylece Emevîler'in Arap kabileleri arasında yaşanan çatışmaları önleyememesi, Emevî halifeleri kendilerine daha yakın buldukları kabileleri destekleyip yüceltmesi ayrıca Emevîler'in bu kabilelerden destek alarak nüfuzlarını artırmaya çalışmaları gibi nedenler halifeliği artık bir imparatorluk olmaktan ziyade, belli bir kabilenin ya da camianın halifesi olma konumuna getirmiştir. Yaşanan tüm bu durumlar ise Emevîler'in yıkılışını hızlandırmıştır¹⁹⁹.

Bu bölümde 632-661 yılları arasında kurulan Emevî dönemine genel olarak değinmeye çalıştık. Halifelerin saltanatın gücünü kullanarak kendilerini birçok alanda sadece tek kişilik yönetim ile ülkeyi idare etmeye çalıştıklarını görürüz. Emevî dönemi halifeleri, uygulamaları ile sonucu her ne olursa olsun hiç kimse tarafından hesap sorulamaz halifeler

¹⁹⁵ Demircigil, 2018: 26.

¹⁹⁶ Watt, 2013: 12.

¹⁹⁷ Aksu, 2001: 219; Barthold, 1984: 134.

¹⁹⁸ Delice, 1999: 302-303; Akoğlu, 2008: 52.

¹⁹⁹ Aksu, 2006: 64; Yıldız, I, 1988: 31.

haline gelmiştir. Halife bu dönemde devletin en önemli adamı olup siyasi, dini, iktisadi ve sosyal işlerin tek sorumlusuydu. Yaşamlarının büyük bir çoğunluğunu saraylarda eşleri, çocukları ve cariyeleri ile geçiren halifelerin, uygulamış oldukları keyfi davranışlar da Emevî Devleti'nin duraklamasına ve gerilemesine neden olmuştur. Cahiliye döneminde aristokrat bir yaşam süren Emevîler ile tebaa arasında ciddi bir ayrışma ve fark vardı. Râşid halifeler döneminde tebaa, halifeler ile daha rahat bir şekilde iletişime geçerek, isteklerini ve sorunlarını onlara sorunsuz anlatabilmişlerdir. Bu olay Emevîler zamanında tam tersine dönmüştür. Nitekim bu dönemde Emevî halifeleri, saraya bağlı bir hayat süren tebaa ile iletişime kapalı olmuşlardır. Bu durum Emevî hanedanı ve toplumu arasında ayrışmalara neden olmuştur²⁰⁰. Tebaadan yana tavır sergilemeyen ve bunların istek ve görüşlerini dinlemeyen Emevîler ise bunun sonucunda ülke içerisinde çıkan isyanlarda tebaanın güvenini ve desteğini almaktan geri kaldıkları için devletin yıkılışı çokta zor olmamıştır²⁰¹.

²⁰⁰ Aksu, 2001: 219; Barthold, 1984: 134.

²⁰¹ Kâşif, 1997: 32-33.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE HALİFELİK

3.1. Abbâsî Devletinde Halifeliğin Genel Yapısı

Adını Hz. Muhammed'in amcası olan Abbas b. Abdülmuttalib b. Haşim'den alan bu devletin ilk atalarına "Hâşimiler" denilmiştir. Emevîler'in sahip olduğu yönetimi ellerinden alan Abbâsîler, Büyük Zap Suyu savaşıdan sonra 750 yılında iktidara geldiklerinde Emevî hâkimiyetini yıkarak Abbâsî halifeliğini kurmuşlardır. Devletin birçok alanında değişiklikler yaparak, İslâm tarihine ve medeniyetinde yeni bir dönemin başlamasına sebep olmuşlardır. Abbâsîler, hâkimiyetlerinin ilk yıllarından çeşitli sorunlarla karşı karşıya gelmişlerdir. Bunlardan ilki Ümeyyeoğulları ve bunların taraftarları idi. İkincisi ise hilâfet isteğinde bulunan Şia'nın çabalarıydı. Bu sorunlara müdahale etmek isteyen Abbâsîler, bu iki büyük tehlikenin ortasında kalmışlardır²⁰². Bölgede yaşayan tebaanın memnuniyetsizliğinden faydalanan Abbâsî Devleti, başlatmış olduğu hareketin ilk meyvelerini ise Horasan bölgesinden almıştır. Bu bölgede elde etmiş oldukları başarılar, Kûfe'de kurulan ve bu hareketi idare eden Abbâsîler'in ilk başarısıydı. Ali b. Abdullah b. Abbas'ın çiçek hastalığından dolayı vefat etmesi üzerine yerine geçen oğlu Muhammed b. Ali, bu hareketi güçlendiren en önemli şahıslardan biri olmuştur. Bu zaferden sonra almış olduğu biatı ise kendisi için değil, sadece ileride peygamber ailesinden ittifak edecek kişi adına aldığını söyleyerek hâkimiyetini güçlendirmeyi hedeflemiştir²⁰³. Abbâsîler ise bu dönemde merkezi otoritelerini güçlü tutmak için bağılıklarından şüphe duydukları kişileri görevlerinden alıp öldürmüşlerdir²⁰⁴. Bu bağlamda, İslâm dünyasında siyasi hâkimiyetlerini güçlendirmek adına halifelik makamına büyük ölçüde önem veren Abbâsîler, kendilerine engel olabilecek her türlü gücü ortadan kaldırmayı hedeflemişlerdir. Böylelikle hâkimiyetlerini sürdürdükleri dönemlerde halifeliğin iplerini eline alan Abbâsîler, bu makama kendilerinden şahıslar seçmeye başlamışlardır.

İbn Fazlullah'ın, *Mesâlikü'l-ebşâr fi memâlikü'l-emsâr* adlı eserinde: "Hilâfete gelince ise, hangisi Abbasoğulları gibi yeryüzünün önemli bir kesiminde sözü her yerde geçen halifelik olabilmiştir"²⁰⁵ sözü ile Abbâsîler'in hilâfet makamında ki gücünü gözler önüne sermiştir. Emevî halifesi olan II. Mervân'ın annesi, Lübabe adında bir Kürt cariye idi. Emevîler'in batıl inanışlarına göre annesi köle olan bir kimsenin hilâfet makamına teşrif

²⁰² Zeydân, 2012: 390; Yazıcı, 1992: 5-6; Sevim, 2011a: 15-17.

²⁰³ İbnü'l-Esir, V, 1986: 466; Kalkaşendî, 2019: 100.

²⁰⁴ Zeydân, 2012: 391.

²⁰⁵ İbn Fazlullah el-Ömerî, 2014: 171.

etmesi ile beraber bu kutsal kurumun ellerinden çıkıp gideceğine inanmışlardır. Bu görüş, Mervân'ın halifeliğinden sonra hilâfet makamının, Emevîler'in ellerinden tamamen çıkması ile desteklenmiştir²⁰⁶. Ebû Müslim ve ordusu, yukarıda da zikrettiğimiz üzere ülke içerisinde yaşanan tüm bu olumsuz durumlar neticesinde Emevî ordularını mağlup etmek amacıyla 2 Eylül 749 yılında Kûfe şehrine girmişlerdir²⁰⁷. Abbâsîler'in ilk veziri olan Ebû Seleme²⁰⁸ ise Kûfe'de halifelik için uygun gördüğü kişiyi zikretmek üzere bu sırada tebaanın, siyah kıyafetlere bürünüp camide istenilen vaziyette toplanmasını emretmiştir. Ümeyyeoğullarının zulmünden kurtulmak için Hâşimilere mensup birinin halife olarak seçilmesinin kendileri için daha uygun gördüğünü belirten Ebû Seleme, bu makama en uygun kişinin ise yine bu soydan olan Ebü'l-Abbas'ın olduğunu beyan etmiştir. Böylece toplanan tebaadan onun adına biat almıştır. Sonuç itibarı ile Abbasoğullarından ilk hükümdar Ebü'l-Abbas (750-754) olmuştur²⁰⁹. Ebû Müslim ise bu dönemde büyük bir güç kazanmıştır. İlk Abbâsî halifesi resmen onun buyruğu altında dirilmiştir²¹⁰. Ayrıca Ebû Müslim, Ebü'l-Abbas'la ilişkilerini kuvvetlendirmek amacıyla, hilâfet merkezinde bulunduğu zamanlarda halifeyi sık sık ziyaret etmiştir²¹¹.

Emevîler'in son halifesi olan Mervân'ın, devlet işlerini yürütmekte yetersiz kalması²¹² durumu Ebü'l-Abbas'ın, Kûfe'de Emevî yönetiminden memnun olmayan kesimler tarafından مؤمن أمير - “emîrül- müminin” unvânı ile halife olarak seçilmesine neden olmuştur. Bu biat haberini alan Mervân ise büyük bir ordu toplayarak Ebü'l-Abbas'ın üzerine doğru yürümüştür. İki taraf Fırat nehri kıyısında karşı karşıya gelmişlerdir. Yapılan savaşta Ebü'l-Abbas galip gelmiştir. Bunun üzerine; Irak, Hicaz, Horasan ve Mısır'a hâkim olan Ebü'l-Abbas, buralarda hâkimiyetini güçlendirmeyi başarmıştır. Mervân'ın ise bu esnada Mısır'da öldürülmesi üzerine, hilâfet makamı artık Emevî soyundan Abbâsîlere intikal etmiş durumdaydı. Böylece Şam bölgesi İslâm dünyasının merkezi olmaktan çıkmıştır²¹³. Kûfe'de halife olarak seçilen Ebü'l-Abbas'ın mührünün üzerinde; سَيِّدَاتُ اللَّهِ وَبِهِ يَوْمِينُ “Allaha sîkatü Abdullah ve bihi yüminü” ibaresi yazılıydı. Abbâsîler halifeliği ele geçirince İslâm tarihinde eşi ve benzeri görülmemiş katliamlar yapmışlardır. Nitekim tebaanın da tepkisini çekmemek için bu duruma bazı haklı sebepler göstererek “gazab-ı ilahi” adı altında büyük

²⁰⁶ İbn Kesîr, X, 1994: 85.

²⁰⁷ Clot, 2007: 7.

²⁰⁸ İbn Kesîr, X, 1994: 99.

²⁰⁹ Taberî, IV, 2010: 401-402.

²¹⁰ Clot, 2007: 10; Üçok, 1968: 82.

²¹¹ İbn Kesîr, X, 1994: 102.

²¹² Ahmed Cevdet Paşa, II, 603.

²¹³ Taberî, IV, 2010: 403-406; İbn Kesîr, X, 1994: 75-95.

katliamlar yapmışlardır²¹⁴. Buradaki amaçları ise Emevîler'in, Hz. Ali'nin soyuna uygulamış oldukları maddi ve manevi eziyetlerine bu katliamlar ile karşılık vermektir. Bu hareketin komutanlığını üstlenen kişi ise Abdullah b. Ali idi. Abbâsîler'in yapmış olduğu katliamların şiddeti zamanla daha çok artırmış ve sonuç olarak tüm Emevî soyunu ortadan kaldırmayı hedefledikleri gibi ölen bazı Emevî halifelerin mezarlarını açıp ölü bedenlerine kadar işkence yapmaktan da geri kalmamışlardır²¹⁵. İbn Kesîr'in *El-Bidâye Ven-Nihaye* adlı eserinde de belirtildiği üzere: "Abdullah b. Ali'nin bir günde doksan iki bin Emevîliyi, Remle nehri yakınında tek seferde öldürdüğünü sonradan ise bunların üzerine bir örtü çekerek cesetlerinin üzerinde yemek yediğini cesetlerinin bunların altında ufalandığını" açıklaması yapılan katliamların ne denli şiddetli olduğunu gözler önüne sermekte idi²¹⁶.

İlk Abbâsî halifesi olan Ebü'l-Abbas'ın tahta çıkışı sırasında okunan hutbede kendisine "Emevî hânedânının yıkıcısı, kan dökücü" anlamına gelen السفه *es-Seffâh* unvânı verilmiştir²¹⁷. Bu lâkabın kendisine verilmesinin iki nedeni vardı. Bunlardan ilki Emevîler'e karşı yapmış olduğu büyük katliamlar neticesinde kendisine karşı bir ödül mahiyetini tanınması, ikincisi ise çok cömert olmasından dolayı kaynaklanmış olmasıydı²¹⁸. Ebü'l-Abbas, hilâfet makamına oturduktan sonra Abbâsî halifeliğini ilahi bir yetkiyle aldıklarını beyan ederek Emevîler'in yapmış olduğu huzursuzluğa istinaden, Abbâsî hilâfetinin kendi aile üyelerinin sınırlandırması ile kalacağını söylemiştir. Böylelikle Kur'an'a ve peygambere göre hüküm süreceklerini dair Abbasîler, tebaaya söz vermişlerdir²¹⁹. Abbâsî ihtilalinin görünürdeki nedeni Emevî zulmünü ortadan kaldırmak olsa da asıl amaçlarının Emevî soyunu tamamen yok edip, hâkimiyetleri için oluşabilecek herhangi bir tehlike unsuru olmaktan kaldırmak idi. Yapılan bu katliamlardan ise çok az sayıda Emevî tebaası zorla canını kurtarabilmiştir. Abbâsîler'in zulümlerinden kaçan bir kısım Emevî'li ise İspanya'ya giderek orada Endülüs Emevî Devleti'ni kurmuşlardır. Bu devletin kurucusu ise Abdurrahman b. Muâviye b. Ebû Süfyân b. Hişam'dır²²⁰. Horasanlıların 749 yılında Ebü'l-Abbas'a yapmış oldukları biat neticesinde okunan ilk hutbede, hâkimiyet hakkının Abbâsîlere ait olduğunu beyan etmişlerdir. Abbâsîler, ihtilal hazırlığının daha ilk günlerinde Şîilerden yana taraf takınıyor gibi gözüksede işin seyri öyle değildi. Nitekim Ebü'l-Abbas, karargâhını Şîilerin çoğunlukta bulunduğu Kûfe'den, Hammam-A'yen'e götürmesi bu durumu kanıtlar nitelikteydi. Abbâsîler'in devleti ele geçirmesi ile birlikte Emevîler'in temsil etmiş oldukları

²¹⁴ İbn Kesîr, X, 1994: 83; Kalkaşendî, 2019: 100.

²¹⁵ Habib Zeyyat, 2013: 177; Bosworth, 2005: 40-41.

²¹⁶ İbn Kesîr, X, 1994: 83; Kalkaşendî, 2019: 100.

²¹⁷ Hitti, II, 1989: 443.

²¹⁸ Brockelman, 2018: 87.

²¹⁹ Frye, IV, 1975: 57-58.

²²⁰ Üçok, 1968: 78-80; Ahmed Cevdet Paşa, II, 603; Zeydân, 2012: 394; Clot, 2007: 8-9.

mülk-devlet yerine, dine dayalı gerçek halifelüğün fikir ve idealini temsil eden kişiler olarak ilk etapta tebaa tarafından büyük bir coşku ile karşılanmışlardır. Onların böyle karşılanmasını nedeni ise halifelerin cuma namazlarında peygamberin cübbesini giymeleri ve etraflarında âlimler ile fakihleri bulundurmalarından dolayı çizmiş oldukları sofı görüntüleri idi²²¹. Abbâsîler'in bu davranışları tebaaya olumlu yansımış ve onlara dini bütün bir havayı vermeyi başarmışlardır.

Ebü'l-Abbas es-Seffâh daha hayattayken kendisinden sonra tahta geçecek olan kişileri bir sorun olmaması için belirlemiştir. İlk veliaht olarak kardeşi Ebû Cafer Mansûr, ikinci veliaht olarak ise yeğeni İsa b. Musa'yı halife olarak göstermiştir. Belirlemiş olduğu bu veliahtlık emrini mühürleyerek İsa b. Musa'ya vermiştir. Bu sırada veliaht seçilen kişiler arasında iktidar mücadelesi başlamıştır. Mansûr, İsa'nın veliahtlıktan çekilmesini istemiştir. Oğlu Mehdi'yi bu sırada veliaht olarak tayin etmiştir. Ebü'l-Abbas'ın ölümü üzerine kardeşi Mansûr (754-755) halife olarak tahta geçmiştir. Hânedânın gerçek kurucusu olarak anılan Mansûr'un biatlarını kardeşi İsa b. Musa kabul etmiştir. Mansûr halife olduğu sırada amcası olan Abdullah b. Ali güçlü bir ordu ile Bizans seferindeydi. Mansûr amcasının bu kalabalık ordunun gücünden faydalanıp kendisine karşı isyan etmesinden endişe duyuyordu. Bu endişesini ise tecrübeli bir lider olan Ebû Müslim'e danışmıştır²²². Ebû Müslim bu endişesinin gereksiz olduğunu ve Abdullah b. Ali ordusunda bulunan askerlerin çoğunun Horasanlılardan oluştuğunu, bundan dolayı askerlerin kendisinden yana tavır takınacaklarını ayrıca orduda görev yapan kişilerin ise amcasının sözünden çok kendisinin sözünü dinleyeceklerini söyleyerek, halifenin bir nevi de olsa rahatlamasını sağlamıştır²²³. Mansûr ise bu sırada Ebü'l-Abbas'ın ölüm haberini amcası Abdullah b. Ali'ye ulaştırmıştır. Kûfe'ye gelen Abdullah b. Ali, Mansûr'a biat edildiğini duyunca derhal cemaati camide toplayarak, aslında Ebü'l-Abbas'ın kendisini veliaht olarak gösterdiğini bundan dolayı kendisine biat edilmesi gerektiğini söylemiştir. Böylece halifelik iddiasında bulunarak isyana kalkışmıştır. Abdullah b. Ali'ye biat eden tebaanın haberini alan Mansûr ise Ebû Müslim ve hemen akabindeki ordusunu amcası, Abdullah b. Ali üzerine göndererek onu hapsedtirmiştir. Böylece bu ayaklanma kısa sürede bastırılmıştır²²⁴. Konuyla ilgili olarak İbnü'l Esîr, eserinde: "Ebû Cafer el- Mansûr'un amcasını temeli tuzdan yapılan bir eve koyduğunu, bu eve su dökünce ise tuzlarının eriyerek amcasının evin altında kalarak feci bir şekilde can verdiğini" şeklinde nakilde bulunmuştur²²⁵.

²²¹ Clot, 2007: 10; Yıldız, I, 1988: 34; Üçok, 1968: 82.

²²² Ebü'l-Fidâ, cüz I, 1998: 213-214; Kalkaşendî, 2019: 102.

²²³ Hitti, II, 1989: 446-447;102; Üçok, 1968: 81.

²²⁴ İbn Kesîr, X, 1994: 109-110; İbnü'l-Esîr, V, 379-380.

²²⁵ İbnü'l-Esîr, V, 469-470; İbn Kesîr, X, 1994: 111.

Abbâsî Devleti'nin gerçek kurucusu olan ve adaleti ile bilinen Mansûr, Abbâsî hânedânını güçlü temeller üzerine oturtmuştur. İslâm tarihinde ilk polo oynayan halife olarak bilinen Mansûr, imparatorluğun yönetim temellerini bu dönemde atmıştır²²⁶. Bu dönemde halifeler, devlet işlerinin yönetiminden uzak kalmışlardır. Halifeyle yüz yüze görüşmek neredeyse imkânsızdı. Bu nedenle tebaa halifeyle belirli devlet memurları aracılığıyla görüşülebilmıştır²²⁷. Böyle bir tutum sergileyen halifelerin zamanla tebaadan kopuk bir hayat sürmesine ve toplum içerisinde yaşanan sorunları göremez hale gelmesine neden olduğu gibi halifenin erişemediği birçok kırsal kesimde ise çeşitli olayların ve isyanların yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Mansûr döneminde, Ebû Müslim ile aralarında vuku bulan bir hoşnutsuzluk meydana gelmiştir. Olay şöyle gelişmiştir; Ebû Müslim'in, amcası Abdullah b. Ali'nin ordusunda büyük ganimetlerin elde edilmesi ile birlikte bu ganimetlerin daha düzgün bir şekilde hesaplaması için bir memuru Ebû Müslim'in yanına gönderen Mansûr'un bu durumunu kendisine karşı bir hakaret olarak algılayan Ebû Müslim ile araları açılmıştır. Ebû Müslim: "Bize can emniyet olunuyor da, mal için emniyet olunmuyor mu?" diyerek öfkesini belli etmiştir. Bundan mütevellit Ebû Müslim'den şüphelenen Mansûr, ona Şam'da oturması ve Mısır'ı istediği şekilde yönetmesi yetkisini vermiştir. Bunu kabul eden Ebû Müslim: "Horasanda bizim" diyerek Horasan'a gitmesi, Ebû Cafer el-Mansûr'u son derecede tedirgin etmiştir. Ebû Müslim'in hem güçlenmesinden hem de yapmış olduğu zulümlerinden çekinen Mansûr, kendi çıkarları için Ebû Müslim'i huzuruna çağırarak onu bir suikast sonucu öldürmüştür²²⁸. Ebû Müslim'in öldürülmesine neden olan bir diğer olay ise; Ebû Cafer el-Mansûr'un halife olduğu zaman tebrik mesajını göndermemesi, bunu daha sonradan yapmasına rağmen bu durumu fırsat bilen bazı şahısların da bundan faydalanarak ikili arasına nifak sokmasına ve Ebû Müslim'in öldürülmesine neden olmuşlardır²²⁹. Ebû Müslim'in yapmış olduğu uygulamalar, Abbâsîler'in hilâfetini ele geçirmesine katkıda bulunmuş ayrıca Abbâsîleri kışkırtarak Emevî soyunun yok olmasına neden olmuştur²³⁰. Böylece Abbâsî imparatorluğu bağımsız bir hükümdar mertebesine ulaşmıştır²³¹.

Mansûr'un, Ebû Müslim'i öldürmesi üzerine Ebû Müslim'i savunan kişiler bu duruma isyan etmişlerdir. Kûfe'de "Ravendi"²³² olayı olarak bilinen bir takım grup tarafından Ebû

²²⁶ Clot, 2007: 13; Brockelman, 2018: 87.

²²⁷ Kalkaşendî, 2019: 103-105.

²²⁸ İbnü'l-Esîr, V, 1986: 380-388; İbn Kesîr, X, 1994: 114-116.

²²⁹ İbn Kesîr, X, 1994: 111-116.

²³⁰ Zeydân, 2012: 392-393.

²³¹ Üçok, 1968: 82.

²³² Horasanlı bir kavim olan Ravendiler, tenasüh inancını benimsemişlerdir. Bundan mütevellit ravendiler, Hz. Âdem'in ruhunun Osman b. Nehlik'de olduğunu söylüyorlardı. İnançlarına göre, tanrı kendilerini doyuran Mansûr'dur. Heysem b. Muâviye b. Ebû Süfyân ise Cebrail'dir. Bu isyan ortaya çıkınca ravendiler Mansûr'un sarayına gelerek, işte Tanrımızın yeri derler. (İbnü'l-Esîr, V, 1984: 409; İbn Kesîr, X, 131).

Mansûr'a karşı Horasanlı kavimler büyük bir ayaklanma düzenlemişlerdir. Mansûr bu ayaklanmayı güçlkle bastırmıştır²³³. Bu isyanın arkasında yatan temel sebep ise milliyetçilik fikriydi. Netice itibarı ile art arda gelen isyanların birçoğu bu dönemde sonuçsuz kalmıştır²³⁴. Mansûr'a karşı yapılan bir diğer büyük isyan ise; Muhammed Nefs ez-Zekiye ve onun kardeşi İbrahim'in çıkarmış olduğu isyandı. Hz. Hasan'ın soyundan gelen Muhammed Nefs ez-Zekiye, yürütmüş olduğu bu isyanda Medine şehrini ele geçirmiştir. Bunun üzerine Mansûr, ordusunu bu isyan birlikleri üzerine yollamıştır. Sonuç itibarı ile Muhammed Nefs ez-Zekiye öldürülerek isyan bastırılmıştır. Ağabeyinin ölüm haberini alan İbrahim, bu sırada Şiîlerin desteğini alarak Mansûr üzerine yürüde ayaklanma sonuçsuz kalmıştır. Görüldüğü üzere Mansûr, kendisine yönelik yapılmış olan bu büyük ayaklanmaları kısa sürede bastırarak merkezi otoriteyi ayakta tutmayı başarmıştır. Emevî Hânedânı'nın yıkılması ile başa geçen Abbâsîler'in²³⁵ ilk işi yukarıda belirttiğimiz üzere Emevîler tarafından işgal edilen Suriye'yi terk etmek olmuştur. Yönetim merkezini değiştirip Irak'a yerleşen Abbâsîler, böylece Şam'ı terk edip önce Kûfe şehrini daha sonra ise başkentleri olacak Bağdat'ı (Medinetü's-Selam) şehrini kurmak üzere Anbar'a bölgesine yerleşmişlerdir²³⁶. Böylece 762 yılında Bağdat şehrini kurularak Abbâsîler'in başkenti olmuştur. Mansûr'un, Bağdat şehrini kurmasının mühim nedenleri vardı. Bunlar bu dönemde yaşayan tebaanın Ravendilerin isyanıyla karşı karşıya kalması ve Hâşimîlerin ise Kûfe taraflarına yerleşmesi üzerine tebaanın Kûfe'ye yakın olup bu durumdan rahatsızlık duymalarıydı. Kûfe'de Ravendilerin izlerinin kalmasından rahatsız olan Mansûr, ordusuyla yeni bir yerleşim yeri arayışına girmiştir²³⁷. Bağdat şehrinin planını kuran Hâlid b. Bermek, şehri daire şeklinde inşa ettirmiştir. Şehrin kapılarını bir âdetini Şam'dan, diğerini ise Kûfe'den getirilmiştir. Böylece Mansûr'un da herkese eşit mesafede olması isteği üzerine hükümet konağını tam şehrin ortasına yapmıştır²³⁸. Olağanüstü tuğlalar ile şehri inşa ettiren Mansûr²³⁹ kurulan bu şehre “Dar üs-Selam”, “Medinet üs-Selam”, “sulh evi” ya da “sulh şehri” adını vermiştir. Daha sonra tebaa tarafından eski adı olan Bağdat diye zikredilmiştir²⁴⁰. Bundan sonra Bağdat şehri Abbâsî hilâfetinin merkezi olmuştur. Bu şehir Kureyş kökenli imamların ise davet merkezi konuma gelmiştir²⁴¹. Bağdat'ı ele geçiren Abbâsîler, özellikle İranlıları ve Emevîler'e karşı yardımda bulunan hilâfet uğruna

²³³ İbnü'l-Esîr, V, 1986: 409; İbn Kesîr, X, 1994: 131-132; Zeydân, 2012: 391-395; Kalkaşendî, 2019: 103.

²³⁴ Yıldız, I, 1988: 36.

²³⁵ İmam Muhammed b. El ve Hasan Eş- Şabani, 2013: 53.

²³⁶ İbn Kesîr, X, 1994: 165.

²³⁷ İbnü'l-Esîr, V, 1986: 451; İbn Kesîr, X, 1994: 165; Omar, 2003: 173-174; Kalkaşendî, 2019: 104.

²³⁸ İbnü'l-Esîr, V, 1986: 463; İbn Kesîr, X, 1994: 165-166.

²³⁹ Strange, 1922: 19-29.

²⁴⁰ Brockelman, 2018: 88-89.

²⁴¹ İbn Battuta, II, 2004: 664.

canla başla savaşan birçok kişiyi devletin kıdemli mevkilerine getirmiştir²⁴². Devlet idaresine de yabancı unsurları dâhil eden Abbâsîler, böylece devletin idari işlerde ağırlık merkezini Bağdat'a vermişlerdir. Araplar ise bu dönemde devlet kademelerindeki siyasi güçlerini zamanla kaybetmişlerdir²⁴³. Mansûr'un halifelik dönemine genel olarak baktığımızda İslâm toplumunda belli bir düzenin sağlandığını görmekteyiz. Mansûr'un kurmuş olduğu güçlü ve nizami ordu sayesinde kendisine karşı yapılan ayaklanmaları kısa süre içerisinde bastırabilmiştir. Mansûr, halifeliğini tehlikede gördüğü zamanlarda ise sahip olduğu makama göz dikenleri nüfuzunu korumak amacı ile hiç acımadan öldürdüğüne de çalışmamızda tanık oluruz. Keza Mansûr'un, Ebû Müslim'in devlet erkânı adına yapmış olduğu onca başarıya rağmen kendi tahtına göz dikmesinden şüphe duyması ve devletin bekası için onu huzurunda öldürmesi bunun aslında bir kanıtı niteliğindedir. Hemen hemen her hükümdarda da olduğu gibi Mansûr da bu ölümü haklı çıkarmak için Ebû Müslim'in ümerâyâ zulüm ettiğini ve savaşlarda birçok kişiyi öldürdüğünü gerekçe göstermiştir.

Yirmi iki yıl üç ay halifelik yapan Mansûr'un 775 yılında hacca giderken Mekke yolunda ölmesi üzerine veziri Rebî, halifelik nişanlarını Mansûr'un oğlu Mehdî-Billâh'a vermiştir²⁴⁴. Babasının vefatından hemen sonra halife olan Mehdî'ye, Bağdat tebaası biat etmiştir. Halifelik mührünün üzerinde حاصيالح “Hasbiyellâh” ibaresi yer alan Mehdî²⁴⁵ hâkimiyetinin ilk yıllarında Bizans ile yapmış olduğu savaşlarda büyük ganimetler elde ederek devlet hazinesinin azami derecede güçlenmesine neden olmuştur²⁴⁶. Bunun dışında X. yüzyılda imparatorluğun içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik buhranın en üst seviyeye ulaştığı zamanlarda ise Abbâsî halifesi Mehdî, Bizans'ı vergiye bağlayarak devletin ekonomik refahını da artırmayı başarmıştır²⁴⁷. Böylece imparatorluğun merkezi ve Mansûr sarayı, onun döneminde hızlı bir değişime ve gelişime şahitlik etmiştir. Tüm bu bolluk ve bereket döneminde Mehdî'nin dünyevi ve keyfi davranışlarının yanına, gereksiz savurganlıkları da eklenince daha önceki halifelerde görülmeyen bu özellik Abbâsîler zamanında ilk defa onun döneminde görülmüştür. Mehdî halifeliği döneminde Hz. Ali taraftarları ile uzlaşma yoluna girerek bir sükûnet ortamı yaratmaya çalışmıştır²⁴⁸. Mehdî'nin, Hârûnürreşîd, Mûsâ, Ali, Mansûr, Yakub, İshak ve İbrahim adında altı oğlu var idi. Halifelik davası için çıkabilecek sorunların önüne geçmeyi amaçlayan Mehdî, daha hayattayken

²⁴² Zeydân, 2012: 402-403; Clot, 2007; 10-11.

²⁴³ Barthold, 1958; 137.

²⁴⁴ Üçok, 1968: 86-87; Clot, 2007; 13; Brockelman, 2018: 89-91.

²⁴⁵ İbnü'l-Esîr, V, 1986; 468; İbn Kesîr, X, 1994: 216; Kalkaşendî, 2019: 105.

²⁴⁶ İbn Kesîr, X, 1994: 217.

²⁴⁷ Yıldız, I, 1988: 36.

²⁴⁸ Colt, 2007: 19-20.

tebaadan oğulları, Musa ve Hârûnürreşîd için veliahtlık biatı almıştır²⁴⁹. Yine bu dönemde farklı mezhepler de ortaya çıkmıştır. Bu durum ülke içerisinde çeşitli karışıklıklara neden olmuştur. *Mukkana*²⁵⁰ adında yalancı peygamber onun döneminde ortaya çıkmıştır. Bunlar zamanla ortadan kaldırılsa da etkisi daha sonraki yıllarda da hissedilmiştir²⁵¹. Tarihi kaynaklarda Mehdî'nin 785 yılında bir av partisi sırasında atı ile yıkık dökük bir binanın kapısına çarpıp öldüğü nakledilmiştir. Bazı kaynaklarda ise Mehdî'nin zehirlenerek öldüğü de yazılmıştır. Tarihçiler tarafından bu konuda kesin bir bilgi elde edilememiştir. Nitekim dönemin ana kaynaklarında da onun ölümü ile ilgili farklı rivayetler söz konusudur. Mehdî'nin ölümü üzerine yerine oğlu Mûsâ (785-786) halifelik makamına geçmiştir. Babasının ölüm haberini alır almaz Cürcan'dan Bağdat'a doğru yola koyulan Mûsâ'nın biatını, vekâleten kardeşi Hârûnürreşîd, Bağdat tebaasından almıştır²⁵².

Mûsâ, Hâdî-İlelhak unvânını alarak halifeliğini ilan etmiştir²⁵³. Halifelik belirtisi olan mühür ile birlikte, asa ve hırkayı ağabeyine teslim etmiştir. Hâdî-İlelhak'ın mühründe الله ربي "Allah rabbimdir" ibaresi yazılı idi. Bir yıl, on dört gün gibi kısa bir süre halifelik yapan Hâdî-İlelhak²⁵⁴ kendisine sürekli iyi niyetle yaklaşan Hârûnürreşîd'i kendisinden sonra halife olarak göstermezken, onun yerine kendi oğlu olan Cafer'i veliaht olarak göstermesi durumu bazı iç sorunları beraberinde getirmiştir. Nitekim Bermek oğullarından Yahya b. Hâlîd'in uygulamış olduğu bazı tedbirler neticesinde bu biat gerçekleşmemiştir²⁵⁵. Hâdî-İlelhak döneminde, Abbâsîler devrinde ikinci Kerbela olayı olarak tanımlanan önemli bir isyan hareketi vuku bulmuştur. Olay şöyle gelişmiştir; Hasenîlerden el-Hüseyn, Hicaz'da kendisini halife olarak ilan etmiştir. Bunun üzerine isyan hareketi hızlı bir şekilde başlamıştır. El-Hüseyn'i daha önceden isyan eden Muhammedü'l-Mehdî en-Nefsi'z-Zekiyye'nin oğullarını da desteklemesi üzerine, kısa sürede gittikçe büyüyen bu isyan hareketini Muhammed b. Süleyman güçlkle bastırabilmiştir. Özellikle Fah savaşında, Ali soyundan birçok kişinin şehit edilmesinden dolayı bu olaya Abbâsî devrinin Kerbelası denilmiştir. Bu olaydan üç ay sonra ise Halife Hâdî-İlelhak öldürülmüştür²⁵⁶.

²⁴⁹ İbn Kesîr, X, 1994: 221; Kalkaşendî, 2019: 106.

²⁵⁰ Mukkana: Haşim b. Hâkim yalancı peygamberlikle ortaya çıkmıştır. Sihirbazdı, altından bir maske ile yüzünü örterdi. Kendisine bu adı verilmesindeki neden ise; çirkin kısa boylu bir adam olması ve yüzünü daima bir peçe ile örtmesinden dolayı Mukkana adını almıştır. Mukannanın yandaşları beyaz renk taşıdıkları için kendilerine mübeyyine adını vermişlerdir. (Üçok, 1968: 88; Kalkaşendî, 2019: 106).

²⁵¹ İbn Kesîr, X, 1994: 254.

²⁵² İbn Kesîr, X, 1994: 264; Kalkaşendî, 2019: 108.

²⁵³ Bozkurt, XV; 1997: 16.

²⁵⁴ Kalkaşendî, 2019:108.

²⁵⁵ Üçok, 1968: 89-90.

²⁵⁶ Bozkurt, XV; 1997: 16-17.

Hâdî-İlelhak'ın vefatından sonraki gece 786 yılında Hârûnürreşîd²⁵⁷ halifelik tahtına (786-809) geçmiştir. Onun mühründe ise “el- Azametü ve'l-kudretü lillâh” başka bir bilgiye göre ise دائما خاف الله “Allah'tan daima kork” yazılı idi²⁵⁸. Yirmi üç yıl gibi uzun bir süre iktidar hayatı olan Hârûnürreşîd zamanı, Abbâsî Hânedânî'nin kudretinin en yüksek olduğu dönem olarak nitelendirilmektedir. Maddi refah bu dönemde en üst seviyeye çıkmıştır²⁵⁹. Bizans sınırlarına giren Hârûnürreşîd burada birçok yeri alarak büyük ganimetler elde etmiş²⁶⁰ ve böylece hazinenin güçlenmesini sağlamıştır. Bizans ile yaptığı savaşlarda hazinesini güçlendiren Hârûnürreşîd²⁶¹ halifeliği zamanında gayrimüslimler ile mücadele etmiş ve Hâşimîlere ganimetlerden düşen payın, eşit miktarda dağıtılmasını emrederek adaletli ve eşitlikçi yönünü bu davranışıyla ortaya koymuştur²⁶². Hârûnürreşîd döneminde Abbâsî halifeliği, Asya ve Arap imparatorluğunda en parlak dönemini yaşamıştır. Ülke içerisinde sağlamış olduğu adaleti, huzuru ve istikrarı dışında ülkenin bu denli gelişmesinde ki en büyük etken şüphesiz kendisine sınırsız yetkiler verdiği Bermek oğulları veziri Yahya b. Hâlid'in, ona karşı yapmış olduğu destek ve yardımlarıydı. Yahya b. Hâlid, halifeden almış olduğu güven ve sınırsız yetkiler ile ülkenin geri kalanını büyük bir sükûnetle yönetmeyi başarmıştır. Hârûnürreşîd'in Bermekoğulları vezirine vermiş olduğu güven ve ayrıcalığı kıskanan kesim bu aileye mensup olan kişileri öldürmüşlerdir. Devleti yöneten bu güçlü yöneticilerin ölmesi üzerine Hârûnürreşîd, devrine gölge düşmüştür. Hemen ardından çeşitli ayaklanmalar ve olaylar devlet içerisinde vuku bulmuştur. Yapmış olduğu faaliyetler ve kazanmış olduğu başarılarından ötürü, adını dünya tarihinde önemli büyük hükümdarlar arasına yazdırmayı başaran Hârûnürreşîd, kendisinden önceki Abbasî halifeleri gibi ölmeden önce oğulları; Emin, Me'mûn ve Mu'tasım'ı sırasıyla kendisinden sonra veliaht olarak ilan etmiştir²⁶³. Hükümet işlerinde bizzat çalışan Hârûnürreşîd daha hayattayken iki oğlu el-Emin ve el-Me'mûn arasında yaşanabilecek olayları da engellemek için onlara bazı bölgeleri vererek oluşabilecek problemlerin önüne geçmeyi amaçlamıştır²⁶⁴. Hârûnürreşîd, oğlu Emin'den sonraki dönem için diğer oğlu Me'mûn için halifelik biat almıştır²⁶⁵. Böylece veliahtlığı iki oğluna devrederek, el-Me'mûn'u Horasan'a göndermiştir. Veliahtlık taklidini yazıp buna vefakâr kalacaklarına dair söz aldıktan sonra, bu taklidi Kâbe duvarına asmayı da ihmal etmemiştir. Hârûnürreşîd evlatları arasında herhangi bir huzursuzluk çıkmasını önlemek için evlatlarına

²⁵⁷ Taberî, IV, 2010: 446; İbn Kesîr, X, 1994: 267.

²⁵⁸ Kalkaşendî, 2019:109.

²⁵⁹ Brockelman, 2018: 93.

²⁶⁰ İbn Kesîr, X, 1994: 245; Kalkaşendî, 2019: 110.

²⁶¹ Taberî, IV, 2010: 460; İbn Kesîr, X, 1994: 246-247

²⁶² İbn Kesîr, X, 1994: 271.

²⁶³ Üçok, 1968: 90-93; Brockelman, 2018: 94-95.

²⁶⁴ Durant, ts.:25-30.

²⁶⁵ İbn Kesîr, X, 303.

verdiği yerleri illere bölmüştür²⁶⁶. Böylelikle kardeşler arasında çıkabilecek sorunları bu uygulamaları ile önlemeyi amaçlamıştır.

Halife Emin 809 yılında tahta geçtiği zaman kardeşi Me'mûn bu sırada Horasan valisiydi. Bu kardeşler dönemin en önemli ilim adamlarının yanında eğitim alarak yetişmişlerdir. Bundan dolayı son derece bilgili olan iki kardeş arasında birçok zıt farklılıklar da mevcut idi. Bunlardan biri Emin kardeşine göre daha çok eğlenceye düşkün olmasıydı. Babası Hârûnürreşîd, bu durumun farkında olduğu için Horasan'ın hazine ve ordu komutanlığı gibi önemli görevleri Me'mûn'a bırakmıştır. Tebaa tarafından sevilen biri olan Me'mûn, vergileri hafifletme yoluna giderek tebaadan yana taraf takınması, onların desteğini ve sevgisini almasına neden olmuştur. Emin'in ise keyfi uygulamaları bir yana, şehirdeki asayiş ve düzeni bozanları bile cezalandırmaması durumu zamanla tebaa tarafından sert tepkilerin gelmesine neden olmuştur. Tüm bunların bir sonucu olarak halifeliği yürütmekten aciz kalan Emin, bu görevi yapması için iktidarsız bir kişi olarak nitelendirilen Fazl b. Rebi'ye, devletin tüm yetkilerini bırakmıştır. Ülke içerisindeki bu iç karışıklıklardan faydalanmak isteyen Bizanslılar ise bu durumdan kendilerine pay çıkarmak amacıyla Müslümanların yaşadığı hudutlara toprak almak için dayanmışlardır. Tüm bu karışıklık içerisinde dünyevi hırsla kapılan Emin ise kardeşi Me'mûn'u Horasan valiliğinden azlederek, Mu'tasım'a verilen illere de el koymuştur. Böylece ülke içerisinde yaşanan iç karışıklıklar, dış ilişkileri idare edemez hale getirmiştir. Bu olaylar neticesinde iki kardeşin arası epeyce açılmıştır²⁶⁷. Kardeşler arasında sorun çıkmasına neden olan olaylar ise; Hârûnürreşîd'in, Horasan şehrine varması ve orada ele geçirmiş olduğu büyük ganimetlerin en önemlilerini oğlu Me'mûn'a güvenip vermesi ayrıca Me'mûn'un veliahtlığını yenilemesiydi. Babasının vefatından sonra tebaadan biat istemesi ise iki kardeş arasında açan nedenler olarak gösterilmiştir²⁶⁸. Böylelikle Emin tüm yetkileri tek elden yürütmeyi amaçlayarak, kardeşlerinin kendi hâkimiyetlerini güçlendirmek istemelerinin önüne bu uygulamış olduğu yaptırımlar ile geçmeyi hedeflemiştir.

Devletin tüm yetkilerini devrettiği Fazl b. Rebi'nin, isteği üzerine kardeşi Me'mûn'u veliahtlıktan çıkarıp yerine küçük oğlu Mûsâ'yı veliaht yapan Emin'e karşı, Me'mûn ise, valisi olduğu yerlerin batı sınırlarını güvence altına almıştır. Sonuç itibarı ile bu çekişmeler üzerine iki kardeşin orduları karşı karşıya gelmiştir. Yapılan savaşta Emin yenik düşmüştür. Me'mûn ise İran tebaası tarafından halife olarak (813-833) tanınmıştır. Halifeliği ele geçiren Me'mûn, ülkenin hem batısını hem de doğusunu hâkimiyeti altına almayı başarmıştır. Burada

²⁶⁶ Taberî, IV, 2010: 451; İbn Kesîr, X, 1994: 278; Kalkaşendî, 2019: 111.

²⁶⁷ Üçok, 1968: 94-95; Brockelman, 2018: 100-102.

²⁶⁸ İbn Kesîr, X, 1994: 379; Kalkaşendî, 2019:113-115.

bulunan tebaadan ise kendisi için biat alarak Kûfe, Bağdat vb. birçok önemli şehri de ele geçirip, sınırlarını genişletmeyi ihmal etmemiştir. Emin'in teslim olmasının ardından hilâfet mührü de Me'mûn'a verilmiştir. Mührün üzerinde *اسأل الله هو يعطي* "Allah'tan iste. O verir" ibaresi yer almıştır. Emin'in bir grup asker tarafından acımasız bir şekilde öldürülmesi üzerine kardeşinin ölüm haberini alan Me'mûn, derin bir üzüntü içerisinde girmiştir. Bu duruma sebep olan askerleri cezalandırdıktan sonra Emin'in evlatlarını kendi yanına almayı da ihmal etmemiştir²⁶⁹. Emin ve Me'mûn arasında yaşanan hilâfet mücadelesi, aslında Arap ve İran unsurlarının iktidar mücadelesi idi. Nitekim anne ve baba tarafından soyu Abbâsîlere dayanan Emin'i Arapların desteklemesi, diğer yandan ise annesi İranlı bir cariye olan Me'mûn'u da İranlıların desteklemesi bu durumu kanıtlar nitelikte idi. Bilindiği üzere Abbâsîler, bu dönemde İran ve güçlü olan mevâlîye karşı olumlu bir politika ile yaklaşıyordu. Devlet işlerinde bunlara geniş yetkiler verse de halifeler kendilerine karşı olumsuz bir davranış gördüğünde bunları yeri geldi mi görevlerinden de almışlardır. Keza Abbâsî halifelerinin hâkimiyetlerini güçlendirmek amacı ile kendilerine büyük hizmette bulunan kişileri bile yok etmeleri ve devletin devamı için bu durumu normal karşılamaları aslında bunun bir göstergesi idi. Sonuç itibarı ile bu iktidar mücadelesini Me'mûn'un kazanması Arapları zamanla devlet idaresinden uzaklaştırmıştır. Bağdat'a gelmeyen Me'mûn, imparatorluğuna uzak olan yerlerde ne gibi sorunların yaşandığını bilmemesi durumu, onun döneminde Bedevilerin ayaklanmasına ayrıca Irak'ta çeşitli karışıklıkların meydana gelmesine neden olmuştur. Me'mûn bu karışıklıkları önlemek amacıyla Herseme'yi bölgeye yönlendirmesi, yaşanan bu ayaklanmaların kısa sürede bastırması²⁷⁰.

Hersem'in ise Fazl b. Sehl'e tarafından yaralanıp öldürülmesi üzerine, Bağdat tebaası tekrardan isyan etmiştir. Me'mûn bunun üzerine Hz. Ali soyundan olan İmam III. Ali'yi Medine'ye getirerek 817 yılında Rıza min. Âl-i Muhammed adıyla veliaht ilan etmiştir. Bunun üzerine emirlerinden de onun için biat alan Me'mûn, o zamana kadar Abbâsîler'in resmi rengi olan siyahı kaldırarak, yerine Alevîlerin alâmeti olan yeşil rengi kabul etmiştir. Bu biat, Bağdat'ta bulunan Abbâsî ailelerinin iyi geçinmelerine vesile olmuştur. Fakat bir müddet sonra Abbâsîler'in siyah elbiselerinin yakılması, tebaanın şikâyeti ile sonuçlanmıştır. Ayrıca Rıza min. Âl-i Muhammed'in ölümü de bu durumu körüklemişti. Böylelikle Abbâsîler'in isteği doğrultusunda resmi renkleri, yeşilden siyaha döndürülmüştür²⁷¹. Bağdat şehrinde yaşanan bu büyük kargaşadan dolayı Me'mûn, olayları önlemek için bizzat bölgeye gelmiştir. Kutsal yerlerin yönetimini ise burada Alevîlere vermiştir. Kûfe ve Basra valiliklerine ise iki

²⁶⁹ İbn Kesîr, X, 1994: 381-383. (Olayın devamı için, İbn Kesîr, X, 1994: 412); Kalkaşendî, 2019:116-117.

²⁷⁰ Üçok, 1968; 95-96; Zeydân, 2012: 399-421; Yıldız, I, 1988: 34.

²⁷¹ Kalkaşendî, 2019: 117.

kardeşini atamıştır. Böylece Me'mûn döneminde birçok din ve mezhep ortaya çıkmıştır²⁷². Yine bu dönemde birçok siyasal ve sosyal olaylar yaşanmıştır. Bunlardan biri olan Tahirilerin hareketi ile Horasan'da Tahiri Hânedânı'nın kurulması ayrıca Zerdüştlük ve Manehizmin bir birleşimi olan *Hurremi* mezhebi yine bu dönemde ortaya çıkmıştır²⁷³.

Halife Me'mûn'un Bizans seferi sırasında vefat etmesi²⁷⁴ üzerine yerine kardeşi Mu'tasım-Billâh (833-842) Tarsus'ta tebaa tarafından kendisine biat edilerek halifelik makamına geçmiştir. Lâkabında Allah ismi olan ilk halife olma özelliği ile bilinen Mu'tasım'ın mühründe به الرشد نتوكل على الله ويؤمن به “Allahe sikatü Ebû İshak b. er-Reşîd bihi yû'minü” (Ebû İshak b. er-Reşîd Allah'a güvenir, ona inanır) ibaresi yazılı idi²⁷⁵. Annesi Türk olan ilk halife olan Mu'tasım, halifelik makamına Türkler'in desteği ile geçmiştir. Ülkesindeki iç huzuru sağlamak için ordusunun büyük bir bölümünü Türklerden oluşturan Mu'tasım, devletin hemen hemen her alanında onlara mühim görevler verilmiştir. Böylece hilâfetin yüksek rütbesinde yer alan komutanların çoğunlukla Türklerden oluşmasına neden olmuştur²⁷⁶. Halife Mu'tasım yapmış olduğu savaşlarda büyük kahramanlıklar elde etmiştir. Böylece tebaa tarafında saygınlıkla karşılanmıştır. Halifeliği boyunca yapmış olduğu imar çalışmalarının yanında, savaşlarda da birçok ganimet elde etmesi, devlet hazinesine önemli ölçüde katkı sağlamıştır²⁷⁷. Türkler için Sâmmerrâ şehrini kurmak amacıyla yola çıkan Mu'tasım, Bağdat'ta oğlu el-Vâsik'ı bırakmıştır. Böylece şehrin kurulmasıyla birlikte hilâfet merkezini ve Türk birlikleri bu bölgeye intikal etmiştir. Kazanmış oldukları güven sayesinde Türk komutanları devlet yönetiminde de söz sahibi olarak büyük bir güç elde etmişlerdir. Böylelikle Türkler, istedikleri kişiyi halife yapabiliyor ya da bu görevden alabiliyorlardı. Abbâsîler döneminde Türkler'in sahip oldukları bu güç, onları zamanla Abbâsî iktidarını ele geçirme arayışlarına yöneltmiştir. Bu durumu fark eden Abbâsîler ise Türkleri güçsüz duruma düşürmek istemişlerdir. Bu sebepten dolayı halifeler, Türkler'in baskısından ve onların etkisi altından kalmaktan kurtulmak için fırsat buldukça Türk hükümdarlarına suikast düzenleyip onları öldürmekten de geri kalmamışlardır. Halifeler ve Türkler arasında ki bu mücadele hilâfet merkezinin Bağdat olmasına kadar devam etmiştir. Devlet merkezinin değişmesi bunlar içerisinde çok büyük bir değişiklik sunmadı. Netice itibariyle devlet görevlileri arasındaki çekişme halifeliği ülke içerisinde zamanla güçsüz kılmıştır. Halife Razi bu

²⁷² Üçok, 1968; 96-98.

²⁷³ Üçok, 1968: 98-100; Paydaş, 2012:170-173; Bâbek ihtilâli için ayrıca bk. Yıldız, IV, 1991: 376-377.

²⁷⁴ İbn Kesîr, X, 1994: 472.

²⁷⁵ Ebûlfez Elçibey, 2012: 108; Kalkaşendî, 2019: 120-121.

²⁷⁶ Zeydân, 2012: 395-396; Yıldız, I, 1988: 35; Üçok, 1968: 82-83; Brockelman, 2018: 107.

²⁷⁷ İbn Kesîr, X, 1994: 497.

durumun önüne geçmek için Muhammed b. Raik el-Hazari'yi halifelik yetkileri ile donatarak “emîrû'l- ümerâ” olarak tayin etsede bu rekabetin önüne geçememiştir²⁷⁸.

Halife Mu'tasım'ın vefatından ardından, yerine oğlu Vâsık-Billâh (842-847) halife olmuştur. Mührünün üzerinde آل الفاسيك على الله “el-Vâsık Allah'a güvenir” ibaresi yazılıydı²⁷⁹. Halife Vâsık-Billâh zamanında Türk komutanlar nüfuzlarını daha çok sağlamlaştırmışlardır. Türk komutanlarının güçlü olduğu bu dönemde Halife Vâsık-Billâh, Türk komutanlarından olan Eşnas'a, hükümdarlık alâmetlerinden oluşan değerli taşlarla süslenmiş tacı vererek Eşnas'ı sultan ilan etmiştir. Bu durum Türkler'in askeri boyutlarının ve güçlerinin idari alanda daha fazla ilerletmesine neden olmuştur. Böylece askeri niteliklerinin sınırlarını aşan Türk komutanları, zamanla iktidarı ele geçirmeye ve devlet içerisinde söz sahibi olmaya başlamışlardır. Bu dönemde Halife Vâsık-Billâh sadece أمير مؤمن “emîrû'l müminin” adıyla manevi iktidara sahip bir kişi olarak kalmıştır. Vâsık-Billâh'ın halifeliği zamanında da Müslümanlar, Sicilya'nın bazı bölgelerini alarak sınırlarını genişletmeyi başarmışlardır²⁸⁰. Bu başarıya rağmen, Türkler'in nüfuzlarının artmasından dolayı halifeler, devletin diğer makamlarında söz söyleme yetkilerini zamanla yitirmişlerdir. Bu ilişkiden anlayacağımız üzere Abbâsîlerde halifelik, ilk dönemlere nazaran gücünü hızla kaybetmeye başlamıştır. Halifeler artık sadece dini konular hakkında hüküm veren bir şahıs haline gelmiştir. Nitekim devleti ilgilendiren siyasi konulara halifeler müdahale edememişlerdir. Bundan mütevellit halifelerin nüfuzu bu dönemde azalmaya başladığı gibi saygınlıklarının da git gide yok olmasına neden olmuştur.

Halife Vâsık-Billâh'ın 847 yılında vefat etmesi üzerine, Mütevekkil-Alellah, Ca'fer b. Muhammed (847-861) halife olmuştur. Mühründe أنا أثق في إلهي “Allah'ıma güvenirim” ibaresi yazılı idi. Halife Mütevekkil, kardeşi Vâsık, babası Mu'tasım ve amcası Me'mûn'un aksine ehl-i sünnetten olanlara çok iyi davranmıştır. Bundan dolayı “Halifelerin en hayırlısı” olarak anılmıştır²⁸¹. Kendisinin halife olmasına ve tahta çıkmasına vesile olan kişilerin sonradan güçlenmelerini önlemek için bir takım tedbirler alan Mütevekkil, uygulamış olduğu bazı yaptırımlar neticesinde çok fazla eleştiriye maruz kalmıştır. Özellikle Hz. Hüseyin'in Kerbela'daki türbesini yıkması ve Hz. Ali'ye karşı kötü ithamlarda bulunup düşmanca bir yaklaşım sergilemesi, Bağdat tebaası tarafından çok sert bir dille eleştirilmiştir. Mütevekkil döneminde yaşanan iç huzursuzluklar, Türkler'in halifeyi suikast sonucu öldürmeleri ile son

²⁷⁸ Sürur, 1938: 25; Kalkaşendî, 2019: 121-123.

²⁷⁹ Kalkaşendî, 2019: 123-124.

²⁸⁰ Üçok, 1968: 103; Brockelman, 2018: 108-109.

²⁸¹ İbn Kesir, X, 1994: 514; Kalkaşendî, 2019: 125; Suyûtî, 2018: 413-414.

bulmuştur²⁸². Halife Mütevekkil'in ölümünden sonra yerine oğlu Müntasır-Billâh (861-862) halife olmuştur²⁸³. Mühründe الأمين الحذر سيعاني من مكانه “ihtiyatlı el-Emîn olduğu yerden zarar görür” ibaresi yazılı idi²⁸⁴. Türkler'in desteği ile halife olan Müntasır-Billâh, babası Mütevekkil'in aksine Alevîlere karşı ılımlı ve hoşgörülü bir politika izlemiştir. Müntasır-Billâh'ın halifeliği altı ay gibi kısa bir süre sürmüştür. Halifelik saltanatı vefatı ile son bulmuştur²⁸⁵.

Muntasır'ın vefatı üzerine torunu Müstaîn-Billâh (862-866) halife olmuştur. Mühründe إذا تم اتخاذ تحذير فلا داعي للأخبار “İbret alınırsa haberlere gerek kalmaz” yazısı mevcuttu. Müstaîn-Billâh halifeliğinin ilk zamanlarında devlet kademesinde bulunan bazı kişileri görevlerinden azlederek bunların yerine ise seçmiş olduğu kişileri tayin etmiştir. Bu dönemde Türk emirleri, Halife Müntasır ölünce kendileri için bir fırsat ortamı bulmuşlardır. Bu Türk emirleri, zamanla birer derebey haline gelip büyümüşlerdir. Böylece Türkler, Abbâsî Devleti içerisinde kemikleşmiş ve bu devleti güçsüz duruma katmak için çeşitli isyanlara dâhil olmuşlardır. Elde ettikleri bu güçten faydalanan Türklerden bir grup “Ya Mu'tez ya da Mansûr!” diyerek isyan hareketini başlatmışlardır. Halife Müstaîn-Billâh'tan yana olan gruplar ise Türkler'in bu isyanına müdahale etmişlerdir²⁸⁶. Şiddetli çarpışma sonucu iki tarafta ağır kayıplar vermiş ve Bağdat şehrinin birçok yeri yağmalanmıştır. Müstaîn ülke içerisinde çıkan bu huzursuzluğu bastırdıktan sonra zamanla otoriteyi ve düzeni yeniden sağlama fırsatı bulmuştur²⁸⁷. Fakat Türkler'in hâkimiyet mücadelesi tekrardan devam etmiştir. Siyasi alanlarını daha çok güçlendirmek isteyen Türkler, Halife Müstaîn-Billâh yerine Mu'tez-Billâh'ı halife yapmışlardır. Bunun sonucunda Bağdat ve Sâmmerrâ şehrinde iki Abbâsî halifesi mevcut idi. Mu'tez bu duruma son vermek amacı ile Bağdat'ta bir ordu göndermiştir. Böylelikle yapılan anlaşma ile Müstaîn-Billâh ülke içerisinde çıkan huzursuzlukların daha fazla büyümesini istemediği için kendi gönül rızası ile halifeliği Mu'tez-Billâh'a devretmiştir. Böylece Müstaîn-Billâh'ın halifeliği üç yıl, üç ay gibi kısa bir sürede son bulmuştur²⁸⁸.

Halife Müstaîn-Billâh'ın halifeliği Mu'tez-Billâh'a devretmesi üzerine halifeliğin sembollerinden olan peygamber hırkasını ve kırbacını Mu'tez'e vermiştir. Bağdat'ta düzen ve

²⁸² Üçok, 1968: 103-106; Brockelman, 2018: 109.

²⁸³ Suyûtî, 2018:426-427.

²⁸⁴ Kalkaşendî, 2019: 126-129.

²⁸⁵ Üçok, 1968: 103-106; Brockelman, 2018: 109.

²⁸⁶ İbn Kesîr, XI, 1994: 25; Suyûtî, 2018: 428-429.

²⁸⁷ Ocak, 2002: 314.

²⁸⁸ Kalkaşendî, 2019: 130-131.

sükûnet sağlandıktan sonra, tebaada Mu'tez'e (866-869) biat etmiştir²⁸⁹. Mu'tez'in mührü üzerinde *الحمد لله رب العالمين وحالك* “el-hamdü-lillahi rabbi külli şeyin ve halıkı külli şeyin” ibaresi yazılı idi. Türkler'in zulmünden kaçan Halife Müstaîn-Billâh, Bağdat şehrine gelerek İranlı askerlerden bu dönemde yardım istemiştir. Bunun üzerine Türk emirler, Sâmmerâ'da Mu'te'zi halife olarak ilan etmişlerdir. Tahta çıkan Halife Mu'tez kardeşlerinin halifelik iddiasında bulunmasından çekindiği için iki kardeşinden biri olan Müeyyed'i bundan dolayı öldürmüştür. Diğer kardeşi Ebû Ahmed'i ise herhangi bir sorun çıkarmasını önlemek için hapsedirmiştir. Halife Mu'tez, tahta çıkışında kendisine destek olan Türkler'e karşı Afrikalılardan oluşan bir grup muhafız alayı aracılığı ile aradaki dengeyi sağlamak istemiştir. Halife Mu'tez, dört buçuk yıllık saltanatının ardından 867 yılında Türk askerlerinin ona karşı yapmış oldukları isyan hareketi ile karşı karşıya gelmiştir. Bu isyan hareketinin nedeni ise Türk askerlerinin ödenmeyen maaşlarını almak istemeleri idi. Bundan dolayı Halife Mu'tez'in kapısına dayanmışlardır²⁹⁰. Bu maaşları ödeyebilecek durumda olmayan halife ise oldukça varlıklı olan annesi Kubeyha'dan, sikke almak için annesine elçi yollamıştır. Annesi Kubeyha ise askerlerin ücretlerini ödeyebileceği bir parasının olmadığını söylemesi üzerine Türk askerleri isyan etmişlerdir. Sarayın önüne gelen askerler, Halife Mu'tez'i dışarı çıkarmışlardır. Halifeye kötü söz ve muamelede bulunan Türk askerleri, Halife Mu'tez'e şiddet uygulamaktan ve eziyet etmekten geri kalmamışlardır. Daha sonra ise halifeyi aç ve susuz bırakarak halifeyi, tek başına ölüme terk ederek halifenin annesinin mallarına da el koymuşlardır²⁹¹.

Halife Mu'tez'in ölümünün ardından, halifelik makamına Mühtedî-Billâh (869-870) geçmiştir. Mührünün üzerinde *طرق عصا الحق تصبح أضيح* “Hakkı asanın yolları daralır” ibaresi yazılı idi²⁹². Halifeliği döneminde Musa b. Buga'yı öldürmek isteyen Mühtedî, Türk komutanlarının önemli kişilerinden biri olan Baykal'a, bu sırada bir mektup yollamıştır. Yolladığı mektupta ise Musa'yı öldürmek için kendisi ile işbirliği yapmasını istemesinden söz eden Halife Mühtedî bu ittifakın karşılığında ise halifelik tahtını ona devredeceğini beyan etmiştir. Bu istek üzerine Baykal, halife ile anlaşarak Sâmmerâ şehrine doğru yola koyulmuştur. Fakat Halife Mühtedî'nin düşüncesi farklı idi. Son derece profesyonel bir şekilde önceden düzenleyeceği suikastı planlayan Mühtedî, Baykal'ın huzuruna gelmesi ile beraber planlarını devreye geçirerek onu öldürmüştür. Hemen ardından ise Musa ile savaşmak üzere atağa geçen Halife Mühtedî, bu sırada hiç beklemediği bir durum ile karşı karşıya

²⁸⁹ İbn Kesîr, XI, 1994: 38; Kalkaşendî, 2019: 130.

²⁹⁰ İbn Kesîr, XI, 1994: 39-40; Kalkaşendî, 2019: 132-133.

²⁹¹ İbn Fazlullah el-Ömerî, 2014:184-186.

²⁹² Kalkaşendî, 2019:134.

gelmiştir. Halife Mühtedî'nin ordusunda bulunan askerler, Musa'nın tarafına geçmiştir. Bu durum üzerine ne yapacağını şaşırarak Halife Mühtedî, çareyi savaş alanını terk etmekte bulur lakin kısa sürede yakalanmıştır. Türkler ilk etapta Halife Mühtedî'nin, halifelik görevinden feragat etmesini istemişlerdir. Fakat halife onların bu isteğini kabul etmeyince Türkler tarafından öldürülmüştür²⁹³. Görüldüğü üzere özellikle Mu'tasım zamanında kıdemli mevkilere getirilen Türkler'in, Müslüman coğrafyasında hem dini hem de siyasi otoriteyi ellerinde tutmayı başaran Abbâsî halifelerinin, zamanla güçsüz olduğu dönemlerde, Türkler'in bu sırada güçlendiğini ve halifeleri, arzu ettikleri şekilde yönettiklerini, görevlerinden aldığını ya da halifeleri öldürdüklerine tanıklık ederiz. Keza Muntasır, Mustaîn, Mütevekkil, Mu'tez ve Mühtedî'nin Türkler tarafından belirli aralıklarla öldürülmesi durumu halifelerin etkinliklerini kaybettiğinin bu dönemde net bir göstergesi idi²⁹⁴.

Mühtedî-Billâh'ın Türkler tarafından öldürülmesi üzerine halife olarak tahta geçen (870-892) Mu'temid-Alellah, Ahmed b. Ca'fer'in mühründe “ميسود درس من شخص آخر” (Mesud başkasından ibret alandır) ibaresi yazılı idi²⁹⁵. Halife Mu'temid'i döneminde önemli bir isyan hareketi ortaya çıkmıştır. Zenci köleleri etrafında toplayıp isyan eden Ali b. Muhammed ez-Zencî, Hz. Ali taraftarlarının da desteğini almak için Hz. Ali soyundan geldiğini söylemiştir²⁹⁶. Kısa sürede büyüyen bu isyan hareketi Basra bölgesinin alınmasına sebep olmuştur. Dünyevi zevklere dalıp devlet idaresini elinde tutamayan Halife Mu'temid, kardeşi Muvaffak'ı bu isyan hareketini bastırması için görevlendirse de Muvaffak bu isyanı durduramamıştır. Bunun üzerine Mu'temid, oğlu Ca'fer'i birinci veliaht kardeşi Muvaffak'ı ise Nâsır Lidînillâh unvanı ile ikinci veliaht tayin etmiştir. On beş yıl boyunca devleti meşgul eden Zencîler'in isyan hareketi Muvaffak ve oğlu Mu'tazîd sayesinde Ali b. Muhammed ez-Zencî'nin öldürülmesi ile son bulmuştur. Sonuç itibarı ile Sâmerâ şehrinde oturan son Abbâsî halifesi olan Mu'temid, oğlu Ca'fer'i veliahtlıktan azledip yerine kardeşi Muvaffak'ın oğlu Ebü'l-Abbâs'ı (Mu'tazîd-Billâh) halifelik makamına getirdikten altı ay sonra vefat etmiştir²⁹⁷.

Halife Mu'temid-Alellah'ın vefatı ile halifelik makamına geçen Mu'tazîd-Billâh'ın (892-902) mührünün üzerinde, لا تترك الضرورة أي خيار “Zaruret seçim imkânı bırakmaz” yazısı mevcut idi. Adaletli bir yol izleyerek devlet idaresini en iyi şekilde yürütmeyi başaran Halife Mu'tazîd, tebaa tarafından da sevilmiştir. Abbâsî saltanatını tekrardan canlandıran Mu'tazîd'a

²⁹³ İbn Fazlullah el-Ömerî, 2014: 186.

²⁹⁴ Ebülfez Elçibey, 2012; 108-112.

²⁹⁵ Kalkaşendî, 2019:135.

²⁹⁶ Aktan, XXXI, 2006:387-388.

²⁹⁷ Suyûtî, 2018:435-439; Kalkaşendî, 2019:135-136.

“İkinci Seffâh” denilmiştir. Halifelîği dokuz yıl, dokuz ay sürmüştür²⁹⁸. Mu’tazîd’in vefatının ardından oğlu Müktefî-Billâh’a (902-908) büyük bir tören ile biat edilmiştir. Onun mühründe ise أحمد يتوكل على الله “Ali b. Ahmed Allah’a güvenir” ibaresi yer almıştır. Babasından zengin bir miras alan Müktefî-Billâh döneminde Karmatîler güçlenmiştir. Karmatîlerin lideri olan Yahya b. Zekreveyh halifeye karşı isyan etmiştir. Bu isyan hareketi ile bizzat savaşıyan Halife Müktefî-Billâh, Bağdat bölgesinden Rakka’ya doğru hareket etmiştir. Karmatîler’in lideri bu sırada çareyi kaçmakta bulsada Halife Müktefî-Billâh, onu kısa sürede yakalayıp öldürmüştür²⁹⁹. Halife Müktefî-Billâh, Karmatî meselesini çözüme kavuşturduktan sonra bir diğer hedefi olan Tolunoğulları’nı yok etmek istemiştir. Mısır ve Suriye bölgesinde hüküm süren bu devleti yok etmek isteyen halife bu sırada Muhammed b. Süleyman komutanlığında ki orduyu Mısır’a göndermiştir. Yapılan mücadelede büyük bir elde eden Muhammed b. Süleyman, Tolunoğullarına ait önemli yerleri ele geçirerek burada ki hutbeyi Halife Müktefî-Billâh adına okutmayı başarmıştır. Böylece Tolunoğulu Devleti’nin kaldırılması ile Mısır ve Suriye bölgesi tekrardan Abbâsî Devletin’e geçmiştir. 908 yılında rahatsızlanan Halife Müktefî-Billâh, kendisinden sonra halifelik makamına geçecek kişi olarak kardeşi Ca’fer el-Muktedir’i veliaht tayin etmiştir. Halifenin saltanatı altı yıl altı ay sürdükten sonra vefatı ile son bulmuştur. Halife Müktefî-Billâh, tarihte Hz. Ali’den sonra Ali ismini taşıyan ilk halife olması bakımından önemlidir³⁰⁰.

Halife Müktefî-Billâh’ın vefatının ardından henüz on üç yaşında halife olan Ca’fer, Muktedir-Billâh lakabı ile (908-932) halife olmuştur. Onun mühründe “Elhamdülillah ellezi leyse kemislihi şeyün ve hüve haliku külli şeyin” الحمد لله اليزي ليز كميسليحي الشيء وهو ف هاليكو كولي ibaresi yazılı idi. Küçük yaşta halifelik makamına geçen Muktedir-Billâh, döneminde devleti vezirler ve kâtipler yönetmiştir. Bu durumdan rahatsız olan kişiler ise halifeyi tahttan indirmek için anlaşmışlardır. Abdullah b. Mu’tez-Billâh’ı halife yapmak isteyen emirler, amaçlarına ulaşarak Abdullah b. Mu’tez-Billâh’ı er-Râzî-Billâh lakabı ile halife ilan etmişlerdir. Fakat Mu’tez-Billâh’ın halifelîği bir gün sürebildi. Bundan dolayı tarihçiler, el-Mu’tez’i halifeler arasında saymamışlardır. Mu’tez-Billâh’ın vefatıyla Muktedir-Billâh tekrardan halife olmuştur. Halifelik makamında ise on dört yıl kalmıştır³⁰¹.

Muktedir-Billâh’ın öldürülmesi üzerine kardeşi Kâhir-Billâh (932-934) halife olarak ilan edilmiştir. Kâhir-Billâh’ın mühründe, محمد رسول الله “Muhammed Resulullah” yazısı mevcut idi. Kâhir-Billâh, halife olduktan sonra, Muktedir-Billâh’ın ailesinin mallarına zorla

²⁹⁸ Kalkaşendî, 2019:140-141; Suyûtî, 2018:441-444.

²⁹⁹ Suyûtî, 2018:449-451; Kalkaşendî, 2019:142-144.

³⁰⁰ Özaydın, XXXI, 2006: 534-536.

³⁰¹ Kalkaşendî, 2019:145-147; Suyûtî, 2018:452-459.

el koymuştur. القاهر الذي انتقم من دين الله “el-Kâhir el-Müntekim min a’dailahî li-dinillah” (Allah’ın dinin intikamını alan Kâhir) unvânını almıştır. Bu unvânını sikkeler üzerine bastırmayı ihmal etmeyen Kâhir-Billâh’ın halifeliği, bir yıl altı ay sürmüştür. Gözlerine mil çekilerek kör edilen ilk halife olması bakımından önemlidir³⁰².

Halife Kâhir-Billâh’ın halifelik görevinden azledilmesi üzerine bu sırada hapisanede olan Ebü’l-Abbas Ahmed, الرازي بالله *Râzî-Billâh* lakabı ile (934-940) halife olarak ilan edilmiştir. Devlet işlerini iyi bir şekilde yürütemeyen Halife Râzî-Billâh’a karşı tepkilerin büyümesi üzerine Basra valisi olan İbn Râik’i, emîrül-ümera olarak tayin edilmiştir. Böylece Halife Râzî-Billâh, okunan hutbelerde İbn Râik’in de adının zikredilmesini istemiştir. İbn Râik, hutbede adı halife ile zikredilen ilk kişi olmuştur. Giderek gücünü kaybeden Halife Râzî-Billâh’ın adı artık hutbelerde bile okunamaz hale gelmiştir. İbn Râik ise devletin tüm alanlarında söz sahibi olma şansını yakalamıştır. İbn Râik, bu dönemde Türk komutanlarından olan Beçkem’in Irak bölgesine hâkim olmasından çekinmiştir. Bundan dolayı Beçkem’i ortadan kaldırmayı istemiştir. Fakat Bağdat bölgesine gelen Beçkem, İbn Râik’i yenmesi üzerine Halife Râzî-Billâh, onu emîrül-ümera olarak atamıştır. Sonuç itibarı ile Halife Râzî-Billâh’ın halifelik saltanatı altı ay on gün sürmüş, geçirmiş olduğu istiska (su toplama) hastalığından dolayı henüz otuz iki yaşındayken vefat etmiştir³⁰³. Yerine emirlerin yardımı ile Müttakî-Lillâh (940-944) geçmiştir. Müttakî-Lillâh’ın mühür yazısı المتكى بالله “el-Müttakî-billâh” idi. Beçkemî emîrül-ümera olarak atayan Halife Müttakî-Lillâh, bu dönemde Beçkem’in, Kürdlerin malına el koyup, onları yağmalamasından dolayı onu emîrül-ümera görevinden azletmiştir. Döneminde iç sorunlar ile uğraşmak zorunda kalan halife, Hamdânî Emîri Hasan’ı “Nâsirüddeve” lakabı ile emîrül-ümera olarak atamıştır³⁰⁴. Türk komutanları ve Hamdânî’lerin desteği ile Bağdat bölgesine giren Halife Müttakî-Lillâh buradaki iç karışıklıkları ortadan kaldırmıştır. Hâkimiyeti ele geçirmek isteyen Nâsirüddeve ise halifenin harcamalarına karışması ve halifenin mallarına el koyması ayrıca Bağdat bölgesinde alınan vergileri artırması gibi nedenler tekrardan Bağdat bölgesinde huzursuzlukları beraberinde getirmiştir. Tüm bunlar üzerine Nâsirüddeve Bağdat’tan ayrılmıştır. Halife Müttakî-Lillâh bu sırada Tüzün’ün Bağdat şehrine girmesi ile onu emîrül-ümera olarak tayin etmiştir. Halife Müttakî-Lillâh ve Tüzün arasında da sorunlar meydana gelmiştir. Sonuç itibarı ile Tüzün Müstekfî-Billâh’ı halife olarak ilan etmiş, bunu kabullenemeyen Halife Müttakî-Lillâh’ın ise üç yıl, beş ay süren halifeliği gözlerine mil çekilmesi ile son bulmuştur³⁰⁵.

³⁰² Suyûtî, 2018:460-464; Kalkaşendî, 2019:148-150.

³⁰³ Kalkaşendî, 2019:150-153; Suyûtî, 2018:464-468.

³⁰⁴ Kalkaşendî, 2019:1154-1155; Suyûtî, 2018:469-470.

³⁰⁵ Güner, XXXII,2006: 223-224.

3.2.Abbâsî Devleti ile Selçukluların Münasebeti

Abbâsî Devleti'nin, mevâlî, gayri müslimler ve diğer milletlerin yardımı ve desteği ile kurulan bir devlet olduğunu yukarıda zikretmiştik³⁰⁶. Emevîler'in tam aksine özellikle İranlılar³⁰⁷, Abbâsî Devlet teşkilatını oluştururken ilk etapta devletin önemli mevkilerine yerleştirilmişlerdir. Irak ve Şam bölgesindeki mühim görevler ise gayri müslimlere verilmiştir³⁰⁸. Bu denli dağınık bir şehri tek çatı altında tutmak oldukça zor bir durum idi. Bundan dolayı Abbâsî Devleti'nde çıkan birçok ayaklanmanın arkasında aslında bu etkenler vardı. Ayaklanmalara neden olan en etkili gruplardan biri ise Şîî Büveyhîoğulları idi. Bu grup Sünnî inancı benimseyen Abbâsîler'in, iktidara gelişini kesinlikle kabul etmemişlerdir. Bu nedenle Abbâsîler ile sürekli bir çatışma halindeydiler. Bu dönemde halife olan Müstekfî-Billâh, Büveyhîoğullarından olan Ahmed b. Büveyhî'yi bu dönemde yapmış olduğu çeşitli başarılarından ötürü “Emîrü'l Ümerâ” olarak tayin etmiş ve ona “Muizzüddevlâ” (devlete kudret ve izzet veren) unvânını vermiştir. Böylece Ahmed b. Büveyhî'nin zamanla güçlenmesine fırsat tanımıştır³⁰⁹. Giderek güçlenen Ahmed b. Büveyhî, okunan hutbelerde artık kendi adının da zikredilmesini ve gücünü tüm İslâm dünyasına göstermeyi hedeflemiştir. Böylelikle kendi adına sikke bastırarak nüfuzunu yaymıştır. Bilindiği üzere Şîî ve Sünnîlerin sürekli çatıştığı bir dönem olan Büveyhîler döneminde genelde yapılan savaşları Şîîler kazanmıştır. Halife Müstekfî-Billâh'ın gözlerinin kör edilmesinden dolayı halifenin sorumlu olduğu devlet işlerinde artık aktif olmayacağını ve hiçbir işi yapamayacağını düşünen Ahmed b. Mahmud, Halife Müstekfî-Billâh'ı halifelik görevinden azlederek, yerine Mutî'yi halife olarak tayin etmiştir. Ahmed b. Mahmud uygulamış bu karar ile halife üzerinde önemli bir güç elde ettiği gibi halifeleri görevden alma ve göreve getirme gibi yetkilerine sahip olmuştur. Böylelikle Abbâsî halifesi bu dönemde siyasi boyuttan ziyade dini konumu yürütmüşlerdir. Devletin siyasi alanına karışamayan halifelerin nüfuzu bu dönemde gittikçe azalmış böylelikle önceden sahip oldukları güçlü konumu da zamanla kaybetmişlerdir³¹⁰. Halife Müstekfî-Billâh, İslâm coğrafyası üzerinde nüfuzunu ve saygınlığını zamanla yitirmesinden dolayı, Bağdat bölgesinde yaşanan iç karışıklıklara halife müdahale edemez bir hale gelmiştir. Bu durum halifenin zamanla siyasi alanda bir etkisinin kalmadığını göstermiştir. İsteddiği otoriteyi ve nüfuzu iç karışıklıklardan dolayı bir türlü elde etme fırsatı bulamayan Halife Müstekfî-Billâh,

³⁰⁶ Zeydan, II, 2012: 399; Sevim, 2011a: 64-65.

³⁰⁷ Yıldız, I, 1988: 35; Bayram, 2016, 62-63

³⁰⁸ Bundarî, 1943: 14; İbnü'l Adim, 1982: 3; Besâsîrî'nin ölümü için bk. İbnü'l-Esîr, IX, 1991: 484- 492; Kalkaşendî, 2019: 175-177.

³⁰⁹ Hitti, II, 1989: 740-741.

³¹⁰ Özdemir, 2008: 319- 320.

uygulamış olduğu tüm çabalara rağmen Bağdat bölgesinde ki düzeni sağlayamaz hale gelmiştir³¹¹.

XI. yüzyılda Büveyhîlerin güç kaybetmeye başladığı zamanlarda ise Arslan el-Besâsîrî'nin şanı ve gücü giderek artmaya başlamıştır. Bu dönemde halife olan Kâim-Biemrillâh, Arslan Besâsîrî'yi memleket işlerini yönetmek için görevlendirmiştir. Ancak Arslan Besâsîrî, verilen bu görevi kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya başlamıştır. Ülke içerisinde yaşanan huzursuzlukların etkisiyle tebaa arasında ciddi kopmalar ve ayrışmalar meydana gelmiştir. Arslan Besâsîrî'nin elde etmiş olduğu bu güç onu zamanla Halife Kâim-Biemrillâh'a karşı isyan etmesine, halifenin sahip olduğu nüfuzu elinden almasına ve onu istediği gibi yönetmesine neden olmuştur. Türkler'in de içinde yaşamış olduğu Bağdat şehrini yağmalayarak halifeye karşı ilk isyanını gerçekleştiren Arslan Besâsîrî³¹², elde ettiği güç ve otorite sayesinde başlatmış olduğu bu isyan hareketini rahat bir şekilde sürdürmüştür³¹³. Böylelikle Bağdat'a hâkim olarak halifeyi etkisi altına almayı başarmıştır. Buradaki hutbeyi ise Fâtımî ailesi Müstansır-Billâh el-Fâtımî adına okutmaya başlamıştır³¹⁴.

Abbâsî halifeliğinin güçsüz olup ortadan kaldırılmaya çalışıldığı zamanlarda İran'da yeni bir güç ortaya çıkmıştır. Bu güç Sünnî inancı benimseyen Selçuklular idi³¹⁵. Arslan Besâsîrî'nin Bağdat halifesi adına okunan hutbenin sona erdirilmesi ve yeni hutbenin Fâtımî ailesine okutulması üzerine³¹⁶ Halife Kâim-Biemrillâh, elçileri vasıtasıyla Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'e bir mektup yazarak yardım talebinde bulunmuştur. Sultan Tuğrul, bu yardım çağırısına cevap vererek öncelikle halifeye olan saygı ve hürmetini belirttiği mektubunda; halifenin emirlerini dinleyeceğine ve onun verdiği emirlerden dışarı çıkmayacağına, isyanı ise en kısa süre içerisinde bastıracağını söyleyerek, cevap vermiş olduğu mektubu elçisiyle beraber Halife Kâim-Biemrillâh'a yollamıştır³¹⁷. Tuğrul Bey ise bu dönemde kardeşi İbrahim Yınal ile sürekli bir mücadele içerisinde olduğu için, iç problemlerden ötürü Bağdat şehrini zaman zaman boş bırakmak zorunda kalmıştır. Mısır'da halifeliğini ilan eden Müstansır-Billâh el-Fâtımî ise bu sırada Arslan Besâsîrî'ye hil'at ve hediyeler göndererek, onun başlatmış olduğu bu isyan hareketini destekleyip yardım etmiştir. Böylelikle bu isyan hareketi

³¹¹ İbnü'l-Esîr, IX, 1991: 337. Ayrıca Selçuklu sultanlarının tahta geçiş serüvenlerine bakmak için bk. İbnü'l-Esîr, IX, 1991: 361-370.

³¹² İbnü'l Adim, 1982: 1; Ahmed bin Mahmûd, I, 1977: 41-43; Halife ve Besâsîrî arasındaki ilk anlaşmazlığa daha detaylı incelemek için ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, IX, 1991: 453-457.

³¹³ Brockelman, 2018: 142-143; Özdemir, 2008: 317-318.

³¹⁴ Amad Ali Abdül Semig, ts., 25-26.

³¹⁵ Yıldız, I, 1988: 35; Bayram, 2016, 62.

³¹⁶ İbn Fazlullah'ın *Mesaliku'l Ebsâr* adlı eserinde Fâtımî halifesi adına okunan hutbeye çok sert tepki göstererek İslâm dünyası açısından kötü bir olayın olduğunu dile getirmiş neyse ki bu durumun Selçuklu Sultanları sayesinde son bulduğunu belirtmiştir. (İbn Fazlullah el-Ömerî, 2014: 210-216; İbnü'l Adim, 1982: 6).

³¹⁷ İbnü'l-Esîr, IX, 1991: 398; Kalkaşendî, 2019: 174-175; Reşidüddin Fazlullah, 2010: 96-97.

giderek güçlenmiştir³¹⁸. Arslan Besâsîrî'nin asıl amacı ise bu siyasi boşluğu fırsat bilerek, Halife Kâim-Biemrillâh üzerine yeniden yürüyüp onu ortadan kaldırmak idi. Bağdat bölgesine Mısır bayrakları ile giren Arslan Besâsîrî, Halife Kâim-Biemrillâh ile şiddetli çatışmalar içerisine girmiştir. Bu esnada Mansûr camisinde Müstansır-Billâh için dualar edilerek okunan ezana “Hayya ala hayri'l-amel” sözü eklenmiştir. Tüm bu olanlardan sonra Arslan Besâsîrî halifeyi tutuklamıştır³¹⁹. Bu sırada İbrahim Yınal isyanını bastırıp ülke içerisindeki tekrardan huzuru sağlayan Tuğrul Bey, halifenin yardım çağırısına binaen güçlü bir ordu ile Bağdat şehrine doğru yola çıkmıştır. Onun geliş haberini alan Halife Kâim-Biemrillâh, Tuğrul Bey'i büyük bir törenle ve kıymetli hediyeler ile karşılamış ve ona vereceği unvânlar için de özel bir merasim düzenlemeyi amaçlamıştır. Halifenin huzuruna çıkan Tuğrul Bey bu sırada *rif'at* makamına ve *hil'at* giydirilen yerde durarak, yücelik kuşağını kuşanmıştır. Hil'atı giydirilen Tuğrul Bey'in başına taç geçirildi, boynuna kutsal gerdanlık takıldı, koluna bilezik geçirildi, yakalarının kenarı ise aynı kordondan olan yedi siyah hil'at geçirilerek güzel kokulu sarıklarla altın kılıçlarla şereflendirildi. Bu özel merasim töreninden sonra Halife Kâim-Biemrillâh tarafından Tuğrul Bey'e, Arap olanlar ile Arap olmayan kavimlerin tacı nasip olmuş ve bundan dolayı kendisi *عمامة متوجة* “taçlı sarık” diye adlandırılmıştır³²⁰. Bağdat'ta Tuğrul Bey adına hutbe okutulup adına sikke bastırılmıştır. Bu görkemli merasimden sonra halifenin desteğini alıp manevi gücünü İslâm coğrafyasında pekiştiren Tuğrul Bey, gücüne güç katarak³²¹ *مليكول معشرك والمغرب* “Melikü'l-Maşrik ve'l Mağrib” (Sultanu'l Meşrik ve'l Mağrib, şarkın ve garbın sultanı)³²² unvânını alarak harekete geçmiştir. Bu sırada Arslan Besâsîrî, Tuğrul Bey'in Bağdat şehrine geliş haberini almıştır. Bunun üzerine Arslan Besâsîrî, Bağdat şehrinde hızlı bir şekilde kaçmıştır. Tuğrul Bey ise 1055 yılında Bağdat'ı isyancıların elinden alarak halifeye kutsal görevini yani dini görevini geri vermiştir. Arslan Besâsîrî ise bu sırada öldürülmüştür. Böylelikle Irak'taki Büveyhîler sona ermiştir. Bu tarihten sonra Abbâsî halifeleri, dini işleri yönetme konusundaki yetki ve otoritelerini yeniden ellerine alma fırsatı bulmuşlardır. Selçuklular ise dünyevi işleri yönetmekte görevliydi. Bu durum daha sonra Selçuklular ile birlikte din ve siyasetin birbirinden ayrılmasına ve bu dönemde laik yönetime geçişinin yaşanmasına neden olmuştur. Böylece yarım asır boyunca halifelik, Selçukluların gözetimi ve koruması altında varlıklarını sürdürmeye çalışmıştır. Hâkimiyet sahalarını güçlendiren Selçuklular; Bağdat, Irak ve Suriye'yi Fâtımî tehlikesinde kurtardığı sırada

³¹⁸ Bundarî, 1943: 13; İbnü'l Adim, 1982: 1-2; Ahmed bin Mahmûd, I, 1977: 36-38. İbrahim Yınal ile Tuğrul'un arasındaki mücadeleler için bk. İbn Kesîr, IX, 1994: 422-423.

³¹⁹ Suyûtî, II, 2013: 632-633.

³²⁰ Bundarî, 1943: 10-11; İbnü'l-Esîr, IX, 1991: 462-463; Reşiddudin Fazlullah, 2010: 97-99.

³²¹ Özdemir, 2008: 322-327; Göksu, 2015: 79-86.

³²² İbnü'l-Esîr, IX, 1991: 480-481.

Şiflerle mücadelelere başlamışlardır. Taht kavgaları ve yaşanan iç sorunlar yüzünden halifeler bu durumlardan istifade ederek, iktidarı tekrardan ele geçirmeye çalışmışlardır. Girişilen bu çabalar nihayetinde sonuçsuz kalmıştır. Bu durum bizlere halifelerin asıl amaçlarının halifelik gibi kutsal bir görevi geri almak olmadığını, hakikatte ise dünyevi gücü, ihtişamı ve zenginliği alma gayesi taşıdıklarını göstermiştir. Bu dönemde yaşanan bir diğer sorun ise Sultan Tuğrul'un, Hârizmşah Tekiş'e yenilmesi üzerine yönetimi altındaki bölgeler Hârizmşahlara geçmesi idi. Neticede güç dengeleri değişmiş ve bu bölgede bulunan halifeler Hârizmşahlıların buyruğu altına girmiştir. Selçukluların, Emevî Devleti'nden almış olduğu geniş toprakları yönetmek ve burada bulunan kalabalık unsurları kendi hâkimiyetlerinde bulundurmak epeyce güçtü. Bundan mütevellit Abbâsîler, iktidara geldikleri ilk dönemlerden itibaren devlet içerisinde kopmalar meydana gelmiştir³²³. Ancak Selçuklu Devleti'nin tarih sahnesine çıkması ve Sultan Tuğrul'un Halife Kâim-Biemrillâh'a yardım etmesi ile birlikte birçok küçük çaplı hânedânı kendi çatısı altına alarak, ülke içerisindeki huzurun büyük bir bölümünü önemli ölçüde sağlamada yardımcı olmuştur³²⁴.

Siyasi ilişkileri kuvvetlendirmek ayrıca halife ile olan bağlarını daha etkili bir şekle koymak amacıyla Sultan Tuğrul, bu sırada Halife Kâim-Biemrillâh'ın kızı ile evlenmiştir³²⁵. Sağlanan sükûnet ortamı, Sultan Tuğrul'un vefatı ile birlikte tekrardan bozuşmuştur ve bölgede iç karışıklıklar meydana gelmiştir³²⁶. Sultan Tuğrul'un vefatının ardından, yeğeni Alp Arslan hükümdar olmuştur³²⁷. Sultan Alp Arslan tahta geçince Halife Kâim-Biemrillâh tarafından sultanlığı onaylanarak kendisine مؤيد الدين يزيد “Ziyâüddin-Müeyyed Adududdevle” lâkabı verilmiştir. Sultan Alp Arslan için 28 Nisan 1064'te genel bir tören düzenlenip hil'at verilmiştir. Halife Kâim-Biemrillâh'ın huzurunda hil'at giyen Sultan Alp Arslan'a böylelikle biat edilmiştir. Bağdat'ta sultan adına hutbe okutulduktan sonra halife tarafından kendisine *Büyük Sultan, Dinin ışığı, Müslümanların bereketi Melikü'l-Arap, ve'l-Acem, Seyyidü'l-mülûki'l-ümem, Ziyâ'd-din, Gıyasü'l-müslimîn, Zahîrû'l-imam, Kehfü'l-enâm, Tâcü'l-mille* gibi unvânlar bahşedilmiştir. Sultan Alp Arslan adına okunan hutbe süresiz devam etmiştir. Tarihi kaynaklarda Bağdat minberlerinde سلطان “Sultan” unvânı ile adına ilk hutbe okutulan kişinin Sultan Alp Arslan olduğu zikredilmiştir³²⁸.

³²³ Suyûtî, II, 2013: 632-633; Bunderî, 1943: 14; İbnü'l Adim, 1982; Yıldız, I, 1988: 35; 3; Bayram, 2016: 62-63; Besâsîrî'nin ölümü için bk. İbnü'l-Esîr, IX, 1991: 484- 492; Kalkaşendî, 2019: 175-177.

³²⁴ Durant, ts.:34.

³²⁵ İbnü'l-Esîr, X, 1991: 36-40; Göksu, 2015, 75-75; Hammer, I, 43.

³²⁶ Bunderî, 1943: 24; İbnü'l-Esîr, X, 1991: 41-42. Göksu, 2015: 76; Besâsîrî'nin Irak bölgesine yapmış olduğu seferleri daha detaylı incelemek için bk. Sevim, 2011b: 14'ten 116'a kadar olan bölüm.

³²⁷ İbnü'l-Esîr, X, 1991: 43; Özdemir, 2008; 327-328; Brockelman, 2018: 142-143; Sevim, 2011b: 129.

³²⁸ İbnü'l-Esîr, X, 1991: 47-48; Özdemir, 2008; 328; Sevim, 2011b: 130-131.

Büyük Selçuklu Devleti'nin sultanı, Sultan Alp Arslan sükûnet ortamını sağlamak amacı ile Hârizmşahlarla akrabalık bağları kurmak istemiştir. Bundan dolayı Hârizmşah'ın kızı ile evlenip, siyasi bir denge unsurunu oluşturmayı amaç edinen Sultan Alp Arslan, teklifini bu dönemde vezirlik yapan Ebû Nâsır aracılığı ile Hârizmşahlarla ulaştırmıştır. Bu teklifi kabul eden Hârizmşah ise kızı ile yola koyulmuştur. Ancak bu dostane bağ kabullenemeyen bazı kesimler, ikili arasındaki ilişkiyi bozmak ve aralarına nifak sokmak için bozgunculuk yaratmaya çalışmışlardır. Vezir Ebû Nâsır'ı, Sultan Alp Arslan'a karşı dolduruşa getirerek: "Ebû Nâsır isyan yoluna gitti. Hârizmşah'ın kızını kendi nefsi için nikâhladı" gibi cümleleri sarf ettiğini söyleyen kesim, bu haberi derhal Sultan Alp Arslan'a ulaştırmışlardır. Habere sinirlenen Sultan Alp Arslan, veziri için idam kararı vermiştir. Ebû Nâsır, olanların bir yalandan ibaret olduğunu belirtmek için Alp Arslan'ın huzuruna varsa da Sultan Alp Arslan vezirlik görevini İslâm tarihi açısından önemli bir şahıs olan Nizâmü'l-Mülk Haşan b. Ali'ye devretmiştir. Ebû Nâsır'ı ise öldürülmüştür³²⁹. Halifeliğinin ilk yılında Herat şehrini ele geçirerek nüfuzunu artırmayı başaran Sultan Alp Arslan, Mekke ve Medine şehirlerini Fâtımîlerden geri alarak, Halep şehrini de ele geçirmiştir. Böylece Sultan Alp Arslan'ın nüfuzu, Afganistan sınırlarından Fâtımî sınırlarına kadar ulaşmıştır³³⁰. Bunun üzerine Sultan Alp Arslan, 1071 yılında Mekke emirine bol miktara sikke ve mal göndermiş, buna karşılık Mekke emiri de, Sultan Alp Arslan adına hutbe okutmuştur³³¹. Bilindiği üzere Mekke valisi, daha önceden Mısır'da Müstansır-Billâh adına hutbe okutuyor idi. Bu olaydan sonra Müstansır-Billâh adına okutulan hutbeye son verdiğini, onun yerine ise Abbâsîler adına hutbe okutulduğunu, ayrıca ezandaki "Hayya ala hayri'l-amel" sözünün kaldırıldığı haberini de Sultan Alp Arslan'a mektup yazarak belirtmiştir³³².

1071 yılında ise Sultan Alp Arslan ile Bizans İmparatoru Romanos Diogenes arasında vuku bulan, Türk ve dünya tarihinin kilit noktası olan Malazgirt Savaşı'nın, Sultan Alp Arslan'ın başarısı ile sonuçlanmasından sonra mühim bir sonuç elde eden Selçukluların, Anadolu'ya kapıları bu zafer ile açılmıştır. Bu büyük zaferi elde eden Sultan Alp Arslan, Halife Kâim-Biemrillâh'a başarısını müjdeleyen bir fetihname göndermiştir. Gönderilen fetihnameye karşılık halife ise Sultan Alp Arslan'a bu başarısından dolayı övücü sözlerin kaleme döküldüğü mektubu, hil'at ve hediyeleri Sultan'a yollayarak أبو الفتوحات "Ebû'l Feth" (Fetihlerin Babası) unvânını vermiştir. Sultan Alp Arslan, daha hayattayken oğlu Melikşah için biat yemini almıştır. Bağdat bölgesi ile birlikte hâkim olduğu yerlerde, oğlu Melikşah için

³²⁹ Ahmed bin Mahmûd, I, 1997: 52-53.

³³⁰ Rice, 1961: 35.

³³¹ Kalkaşendî, 2019: 179.

³³² Suyûtî, II, 2013: 646-647.

hutbe okutmuştur³³³. Selçuklu sultanlarının da kendilerinden önceki devletlerden etkilendiğini önceden yapılan bu veliahtlık törenlerinden kanaat getirmekteyiz. Dokuz yıl hükümdarlık hayatı olan Sultan Alp Arslan'ın 24 Kasım 1074 yılında öldürülmesi üzerine oğlu Melikşah Selçuklu sultanı olmuştur³³⁴.

Büyük Selçuklu sultanı Melikşah'ın hâkimiyet alanlarını genişletmek amacı ile İznik'i fethetmesi üzerine Halife Kâim-Biemrillâh tarafından kendisine hil'at verilmiştir. Ayrıca "Nâsiruddevle, Ebû'l Fevâris Ruknüddin"³³⁵ unvânı ve lâkabı verilerek Türk-İslâm devletinde ki nüfuzu için önemli bir başarı elde edilmiştir³³⁶. Bu durumdan da anlaşılacağı üzere dönemin halifeleri, yapılan fetihleri ve kazanılan başarıları son derece desteklemiş ve bunun bir karşılığı olarak dönemin hükümdarlarına çeşitli unvânlar ve hediyeler göndermiştir. Halife Kâim-Biemrillâh, Sultan Melikşah'ın bu başarılarından dolayı Halep'te onun adına hutbe okutmuş ayrıca yine bu dönemde yazılan şiirlerde de Halife Kâim-Biemrillâh'ın, Sultan Melikşah için yaptığı övgüler de yer almıştır. Bu sırada Halife Kâim-Biemrillâh'ın başına talihsiz bir olay gelmiştir. Rahatsızlığından dolayı tedavisi için kan aldırın halifenin vücudunda açılan yara bir türlü iyileşmez. Sürekli kanayan yarası kötüleşince durumu anlayan Halife Kâim-Biemrillâh, torunu Abdullah b. Muhammed'i yanına çağırarak kendisinden sonra yerine geçecek kişiyi belirlemek istemiştir. Böylelikle halifeliği henüz doğmamış oğlu Muktedî-Biemrillâh'a bıraktığını beyan etmiştir. Sonuç itibarı ile kırk beş yıl hilafet makamında kalan Halife Kâim-Biemrillâh vefat etmiştir³³⁷. Bu durumdan da anlaşılacağı üzere halifelerin bu kutsal görevi kendi soylarının dışında kimseye vermek istemediklerini ayrıca sonucu ne olursa olsun, halife olacak kişi bu kutsal görevi yapsın veya yapmasın soylarının gücü, devamı ve saygınlığı sürsün diye ölmeden önce henüz doğmamış kişi bile veliaht belirlediklerine tanık oluruz.

Babasının vefatından altı ay sonra dünyaya gelen Muktedî-Biemrillâh döneminde halifelik kurumu son derece iyi yürütülmüştür. Güçlü bir halife olarak bilinen Muktedî-Biemrillâh, herkese eşit şartlarda yaklaşarak İslâm ülkelerinde ki huzuru tekrardan sağlamıştır. Gayri müslimler bu dönemde devlet kademelerinde yer almaya başlayarak, eşit haklara sahip olmuşlardır. Müslümanlar ise Antakya ve Urfa'yı, Bizanslıların elinden alarak önemli başarılar elde etmişlerdir. Sultan Melikşah, Muktedî-Biemrillâh'a biat ederek halife ile arasını iyi tutmaya çalışmıştır. Bağdat şehrine giden Sultan Melikşah'ı halife çok iyi bir

³³³ Özdemir, 2008; 329; Göksu, 2015; 91-96; Hammer, I, 44-45. Malazgirt seferi için bk. Kafesoğlu, 1972: 45-61; Sevim, 2011a: 23-28. Bu konuda daha detaylı bir bilgi için, yazarın ikinci eseri bk. Sevim, 2011b: 165-173; Kalkaşendî, 2019: 180.

³³⁴ Suyûtî, II, 2013: 647.

³³⁵ İbnü'l-Esir, X, 1991: 91-92.

³³⁶ Sevim, 2011b: 133-134; Bayram, 2016, 43.

³³⁷ Suyûtî, II, 2013: 648.

şekilde karşılamıştır. Aralarındaki ilişkiyi taçlandırmayı amaçlayan Sultan Melikşah kızı Mehmelek Hatun'u, Muktedî-Biemrillâh ile evlendirerek hem siyasi hem de akrabalık bağlarını kuvvetlendirmek istemiştir³³⁸. Bunun sonucunda halife ve sultan arasında ziyafetler yapılmış, karşılıklı hediyeler verilmiştir. Sultan kızının muazzam çeyizi ise dönemin ana eserlerine konu olacak şekilde Bağdat memleketinde günlerce konuşulmuştur³³⁹. Halife-Sultan ilişkisinin iyi devam ettiği sırada Melikşah'ın kızı Mehmelek Hatun'un, Halife Muktedî-Biemrillâh'ın kendisine karşı kötü davrandığını yazan mektubu, babasına yollaması ile son bulmuştur. Bu mektup üzerine sinirlenip Bağdat'a gelen Sultan Melikşah, halifeden kızının derhal gönderilmesini istemiştir. Muktedî-Biemrillâh'a ise: "Bağdat şehrini benim için terk etmen lazım. İstedğin yere gidebilirsin" diyerek şehirden tamamen çıkmasını istemiştir. Bu duruma içerlenen Muktedî-Biemrillâh ise Sultan Melikşah'a: "Bana bir ay zaman tanı" şeklinde cevap vermiştir. Sultan Melikşah bu isteğe cevaben: "Bir saat bile vermem" diyerek öfkesini bu sırada belirtmiştir. Cevaba istinaden Halife Muktedî-Biemrillâh, yeniden on günlük bir zaman isteğinde bulunmuştur. Yaşanan bu çekişmeden sonra halife henüz Bağdat şehrini terk etmeden önce Sultan Melikşah bu sırada hastalanıp vefat etmiştir. Bu olay ana kaynaklarda halifenin kerameti olarak zikredilmiştir³⁴⁰. Mekke'de sultanın vefatına kadar Abbâsîler adına hutbe okutulmuştur. Sultan Melikşah'ın ölümü ile birlikte okunan bu hutbe de kesilmiştir. Yirmi yıllık hükümdarlık yapan Sultan Melikşah'ın; Berkıyruk, Muhammed, Sencer ve Mahmûd adında dört oğlu var idi. Sultan'ın ani ölümü Selçuklu Devletini sarsmıştır. Bu haberi bir süreliğine gizlemek zorunda kalan Sultan Melikşah'ın eşi Terken Hatun, henüz dört yaşında olan oğlu Mahmûd'un tahta geçmesini istemiştir. Nitekim Mahmûd'un annesi Terken Hatun'un, Sultan Melikşah'ın sağlığında devlet işlerine ve hazineye hâkim olması durumu onun siyasette nasıl davranılması gerektiğine katkı sağlamış bu durum daha sonra ona artı bir olay olarak geri gelmiştir. Bu duruma bir örnek verecek olursak; Sultan Melikşah'ın askerlerine daima nezaketle yaklaşan Terken Hatun, oğlu Mahmûd'un saltanatını onaylaması ve oğlu için hutbe okutması amacıyla Halife Muktedî-Biemrillâh'a haber göndermiştir. Halife Muktedî-Biemrillâh ise iktidar için henüz çok küçük yaşta olan Mahmûd için hutbe okutulmasının henüz doğru olmadığını beyan etmiştir. Terken Hatun'un bu istekte ısrarcı olması üzerine onu kırmak istemeyen Halife Muktedî-Biemrillâh, ortaya bazı şartlar sunması ile birlikte Mahmûd adına hutbe okutabileceğini beyan etmiştir. Halifenin sunmuş olduğu şartlar ise şu şekildeydi; Saltanat açısından Mahmûd adına hutbe

³³⁸ Suyûtî, II, 2013: 650-653; Ahmed bin Mahmûd, I, 1977: 131-157; İbnü'l-Esîr, X, 1991: 115- 145; Bundarî, 1943: 56.

³³⁹ Bezer, 2011: XL, 40.

³⁴⁰ Suyûtî, II, 2013: 653.

okutulması, ordu komutanlığı ve tebaanın yönetimini Emir Üner'e ait olunması, ayrıca Tacü'l-Mülk'e göre hareket edileceğini ve devleti Terken Hatun adına idare edilecek kişinin Tacü'l-Mülk olacağına dair belirlemiş olduğu bu şartları Terken Hatun'a sunmuştur. Şartları kabul eden Terken Hatun'a karşılık Halife Muktedî-Biemrillâh, Mahmûd adına hutbe okutarak ona نصيرود العالم مقابل الدين “Nâsiru'd-dünyâ ve'd-Din” unvânını vermiştir. Buna karşılık Mahmûd da halifeye hürmet ederek, hil'atlar göndermiştir. Kendi adına ise sikke bastırıp, hutbe okutarak hâkimiyetini ilan etmiştir³⁴¹. Tacü'l-Mülk ise bu sırada vezir olmuştur. İsfahan'a doğru hareket eden Mahmûd, annesi Terken Hatun ve vezir Tacü'l-Mülk ile beraber burada bir olayla karşı karşıya gelmişlerdir. Nizamü'l-Mülk'ün tarafları bu sırada Mahmûd'un iktidarını ve Terken Hatun'un devletin hazinesine hâkim olmasını kabullenememişlerdir. Sultan Melikşah'ın çocuklarından en büyüğü olan dokuz yaşındaki Berkyaruk'un tahta çıkmasını daha uygun bulan Nizâmü'l-mülk, yanlarına Rükne'd-Din Ebû Muzaffer Berkyaruk'u da alıp Rey bölgesine gelmişlerdir. Berkyaruk ve kardeşi Sultan Melikşah mücadelesinde Halife Muktedî-Biemrillâh, Berkyaruk'a ركن الدين “Ruknu'd-Din” unvânını vermiştir. Sultanlığını da tasdik etmesi için hil'atlar giydirilerek menşur, tuğra gibi sultanlığın alametlerinden sayılan olan eşyalar halifeye arz edilmiştir. Halife Muktedî-Biemrillâh, tüm bunlar üzerine Berkyaruk'un tuğrasını uygun bularak çekirmiştir. Böylece Berkyaruk'un saltanat meşrusu bu şekilde onaylanmıştır. Bu sırada on dokuz yıl halifelik yapan Halife Muktedî-Biemrillâh 4 Şubat 1094 yılında vefat etmiştir. Halifenin saygınlığı ve gücü bu dönemde hatırı sayılacak ölçüdeydi. Bu dönemde sultanlar, halifeye sonsuz saygı ve hürmet göstermişlerdir. Sultanların böyle davranmasındaki en büyük etken tahta çıkacakları esnada hâkimiyetlerini tüm İslâm dünyasına duyurmak idi. Bundan mütevellit Selçuklu sultanları, genel itibariyle aralarını halifeler ile iyi tutmayı amaç edinmişlerdir. Halife Muktedî-Biemrillâh vefatıyla yerine 1094 yılında Müstazhir-Billâh geçmiştir. Sultan Berkyaruk yeni halifeye de biat ederek bağlılığını ve saygınlığını göstermiştir. Bu sırada Mahmûd da yeni halifeye hürmet ederek hil'atlar göndermiştir. Ayrıca kendi adına sikke bastırarak hutbe okutturmasını halifeden talep etmiştir³⁴².

Hâkimiyet mücadelesi diğer devletlerde olduğu gibi Selçuklu topraklarında da huzursuzluğu neden olmuştur. Saltanatı ele geçirmede kararlı olan gruplar, sürekli bir çatışma halindeydiler. Nitekim Terken Hatun'un ordusunda bulunan Tacü'l-Mülk kuvvetleri ile Berkyaruk kuvvetleri saltanat mücadelesi için karşı karşıya gelmişlerdir. Şiddetli çarpışmanın

³⁴¹ Suyûtî'nin Târihu'l Hulefâ adlı eserinde, Terken Hatunun adı Türkan Hatun olarak geçmektedir. Lakin biz çalışmamızda geçen isimleri daha anlaşılır kılmak için TDV İslâm Ansiklopedisinden esas aldık. (Suyûtî, II, 2013: 654-655).

³⁴² İbnü'l-Esir, X, 1991: 195-197; Suyûtî, 2018: 502-503; Bundarî, 1943: 83; Kalkaşendî, 2019:189.

ardından Terken Hatun ve birlikleri bu mücadeleyi kaybetmişlerdir. Bu sırada Nizâmü'l-Mülk'e bağlı bulunan Memlûkler ise Tâcü'l-Mülk'e düşmanca bir tavır sergiliyorlardı. Bu savaşı fırsat bilen Memlûkler vezir Tâcü'l-Mülk'ü öldürmüşlerdir. Terken Hatun ile Berkyaruk aralarında yaptıkları anlaşma ile uzlaşma yolunu bulmuşlar idi. Fars, İsfahan Mahmûd'a verilirken, geri kalan yerler ise Berkyaruk'a verilmiştir. Bu durumdan rahatsız olan Berkyaruk'un amcası Tacü'd-Devle Tutuş, kardeşinin yerine kendisinin sultan olması gerektiğini beyan etmiştir. Böylelikle Bağdat'a bir elçi göndererek, Halife Müstazhir-Billâh'a kendi adına hutbe okutulmasını istemiştir. Sonuç itibariyle Berkyaruk'un üzerine yürüyen Tacü'd-Devle Tutuş'a, karşı kardeşi Mahmûd'dan yardım istemek zorunda kalan Berkyaruk'un bu yardımına cevaben Mahmûd, kendi tahtını Berkyaruk'a devrederek, kardeşinin Tacü'd-Devle Tutuş'a karşı güçlenmesine neden olmuştur. Kardeşler arasında süregelen bu dayanışma ile amcası Tacü'd-Devle Tutuş'a karşı harekete geçen Berkyaruk, Rey yakınlarında meydana gelen savaşı kazanmasına neden olmuştur. Bu sırada Tacü'd-Devle Tutuş öldürülmüş, Berkyaruk ise 1099 yılında Bağdat'ta girerek kendi adına hutbe okutmayı başarmıştır. Amcasının vefatı ile Terken Hatun'un oğlu Mahmud'un ölümü aynı yıla denk gelince Berkyaruk bu bölgedeki tek sultan olma hakkını elde etmiştir³⁴³. Bu dönemde iç karışıklıklardan yararlanan Haçlılar ise Niğde bölgesini alarak büyük tahribatlara neden olmuşlardır. Haçlıların buradaki hedefi Şam idi. Selçuklu sultanlarının saltanat mücadelesi için birbirleri ile mücadele etmesinden faydalanan Haçlılar, Şam bölgesine kolaylıkla hâkim olmuşlardır. Haçlıların bu bölgeyi almaları şüphesiz ki, bölgede bulunan ümerâyı son derece derinden etkilemiştir. Dönemin önemli âlimlerinden olan Ebyurdi tarafından yazılan şiir, yaşanan bu büyük tahribatı açık şekilde gözler önüne sermektedir.

*Kanı akan gözyaşları ile karıştırdık
Bizde neşe diye bir şey kalmadı
İnsanın en kötü silahı dökmüş olduğu gözyaşdır
Sivri kılıçlar ile savaşın ataşi tutuştuğunda
Ey İslâm'ın çocukları arkanızda
Öyle savaşlar vardır ki, ayakları ile hedeflerine ulaşıyorlar
Rıza gölgesinde uyumak mı?
Ya da fundalıktaki bir çiçek gibi güzel bir hayat mı?
Göz kapakları dolu olduğu halde göz nasıl uyur,
Her uykudakini uyandıran toz dumanından dolayı
Şam'daki kardeşleriniz öğle uykusunda ölü veriyorlar*

³⁴³Suyûtî, II, 2013: 655; Ahmed bin Mahmûd, I, 1977: 164-165; İbnü'l-Esîr, X, 1991: 185-188; Ahmed bin Mahmûd, II, 1977: 30-32; Bundarî, 1943: 68-83; Kalkaşendî, 2019:184-190.

Boğazlanmış olarak ve karınları delinmiş olarak
Rumlar onlara alçaklığı tattırıyor siz ise,
Teslim olmuşların işi gibi alçaklığın kuyruğunu çekiyorsunuz
Kaç kişinin kanına girildi?
İffetle güzel olan nice hayatı örtetek kanattı
Beyaz kılıçlar kıpkırmızı oldu,
Mızrağının sivri olan üst tarafında kan damlıyordu
Yüksek sesle ey Hâşimî ailesi diye seslenirler:
Ümmetimin düşmana koşmadıklarını görüyorum
Mızrakları ve dinleri zayıf düşmüş ve kırılmıştır
Yok olmamak için ateşten kaçınıyorlar
Ayıp ve utanmanın gerekli bir darbe olduğunu düşünmüyorlar
Arapların ileri gelenleri eziyetlere rıza gösterecek mi?
Zillele de acemilerin cesur olanları da sükût edecekler mi?
Savunmayı dine karşı artırmazlar onlara yazıklar olsun
*Mahremlere karşı gayret konusunda parmaklarını bile oynatmazlar.*³⁴⁴

Berkyaruk dönemindeki sorunlar ve mücadeleler gittikçe artmakta idi. Amcası Tutuş ile mücadelesini bitiren Berkyaruk, bu defa Aran meliki olan kardeşi Muhammed Tapar ile beş yıl sürecek olan bir mücadeleye girişmiştir. Muhammed Tapar bu mücadeleye kardeşi Sencer'i de dâhil ederek, mücadelenin alanını genişletmiş ve sorunun daha çok büyümesine neden olmuştur. Böylelikle Berkyaruk'a karşı, Sencer ve Muhammed Tapar beraber hareket etmeye başlamışlardır. 1099 yılında yapılan mücadeleyi Muhammed Tapar'ın kazanması üzerine Halife Müstazhir-Billâh, Bağdat'ta Muhammed Tapar adına hutbe okutarak ona عالم غياصود والدين "Gıyasu'd-Dünya ve'd-Din" unvânını vermiştir³⁴⁵.

Bu durumu kabullenemeyen Berkyaruk ise Muhammed Tapar üzerine tekrardan yürüme fırsatını bulmuştur. Buradaki hutbeyi ise kendi adına okutmuştur. Yapılan birçok savaşın ardından sonuç olarak mücadeleyi güç de olsa Berkyaruk kazanmıştır. Halife Müstazhir-Billâh'ın buradaki görevi ise mücadeleyi kazanan kişi adına, Bağdat'ta hutbe okutmak olmuştur. İki kardeş arasında bir anlaşma imzalanır ve buna göre; Hârizm ve Horasan Sencer'e, Irak, Fars Berkyaruk'a, Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Suriye Muhammed Tapar'a verilecek idi. Ülke içerisinde on iki yıl boyunca süren saltanat mücadelesinden faydalanmak isteyen Haçlılar ise amaçlarına ulaşarak bazı yerleri almıştır. Bu durum Selçuklu Devleti'nde toprak kayıplarının yaşanmasına neden olmuştur. İç sorunlardan ötürü, dış

³⁴⁴ Suyûtî, II, 2013: 606-608. Şiirin tam tercümesi için ayrıca bk. Suyûtî, 2018:505-506.

³⁴⁵ Suyûtî, II, 2013: 608-609.

ilişkilerde de siyasi gücün zayıflamasının ardından bir diğer tehlike olan Bâtıniler de, bu esnada güçlenmiş ve çeşitli topraklara yayılma fırsatını bulmuşlardır. Böylece merkezi otorite gittikçe gücünü yitirmeye başlayarak, imparatorluğun zamanla çökmesine sebep olmuştur³⁴⁶. Berkyaruk, vefat etmeden önce dört yaşındaki oğlu Sultan Melikşah'a ve kendi askerlerinin reisi olan Emir Ayaz'a biat edilmesi için emirlerden söz alarak onlara hil'at giydirmiştir. Selçuklu sultanı olarak Melikşah'ı seçen Berkyaruk, Emir Ayaz'ı da onun atabegi olarak görevlendirmiştir. Emir Ayaz bu vasiyetten sonra saltanat meşrularını hazırlayarak Melikşah'ın sultanlık alâmetlerini yerine getirmiştir. Berkyaruk'un 22 Aralık 1104 yılında vefat etmesi üzerine Melikşah tahta geçmiştir³⁴⁷. Halife Müstazhir-Billâh tarafından kendisine جلالود "Celalûddeve" unvânı verilmiştir. Muhammed Tapar ise bu ölüm haberini alınca, Bağdat bölgesine doğru harekete geçmiştir. Şehrin batı yakasında hutbe Muhammed Tapar adına, Doğu yakasında ise Melikşah adına okunmuştur. İkili arasında uzlaşma yolu arayan emirler sonuca varmışlar idi³⁴⁸. Böylelikle tahtı ele geçiren Muhammed Tapar, Büyük Selçuklu Devleti'nin otoritesini yeniden tesis etmiştir. Bâtınilerin en önemli yeri olan Alamut kalesini de kuşatarak birçok Bâtıniyi ortadan kaldırmış ve böylece devletin eski gücünü tekrardan sağlamaya çalışmıştır. Mahmud, Mesud, Tuğrul, Süleyman Şah ve Selçuk Şah adında beş oğlu bulunan Muhammed Tapar'ın, 1118 yılında vefat etmesi ile birlikte yerine büyük oğlu Mahmud geçmiştir. Halife Müstazhir-Billâh tarafından adına hutbe okunarak sultanlığı tasdik edilmiştir. Mahmud saltanatının ilk yıllarında Horasan vekili olan amcası Sencer'in (Bazı ana kaynaklarda Sencer'in ismi Sancar olarak da geçmektedir. Biz çalışmamızda Sencer ismini kullanacağız) isyanı ile karşılaşmıştır. Sencer de diğer aile bireylerinde görüldüğü üzere yeğeni Mahmud'un saltanatını kabul etmemiştir³⁴⁹. Bu sırada yirmi beş yıl gibi uzun bir süre halifelik makamında kalan Halife Müstazhir-Billâh 1118 yılında vefat etmiştir³⁵⁰. Çalışmamızda görüldüğü üzere halifeler, bu dönem içerisinde genel olarak devletin siyasi olaylarına müdahale edememişlerdir. Kardeşler arasında yaşanan taht mücadelelerini kim kazandıysa Bağdat'ta mücadeleyi kazanan kişi adına dönemin halifeleri hutbe okuyor idi.

Halife Müstazhir-Billâh'ın vefatı ile birlikte yerine Müsterşid-Billâh (1118-1135) halifelik makamına geçmiştir. Cesur ve heybetli oluşu ile bilinen Müsterşid-Billâh, kendisinden önceki halifelere nazaran siyasi ortamda daha aktif bir hayat sürmüş ve savaşlara

³⁴⁶ Özaydın, XXXVI, 2009: 370; Özdemir, 2008: 338; Özaydın, XXX, 2005: 579-581; Anadolu Selçuklu Devletini daha detaylı incelemek için bk. Hasan Fehmi Turgal, 1935: 54-95.

³⁴⁷ İbnü'l-Esîr, X, 1991: 308-309. Bundarî, 1943: 91.

³⁴⁸ Özaydın, XXX, 2005: 579-580.

³⁴⁹ Özaydın, XXXVI, 2009: 370-371; Özdemir, 2008: 338-342.

³⁵⁰ Suyûtî, II, 2013: 661; Ebü'l-Fidâ, cüz I, 1998: 230; İbnü'l-Esîr, X, 1991: 425-427; Bundarî, 1943: 117

bizzat iştirak etmiştir³⁵¹. Mahmud'un saltanatını kabullenemeyen Sencer, yeğeninin barış tekliflerine ve elçileri vasıtasıyla göndermiş olduğu hediyeleri reddederek savaşmakta kararlı olduğunu göstermiştir. Amcasından korkan Mahmud ise çareyi İsfahan'a kaçmakta bulmuştur. Böylelikle Bağdat şehrine varan Sencer, burada sultan olarak ilan edilmiştir. Halife Müsterşid-Billâh, Bağdat'ta Sultan Mahmud adına okunan hutbeyi kesip yerine Sultan Sencer'in adını geçirmiştir. Buradaki hâkimiyetin ise Sultan Sencer'e ait olduğunu göstermiştir. Bu ikili arasında yaşanan sorundan bir müddet sonra Halife Müsterşid-Billâh yararlanmak istemiştir. Çünkü halife, sadece dini bir konum elde etmeyi istemiyordu, siyasi gücü de ele geçirmek istiyordu. Böylelikle Halife Müsterşid-Billâh, Hille emiri Dübeyş ile ittifak kurarak, Sultan Sencer'e karşı anlaşmıştır. Sencer ise halifenin asıl amacının farkına varmıştır. İhtiyatlı davranarak herhangi bir sorunun ya da ittifakın oluşmasını istemeyen Sultan Sencer, bu sırada yeğeni Mahmud'a iyi davranmış onu kendi yanına çekmeye çalışmıştır³⁵². Sencer, kızı Mehmelek Hatun ile Mahmud'u evlendirerek onu Irak bölgesine vali yapmış ve السلطان العظیم "Sultan'ul Muazzam" (Büyük Sultan)³⁵³ unvânını da Mahmud'a vererek, ülke içerisinde çıkabilecek herhangi bir sorunun önüne geçmeye çalışmıştır. Mahmud bu sırada çok iyi ilişkiler içerisinde olduğu Halife Müsterşid-Billâh ile arası 1126 yılında vuku bulan bir olay neticesinde açılmıştır. Halife Müsterşid-Billâh ve Mahmud, Bağdat civarında savaşmıştır. İkilinin arasında ki sorunu çözmek isteyen Halife Müsterşid-Billâh'ın veziri Celâle'd-Din Ebû Ali Hasan, onları barıştırarak bir süreliğine de olsa ikili arasında sükûneti sağlamayı başarmıştır³⁵⁴.

Siyasi hâkimiyeti elde tutmada kararlı olan Halife Müsterşid-Billâh çeşitli ittifaklar peşine düşmüştür. Halife bu defa Mesud'u, Sultan Mahmud'a karşı kıskırtmıştır. Dübeyş'in de Mesud'u desteklemesi üzerine iki kardeşi birbirine düşürmeye çalışan Halife Müsterşid-Billâh, Mahmud'un mücadeleyi kazanması ile bu ittifak da son bulmuştur. Tahtı ele geçirme niyeti taşıyan Halife Müsterşid-Billâh bu defa Tuğrul ile ittifak kurmaya çalışmıştır. Bunun üzerine Bağdat'a gelen Mahmud, Abbâsî halifesini kontrolü altına almak için İmâdüddin Zengî'yi Bağdat'ta vali olarak bırakmıştır. Mahmud'un vefat etmesi üzerine küçük oğlu Davud tahta geçmiştir. Davud'un saltanatının ilk yıllarında amcaları olan Mesud b. Muhammed ve Selçuk Şah onun saltanatına karşı çıkmışlardır. Durumu yeniden fırsata çevirmeyi başaran Halife Müsterşid-Billâh, Selçuk Şah ve Mesud ile savaşmak üzere anlaşmıştır. Bu durumdan haberdar olan Sencer ise derhal müdahale etmiştir. Böylelikle

³⁵¹ Suyûtî, II, 2013: 663; Ebü'l-Fidâ, cüz I, 1998: 230-231.

³⁵² Özdemir, 2008: 340; Göksu, 2015: 86-87. Sevim, 2011b: 278-280.

³⁵³ İbnü'l-Esir, X, 1991: 438-439.

³⁵⁴ Amed b. Mahmud, II, 1977: 53-54.

Tuğrul ile uzlaşarak, Mesud ile savaşmak üzere Rey bölgesine gelen Sencer'in gelişini öğrenen Mesud da, Halife Müsterşid-Billâh ile ittifak kurmuş ve bu ittifaka daha sonra Selçuk Şah'ı da dâhil edilmiştir. Dînever'de yapılan savaşı Sultan Sencer'in kazanması üzerine hem Mesud'u hem de Tuğrul'u bağışlayarak, muhtemel olumsuz durumların önüne geçmeyi amaçlamıştır. Sonuç itibariyle Tuğrul'u, Irak Selçuklu sultanı yaparak adına hutbe okutan Sultan Sencer, Mesud'a ise Gence bölgesini vermiştir. Sultan Sencer her ne kadar halife ile oluşabilecek ittifakların önüne geçmek için ihtiyatlı davranırsa da Halife Müsterşid-Billâh siyasi nüfuzunu artırmada kararlı idi. Halifenin Bağdat'taki hutbeyi önce Mesud'un daha sonra Davud'un saltanatı için okunması üzerine bu sefer saltanat savaşını, Sultan Sencer'e karşı verdiğini gözler önüne sermekte idi. Halifenin yapmış olduğu bu davranıştan son derece rahatsızlık duyan Sultan Sencer ise çözüm yolları aramıştır. Bu sırada Halife Müsterşid-Billâh, Sencer'e karşı Mesud ve Davud ile anlaşmıştır. Nitekim bunlar Sencer'in Tuğrul'u Irak Selçuklu sultanı ilan etmesinden rahatsızlık duyan kişiler idi. Halifenin eline herhangi bir koz vermek istemeyen Sultan Sencer, uzlaşma yolları arayarak halifeye karşı bağlılığını ve saygınlığını dile getirmiş olduğu bir mektubu elçileri vasıtasıyla yollayarak barış teklifini sunmuştur. Yapılan teklif halife tarafından olumlu karşılanmıştır. Kurulan ittifakla Mesud'un Hamedan'ı işgal etmesi üzerine Tuğrul, hâkimiyeti olduğu Irak başkenti işgal edildiği için Sultan Sencer'in hâkimiyetinde bulunan Rey'e sığınmıştır. Tuğrul'un vefatından Hamedan şehrine gelen Mesud burada bulunan emirlerin itaati ile karşılaşmıştır. Böylece Mesud Irak Selçuklu Devleti tahtına oturma fırsatına kavuşmuştur. Bu sırada Halife Müsterşid-Billâh ile Mesud'un arası açılmıştır. Bunun nedeni; halifenin ordusundan ayrılan kumandanlarının, kendisine tekrardan geri iade edilmesini isteyen Halife Müsterşid-Billâh'ın bu talebini olumsuz karşılayan Mesud ile halifenin arası açılmıştır. Mesud'un galip geldiği bu savaşta Halife Müsterşid-Billâh esir olarak tutuklanmıştır. Halifenin esir edilmesi olayına Bağdat tebaası çok sert tepkiler göstererek isyan etmişlerdir. Tebaa burada kılınan namazları ve okunan hutbeyi Halife Müsterşid-Billâh olmadığı bahanesiyle engeller ve Bağdat'ta ibadetler yapılamaz hale gelmiştir. Bağdat'ta yaşanan karışıklıklara sağduyu ile yaklaşan Sultan Sencer, Mesud'a bir mektup yazmıştır. Bu mektupta halifeden özür dilemesini ve huzurunda af dilemesi gerektiğini beyan etmiştir. Mektuba karşılık Mesud ise halifeyi hapisten çıkararak ondan af dilemiştir³⁵⁵. Ardından Sultan Sencer halifenin ait olduğu yere getirilmesini istemiştir. Bunun üzerine ekibinde bulunan Bâtıniler ile halife, memleketine doğru yola koyulmuşlardır³⁵⁶.

³⁵⁵ Bundarî, 1943: 116-128; Özeydin, XXXVI, 2009: 370-371; Kalkaşendî, 2019:196-200; Suyûtî, 2018: 510-512; Reşidüddin Fazlullah, 2010: 195-196.

³⁵⁶ Suyûtî, II, 2013: 663-664.

Mesud'un Irak'taki hâkimiyetini güçlendirmek için Halife Müsterşid-Billâh ile girmiş olduğu mücadelede esir düşen halifenin yolculuk esnasında Bâtıniler tarafından şehit edilmiştir³⁵⁷. Halife Müsterşid-Billâh vefat etmeden önce oğlu Ebû Cafer el-Mansûr'u kendisinden sonra veliaht olarak göstermiştir. Böylece halifenin ölümüyle oğluna, Ebû Cafer el-Mansûr'a الرشيد بالله "Er-Râşid Billah" lâkabı verilerek biat edilmiştir³⁵⁸. Yaşanan olaylardan sonra halifenin dünyevi konulara kesinlikle karışmaması gerektiğini sadece dini konular ile ilgilenmesi gerektiğini belirten Sultan Sencer ve Sultan Mesud, bu kurallar çerçevesinde Halife Râşid-Billâh'ın biatını onaylamışlardır. Halife Râşid-Billâh ve sultan arasındaki ilk kırılma noktası; Sultan Mesud'un Yarınkuş ez-Zekevî'yi halifenin huzuruna babasının vaat ettiği dört yüz bin dinarı almak için göndermesiyle başlamıştır. Hazineye bu kadar paranın olmadığını belirten Halife Râşid-Billâh, Sultan Mesud'un bu isteğini geri çevirmek zorunda kalmıştır. Buna karşılık Yarınkuş, talep edilen parayı almak için Dârülhilâfe'ye saldırmıştır. Halife Râşid-Billâh ise bu esnada gerekli önlemleri alarak, yaşanan mücadeleyi kazanmıştır. Selçuklu askerlerinin şehri yağmalaması ve halifeye karşı kötü tutumlarından dolayı buradaki tebaa tekrardan isyan etmiştir. Halife Râşid-Billâh'ı destekleyen kesim, Melik Davud'u da yanlarına alarak Bağdat'a doğru harekete geçmişlerdir. Bu esnada Musul Atabegi İmâdüddin Zengî de Davud'un ordusuna dâhil olmuştur. Melik Davud'un ise halife tarafından Bağdat'ta sultan olarak ilan edilmesinden sonra halifeyi tanımayacağına ve halifenin yerine başka birini göreve getireceğini söyleyen Sultan Mesud, halife ile mücadele etmek için yola koyulmuştur. Bu sırada sultanın gelişini haber alan Davud ve İmâdüddin Zengî ise Sultan Mesud ile savaşmak suretiyle Bağdat'tan ayrılmıştır. Sultan Mesud, halifenin Bağdat şehrinde olmayışını fırsat bilerek burada bir takım işlere girişerek bu bölgeye yerleşmiştir. İlk kuşatmada başarısız olan Sultan Mesud, sonraki kuşatmada, Vâsıt Emîri Torumtay sultanın yardımı ile Bağdat'ın bir kısmını almış ve bu gelişme üzerine Davud Azerbaycan'a, Halife Râşid-Billâh ile İmâdüddin Zengî ise Sincar'a doğru hareket etmiştir³⁵⁹.

Böylece Bağdat şehrine giren Sultan Mesud burada bulunan tebaaya adaletli davranarak, huzuru tekrardan sağlamaya çalışmıştır. Burada yaşanan olayların ve huzursuzlukların tek sorumlusu olarak Halife Râşid-Billâh'ı suçlayan Sultan Mesud, onu halifelik görevinden azletmiştir³⁶⁰. Sultan Sencer'in de fikrini alarak onun yerine Muktefi-Liemrillâh'ı halife olarak seçmişlerdir. Halifeliğe getirdiği kişi için anlaşılmaya varan Mesud, halifenin kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmeyeceğine, sadece dini yetkiler konusunda

³⁵⁷ Suyûtî, II, 2013: 665-666; Bundarî, 1943: 164-165; İbnü'l-Esîr, XI, 1987: 34-35.

³⁵⁸ İbnü'l-Esîr, XI, 1987: 35-47; Suyûtî, II, 2013:669-670.

³⁵⁹ Özaydın, XXXIV, 2007: 465; Sümer, XXIX, 2004: 349-351.

³⁶⁰ Özaydın, XXXI, 2006: 45.

söz sahibi olacağına dair anlaşma şartlarını ortaya koymuştur³⁶¹. Bu şartları kabul eden Muktefi-Liemrillâh'a المقتفي لمريله “el-Muktefi Liemrillâh” lâkabı verilerek halife olarak ilan edilmiştir³⁶². Muktefi-Liemrillâh unvânını almasının nedeni ise; halife olmadan altı gün önce rüyasında Hz. Muhammed'i görmüş olması ve hilâfetin ona geçeceğine dair rüyanın tefsirine yorumlanmasından kaynaklanması idi. Böylece Allah'ın emirlerini yerine getirmesi gerektiği, halifeliği dini inançlar çerçevesinden en iyi şekilde idame etmesi gerektiğine inanıldığı için kendisine bu lâkap verilmiştir. Sultan Mesud, halifenin güçlenmesinin önüne geçmek için halifenin bütün mallarına el koymuştur³⁶³. Muktefi-Liemrillâh'a biat edildikten sonra Bağdat'ta okunan hutbelerde, halifeden sonra Sultan Sencer ve Mesud'un adı okunuyor idi. Sultan Sencer'in onayı ile halife olan Muktefi-Liemrillâh diğer halifelere göre Selçuklar ile daha fazla mücadele içerisine girmiştir. Bu dönemde Mesud, Halife Muktefi-Liemrillâh ile girmiş olduğu mücadelede yenik düşmüş bu olay zamanla Selçukluların, Irak bölgesinde ki sonu olmuştur. Hem bağımsızlığını hem de egemenliğini güçlendirmeye çalışan Halife Muktefi-Liemrillâh, Irak bölgesine zamanla hâkim olmaya çalışmıştır³⁶⁴.

Halife Muktefi Liemrillâh döneminde Sultan Mesud vefat eder ve onun yerine Melikşah sultan ilan edilmiştir. Sultan Melikşah'ın devri, genellikle kardeşi Mesud ile yapmış olduğu taht mücadeleleri ile geçmiştir. Has Bey'in Sultan Melikşah'ı tutuklaması üzerine buradaki saltanat Huzistan'da ki kardeşi Muhammed'e teslim edilmiştir. Halife-Muktefi Liemrillâh'ın sözü bu dönemde oldukça önemli idi. Şam ve Rum ülkesindeki bazı yerlere ve kalelere hâkim olan Muhammed'e, Halife-Muktefi Liemrillâh الملك عادل “el-Melikü'l-Adil” unvânını vererek sultanın nüfuzunu artırmıştır³⁶⁵. Bu sırada Irak Selçuklu sultanı Melikşah, halifenin huzuruna gelerek ona karşı bağlılığını ve sadakatini gösterdikten sonra tekrardan sultan olarak ilan edileceği esnada, Irak bölgesine saldırmayacağına dair halifeye söz vermiştir. Bu duruma karşılık halife onu “Gıyâsü'd-dünyâ ve'd-dîn” lâkabı ile sultan ilan ederek adına hutbe okutmuştur³⁶⁶. Halife Muktefi-Liemrillâh döneminde, Acem sultanları arasında sürekli bir çatışma meydana gelmiştir ve yaşanan bu mücadelelerden halife galip gelmeyi başarmıştır. Birçok isyanın görüldüğü bu dönemde, isyanları bastırmaya çalışan Halife Muktefi-Liemrillâh 1160 yılında vefat etmiştir³⁶⁷. Halife Muktefi-Liemrillâh, Irak'ı yanında sultan olmadan idare eden tek halife olması bakımından önemlidir. Ayrıca kendi buyruğu altındaki askerleri ve emirleri hâkimiyeti altında tutan ilk halife olması bakımından

³⁶¹ İbnü't-Tıktaka, 2016: 217-218.

³⁶² İbnü'l-Esir, XI, 1987: 47.

³⁶³ Suyûtî, II, 2013: 671-672.

³⁶⁴ Özaydın, XXXI, 2006: 145; Özdemir, 2008, 344.

³⁶⁵ Suyûtî, 2018: 517-521; İbn Bibi, I, 1993: 13.

³⁶⁶ Özaydın, , XXXI, 2006: 145.

³⁶⁷ İbnü't-Tıktaka, 2016: 218.

önem arz etmekte idi³⁶⁸. Buradan da anlaşılacağı üzere halifenin, sosyal, siyasal, ekonomik ve dini tüm yetkileri elinde tutan tek kişi olduğunu, devleti ilgilendiren siyasi konularda ise bir sultan gibi hareket ettiğine şahit olmaktayız. Halife Muktefî-Liemrillâh'ın vefatından sonra yerine oğlu Müstencid-Billâh (1160-1170) halife olarak geçmiştir³⁶⁹. Babası, oğlunun veliahtlığı için adına önceden hutbe okutmuştur³⁷⁰.

Halife Müstencid-Billâh, halifeliği esnasında kendisine karşı güç olarak doğacak birçok kişiyi hapsedtiği gibi babasının bütün mal varlığına da el koymuştur. Süleyman Şah'a mektup yollayarak, bulunduğu bölgelerde kendi adına hutbe okutulmasını isteyen Halife Müstencid-Billâh'ın bu isteği, Süleyman Şah tarafından büyük bir sevinçle karşılanmıştır ve okunan hutbelerde halifenin adı zikredilmiştir³⁷¹. Halife Müstencid-Billâh döneminde Sultan Melikşah, amcasının sultan olmasını kabullenmemiştir. Hutbenin kendi adına okutulmasını istemiştir. Amcasının buradaki hâkimiyetine son vermek isteyen Sultan Melikşah, Irak bölgesinin de eski düzenini ve sükûnetini geri getirmek istemiştir. Tüm bu nedenlerden ötürü amcasına savaş açmak amacı ile İsfahan'a gelen Sultan Melikşah'ın burada zehirlenerek öldürülmesi üzerine, bu isteği gerçekleşmemiştir³⁷². Halife Müstencid-Billâh'ın halifeliği döneminde emirler, Süleyman Şah'ı tahttan indirip, yerine Arslan Şah b. Tuğrul'u getirmek istemişlerdir. Çünkü Süleyman Şah'ın uygunsuz davranışları, emirleri son derece rahatsız etmiştir. Bundan dolayı Şemseddin İldeniz'e mektup yazan emirler, isteklerini beyan etme fırsatını bulmuşlardır. Bu sırada Sultan Süleyman Şah'ın attan düşüp saraya hapsolmasından sonra emirler, onun devlet işlerinde artık pasif bir hayat sürdüreceklerine inanmaları üzerine Sultan Süleyman Şah'ı görevinden uzaklaştırmak amacı ile onu zehirlemişlerdir. Sultan Süleyman Şah'ın vefatından sonra yerine büyük Atabeg diye de anılan İldeniz'in yardımı ile Arslan Şah b. Tuğrul, Irak Selçuklu tahtına geçmiştir³⁷³. Bu döneme baktığımızda atabeglerin, devlet idaresindeki gücünü görmekteyiz. Sultanları çeşitli komplolarla tahttan indirip, kendilerini sultan yapmak isteyen atabegler, bu dönemde iktidarı ele geçirmek isteyen hırslı ve azimli halifenin engeli ile karşılaşmışlardır. Atabegler, kendi saltanatlarını meşrulaştırmak için Halife Müstencid-Billâh'tan kendi adına hutbe okutulmasını istemişlerdir. Halife, kendi nüfuzunu Irak bölgesinde güçlendirmek istemesinden dolayı gelen bu tarz teklifleri reddetmiştir. Hatta halife daha ileri giderek kendisine gönderilen elçilere kötü

³⁶⁸ İbnü'l-Esîr, XI, 1987: 212.

³⁶⁹ İbnü'l-Esîr, XI, 1987: 213; Hân Cabay, 2017: 47.

³⁷⁰ Suyûtî, II, 2013: 678-679.

³⁷¹ Bundarî, 1943: 260-261; Suyûtî, 2018: 523

³⁷² Bundarî, 1943: 262-263.

³⁷³ İbnü'l-Esîr, XI, 1987: 220; Bundarî, 1943: 264.

davranarak, Irak Selçuklu Devleti'ni tanımadığını belirtmiştir³⁷⁴. Halife Müstencid-Billâh zamanında, Mısır'daki Fatimî Devleti güçsüz duruma düşmüştür. Böylelikle Mısır'ın fethi bu dönemde başarıyla sonuçlanmıştır. Halife Müstencid-Billâh, uğramış olduğu bir suikast sonucu 1170 yılında vefat etmiştir³⁷⁵.

Halife Müstencid-Billâh'ın vefatından sonra yerine oğlu Müstazî-Biemrillâh (1170-1180) halifelik makamına geçmiştir. Halifenin döneminde Fatimî Devleti tamamen sona ermiştir. Babası zamanında üstadar olan Azudüddin, bu dönemde hapiste bulunan Müstazî-Biemrillâh'ı buradan kurtararak onu halife yapmıştır. Buna karşılık Müstazî-Biemrillâh ise Azudüddin'i vezirlik görevi ile ödüllendirmiştir. Giderek güçlenen ve tebaa tarafından sevilen Azudüddin, Müstazî-Biemrillâh'ın kendisine karşı oluşabilecek bir tehlike olarak görmesinden ötürü, onu görevinden almıştır. Daha sonra onu tekrardan affederek eski görevine geri getirmiştir. Azudüddin'in ikinci vezirliği döneminde ise hac yapmak için yola çıktığı esnada bir suikasta uğrayarak öldürülmüştür. Halife Müstazî-Biemrillâh döneminde, Beni Ubeyd'lerin devleti yıkılmıştır. Halifenin adı Mısır'daki hutbelerde okunmuş ayrıca sikkelere de adı bastırılmıştır. Böylelikle Halife Müstazî-Biemrillâh tek güç olma yönünde hızla ilerlemeye devam etmiştir³⁷⁶.

3.3.Abbâsî Devleti'nin Hârizmşahlar ile Münasebeti ve Selçuklu Devleti'nin Çöküşü

Halife Müstazî-Biemrillâh'ın vefatından hemen sonra yerine oğlu Nâsır-Lidînillah (1180-1125) yılında halife olarak başa geçmiştir³⁷⁷. Devlet işlerinde ve tebaa ile olan ilişkilerinde son derece iyi ilişkiler içerisinde olan Halife Nâsır-Lidînillah döneminde Selçuklu Devleti yıkılmaya başlamıştır. Bu dönemde önemli bir olay yaşanmıştır. Hârizmşah, Horasan ve Mâverâünnehir'de mühim başarılar elde etmiş, ele geçirdiği bölgelerin sultanlarına ve buranın ileri gelen emirlerine kötü muamelede bulunup onları bulundukları bölgede köle yapan Hârizmşah, burada büyük katliamlara yapmıştır. İşgal ettiği bölgelerde Abbâsîler adına okunan hutbeyi keserek, Bağdat'a doğru yola çıkan Hârizmşah, Türkler'in de bu sırada kendisine karşı hareket edeceği haberini almıştır. Bundan dolayı Halife Nâsır-Lidînillah'ın bulunduğu bölgeye gelmeden geri dönmek zorunda kalmıştır. Abbâsî halifelerinin en güçlüsü olarak bilinen Halife Nâsır-Lidînillah, gücünü sağlamlaştırdıktan sonra halifeliği tekrardan istikrarlı bir şekilde ayakta tutmaya çalışmıştır. Birçok ülkeyi fetheden Halife Nâsır-Lidînillah, Endülüs ve Çin bölgelerinde de kendi adına hutbe

³⁷⁴ Kayhan, XXXII, 2006: 143-144.

³⁷⁵ İbnü't-Tıktaka, 2016: 222.

³⁷⁶ Suyûtî, II, 2013: 681- 685. Karşılaştırmak için ayrıca bk. Suyûtî, 2018: 526-529; Bedreddin Mahmud el-Aynî, cüz I, 2007: 55-56./ 73-74 Müstazî'nin halifeliğe gelişinin devamıdır.

³⁷⁷ Suyûtî, II, 2013: 686; Bedreddin Mahmud el-Aynî, cüz I, 2007: 283-284.

okutulmasını sağlamıştır³⁷⁸. Halife Nâsır-Lidînillah, diğer halifelere nazaran halifelik makamında en uzun süre kalan kişi idi. Nitekim onun halifeliği kırk yedi yıl boyunca sürmüştür³⁷⁹. İmam Suyuti'nin, *Târîhu'l Hulefâ* adlı eserinde de belirttiği üzere: “Mısır ve Şam bölgesinin sultanı ve devletin önemli emirlerinin yanında Halife Nâsır'ın adı anıldığı zaman, halifeye olan saygınlıklarından ve de halifenin heybetinden gücünden çekinmelerinden dolayı huzuruna gelen kişilerin sesleri kısılırdı.” şeklindeki aktarımdan da anlaşılacağı üzere Halife Nâsır-Lidînillah'ın otoritesini ve saygınlığını uzunca bir süre İslâm coğrafyasında koruduğunu kanıtlamıştır³⁸⁰. Abbâsî halifeliğini eski gücüne ulaştırmak isteyen Halife Nâsır-Lidînillah, bu yönde çeşitli girişimlerde bulunmuştur. İmar faaliyetlerine büyük önem veren halife, sağlığında bir kardeşlik nizamı olan *Fütüvvet Teşkilatını* geliştirmiştir. Hz. Ali'den başlayıp Hz. Muhammed'in damadının soyundan gelenleri de içine alan bu teşkilat, doğum ve imtiyaz esasına dayanmıştır. Bu teşkilatın içine girebilmek için özel elbiseler giyinilerek genel bir tören yapılmakta idi³⁸¹. Halife, İslâm dünyasında siyasi otoritesini güçlendirmek amacıyla Fütüvvet Teşkilatı'nı güçlendirip kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettirmeye çalışmıştır. Etrafındaki hükümdarlara fütüvvet kadehi içmelerini, *bunduk*³⁸² talimi yapmalarını, şalvar giymelerini istemiştir. Ayrıca kendilerine uymak için onlara mektuplar göndermeyi ihmal etmeyen Halife Nâsır-Lidînillah'ın bu ricasına dönemin hükümdarları ile emirleri uymuştur. Bu uygulamada başarılı olan halife, zamanla dini ve siyasi gücünü tüm İslâm âleminde hissettirmeyi başarmıştır³⁸³. Böylelikle halife, fütüvvet elbisesini hem giymiş hem de giydirmiştir³⁸⁴. Bundan dolayıdır ki özellikle Abbâsî halifeliği, Bağdat bölgesinde Halife Nâsır-Lidînillah zamanında önemli bir mahiyet kazanmıştır. Fakat kazanılan bu güç Halife Nâsır-Lidînillah'ın bölgesinde ki hem iç sorunlarla hem de dış sorunlarla ve bunların arkasından gelen tehditlerle boğuşması ile zamanla kaybolmuştur. Keza içerde Hârizmşahlılarla, dışarda ise Haçlılarla uğraşan Halife Nâsır-Lidînillah, Haçlıların İslâmiyet'e olan düşmanlığı ayrıca Hârizmşahlıların İran Devleti'nin büyük bir bölümünü ele geçirmiş olmaları, halifeliğin ise Hz. Hüseyin'in soyundan gelecek birine ait olduğunu savunmaları gibi nedenler zamanla Abbâsîler için büyük bir tehlike arz etmiştir³⁸⁵. Görüldüğü üzere halife ve sultan arasındaki gerginlikler Halife Nâsır-Lidînillah döneminde en üst seviyeye çıkmıştır. Bunun nedeni ise sultanların Bağdat'ta okunan hutbelerde kendi adlarını

³⁷⁸ Bunderî, 1943: 272; Suyûtî, II, 2013: 686-688; Amed b. Mahmud, II, 1977: 123.

³⁷⁹ İbnü'd-Devâdârî, cüz V, 1973: 66-67.

³⁸⁰ Suyûtî, II, 2013: 688-689.

³⁸¹ Hitti, II, 1989: 757.

³⁸² Bunduk, fındık gibi mermi talimi yapmak anlamını taşır. (İbnü't-Tıktaka, 2016: 226)

³⁸³ Bayram, 2016, 63; Kalkaşendî, 2019: 209-210.

³⁸⁴ İbnü't-Tıktaka, 2016: 226.

³⁸⁵ Şahin, 2013: 19.

zikredilmesini halifeden talep etmiş olmaları, halifelerin ise bu isteklere olumsuz yanıt vermesinden kaynaklanması idi³⁸⁶.

Abbâsîler ve Hârizmşahlar arasındaki mücadeleyi kavrayabilmemiz açısından Abbâsî Devleti için bir tehlike unsuru oluşturan Hârizmşahların tarihinden burada çok kısa bir şekilde bahsetmemiz konunun bütünlüğünü anlamamız açısından önemlidir. Hârizmşah Devleti tarih sahnesine şu olay ile çıkar; Karahıtayların 1097 ve 1157 yıllarında yapmış olduğu eziyetlerine karşılık harekete geçmeye karar veren Sultan Sencer, 1141 yılında Katvan bozkırında Karahıtaylar ile yapmış olduğu savaşı kaybetmiştir. XI. yüzyılın sonlarında Hârizm valiliğine Atsız'ın atanması ile beraber 1127 yılında Hârizmşah hânedânı kurulmuştur³⁸⁷. Tuğrul Bey döneminde ise Selçuklu hâkimiyetine giren Hârizm bölgesi, Sencer zamanında Horasan'ın alınmasının ardından buradaki Selçuklu hâkimiyetini oldukça güçlendirmiştir. Atsız'ı Hârizmşah olarak görevlendiren Sultan Sencer, ilk zamanlarda ona çok güvenmiştir. Çünkü Atsız yakalamış olduğu her fırsatta Sultan Sencer'e bağlılığını göstermiştir. Atsız siyasi emelleri uğruna kendi nüfuzunu ayakta tutmak amacı ile Sultan Sencer'e karşı birlik toplayıp hareket etmiştir. Kendisine karşı yapılan hareketi öğrenen Sultan Sencer ise bu birlikleri etkisiz hale getirmek üzere Hârizm bölgesine doğru yola çıkmıştır³⁸⁸. İkili arasında çıkan savaşı Sencer'in kazanmasıyla Hârizm şehrine Selçuklular hâkim olmuştur. Atsız'ın ölümü üzerine veliahttı olan oğlu İl Arslan, Sencer'in de onayını alarak Hârizmşah olmuştur. Karahıtaylar ile mücadele içerisine giren, İslâm dünyasının doğusundaki en büyük güç olan İl Arslan'ın 1172 yılında vefat etmesi ile birlikte³⁸⁹ yerine oğlu Sultan Şah geçmiştir³⁹⁰. Bu sırada kardeşi Alâeddin Tekiş, onu tahttan indirmek amacı ile Karahıtaylarla ittifak içerisine girmiştir. Kardeşini tahttan indiren Alâeddin Tekiş, Hârizmşah Devleti'nin başına geçme fırsatını yakalamıştır³⁹¹. Henüz çok küçük yaşta olan II. Tuğrul atabegi Pehlivan'ın (Ana kaynaklarda Behlivan diye de geçmektedir) himayesi ile atabeğin buyruğunda ki asker ve emirlerin üzerindeki gücünden istifade ederek bu dönemde Selçuklu Devleti'nin başına geçmiştir. Pehlivan'ın isteği üzerine Tuğrul adına hutbe de okutulmuştur. Pehlivan var olduğu sürece halifenin sultana karşı saygısı oldukça fazlaydı. Pehlivan'ın vefat etmesiyle kardeşi, Muzafferüddin Kızıl Arslan b. İlideniz yerine geçmiştir. Bu sırada Tuğrul ülkeyi tek başına yönetmek ve tamamen bağımsız hareket etmek istemiştir. Nitekim Pehlivan'ın ölümü ve Tuğrul'un tecrübesiz davranışları, zamanla Kızıl Arslan'ın

³⁸⁶ Barthold, 2006: 60.

³⁸⁷ Hartog, 2003: 82-85.

³⁸⁸ Taneri, XVI, 1997: 228-229.

³⁸⁹ İbnü'l-Esir, XI, 1987: 67; Ahmed b. Mahmud, II, 1977:119.

³⁹⁰ Bundarî, 1943:252-254.

³⁹¹ Hartog, 2003: 82-85; Gürbüz, XL, 2011: 164-165.

güçlenmesine neden olmuştur. Saltanatı ele geçirmek için Halife Nâsır-Lidînillah'a, Tuğrul'a karşı ittifak teklif eden Kızıl Arslan, halifeden kendisine yardım etmesini istemiştir. Bu isteğini olumlu karşılayan Halife Nâsır-Lidînillah, Hamedan'a doğru hareket etmiştir. İkili arasında Rey bölgesinde vuku bulan olayda mücadeleyi, Halife Nâsır-Lidînillah'ın kaybetmesi üzerine Tuğrul, Bağdat'a geri dönmek zorunda kalmıştır. Kızıl Arslan ile Tuğrul arasından geçen mücadelelerin sonunda ise Kızıl Arslan, Tuğrul'un Hamedan'a gelişini haber aldığı sırada onu hapsettirmiştir. Ayrıca Tuğrul'un hâkim olduğu tüm yerlere Kızıl Arslan hâkim olmuştur. Halife Nâsır-Lidînillah'ın desteğini alarak kendisini sultan ilan eden Kızıl Arslan'ın öldürülmesi üzerine, Tuğrul hapisten kurtularak yeniden sultan olma fırsatını yakalamıştır³⁹². Tuğrul'un Irak bölgesine hâkim olmasından sonra Hârizmşah Alâeddin Tekiş, Rey bölgesine hâkim olmuştur. Bu yenilgiyi kabullenmeyen Tuğrul ise Hârizmliler'in elinden Rey'i almak için atağa geçerek bu bölgeyi almıştır. Irak tebaasının, Alâeddin Tekiş'ten yardım istemesi üzerine Tekiş, Sultan Tuğrul ile mücadeleye girmiştir. İnanç Mahmud'un bu savaş esnasında Tuğrul'u öldürmesi ile birlikte Selçuklu Devleti'nin hükümdarlığı son Irak Sultanı olan Tuğrul ile sona ermiştir. Böylelikle buranın hâkimiyeti Hârizmliler'e geçmiştir³⁹³. Selçuklu Devleti'nin yıkılmasına neden olan veraset sistemi, halife ile sultanlar arasında geçen çekişmeler, atabeglerin uygulamış oldukları baskılar, dış ülkelerin Selçuklu Devleti üzerinde izledikleri siyaset vb. nedenler devletin hem içerden hem de dışardan yıkılmasına neden olmuştur³⁹⁴. II. Tuğrul'u yenerek Irak Selçuklularına son veren Tekiş, bunun sonucunda hem İran'a hem de Irak'a hâkim olarak alanını genişletme yolunda hızla ilerlemiştir. XII. yüzyılda güçlenen Abbâsî halifeleri, Hârizmşahların, Selçuklu topraklarına hâkim olmalarını kabullenememişlerdir. Siyasi ve askeri güçlerini daha çok artırmak amacı ile Halife Nâsır-Lidînillah, Alâeddin Tekiş ile mücadele içerisine girmiştir. Halife Nâsır-Lidînillah ile Hârizmşah Alâeddin Tekiş, Selçuklu topraklarını ve miraslarını paylaşma konusunda bir müddet sonra ayrılığa düşmüşlerdir. Halife Nâsır-Lidînillah hâkimiyetini güçlendirmek amacı ile Selçuklu topraklarına tamamen hâkim olma düşüncesi içerisindeydi. Böylece otoritesini güçlendirmeyi amaçlayan halifeye karşılık, Hârizmşah'ta Selçukluların bütün mirasına hâkim olmak istemiştir. Halifenin hâkim olduğu bölgeleri de alan Alâeddin Tekiş, sadece Huzistan'ı bırakmıştır. Alâeddin Tekiş'in vefatından sonra yerine geçen oğlu Alâeddin Muhammed (II. Muhammed) Hârizmşah olarak tahta çıkmıştır. Alâeddin Muhammed, Halife Nâsır'a Bağdat'ta kendi adına hutbe okutulmasını sert bir dille ifade

³⁹² Bundarî, 1943: 268-271; İldeniz ile Arslan Şah arasındaki mücadeleler için bk. İbnü'l-Esîr, XI, 1987: 221-223; Amed b. Mahmud, II, 1977: 123-130.

³⁹³ Taneri, XVI, 1997: 228-231; Sultan Tuğrul'un Alâeddin Tekiş ile olan mücadelesi için bk. Amed b. Mahmud, II, 1977: 136-140.

³⁹⁴ Kafesoğlu, 1972: 139-142.

etmiştir. Karşılıklı tehditlerin savrulmasından sonra Alâeddin Muhammed, halifenin görevini tam anlamı ile yapmadığını ümerâyâ anlatarak Halife Nâsır-Lidînillah'ı kötülemiştir. İslâm dünyasına tamamen hâkim olmak amacı ile Halife Nâsır-Lidînillah'ın ismini hutbeden çıkararak yerine Seyyid Tirmizî'yi halife olarak ilan edip amacına ulaşan Alâeddin Muhammed, kendi adına sikke bastırıp, hutbe okutmuştur³⁹⁵.

3.4.Hârizmşah Devleti'nin Çöküşü ve Otrar Faciası

Moğol hükümdarı Cengiz Hân, özellikle zengin İslâm coğrafyasını ele geçirip nüfuzunu artırmak maksadıyla kendisine son derece bağlı, güçlü ve düzenli bir ordu kurmuştur. Kurulan ordunun gücü ve savaşma hırsı onların Orta Asya, İran, Doğu Avrupa ve daha birçok yeri fethetmesine neden olmuştur. Böylelikle Cengiz Hân'ın otoritesi azami derecede artmıştır³⁹⁶. Bu gelişen zengin ülkelere bir örnek teşkil eden Alâeddin Muhammed döneminde ise Hârizmşah Devleti'nin yıkılmasına neden olan birkaç olay vuku bulmuştur. Keza yine bu dönemde Hârizmşah Devleti ile istilacı Moğollar arasında çetin bir savaş meydana gelmiştir³⁹⁷. Yaşanan bu siyasi olay şöyle gelişmiştir; Bu dönemde 1215 yılında Gûr ve Gazne bölgelerini alan Hârizmşah Alâeddin Muhammed, Gazne merkez olmak üzere Garcistan, Gûr, Herat ve Sicistan bölgelerine oğlu Celâleddîn Hârizmşah'ı melik olarak atamıştır. Bu sırada Moğollar ise Karahıtay bölgesine hâkim olmuşlar idi. Nitekim bu durum onları Hârizmşah Devleti'nin hudutlarına yakın olmalarına sebep olmuştur. Böylece istilacı Moğol Devleti'nin diğer devletlere yaptığı gibi Hârizm bölgesine olan fiziki baskıları ve felaketleri hızla artmıştır. Yaşanan bu fiziki baskı, zamanla bölgedeki durumları değiştirmiştir³⁹⁸. Bu olayın ortaya çıkmasının en büyük etkeni ise Alâeddîn Muhammed'in, Çin bölgesindeki, sosyal, siyasi ve ekonomik durumunu kontrol etmek için Moğol ülkesine bir elçi göndermesi ile başlamıştır. Cengiz Hân bu sırada Alâeddîn Muhammed'in elçilerini iyi bir şekilde karşılamıştır. Karşılıklı yapılan olumlu görüşme sonucunda Alâeddîn Muhammed'in göndermiş olduğu değerli hediyelere karşılık Cengiz Hân, Hârizm hudutlarında küçük bir şehir olan Otrar'ın gelişip canlanması için bir Moğol ticaret kervanı yollamıştır³⁹⁹. Böylelikle ticareti son derece önemseyen Cengiz Hân, yanında bulunan emirlere: “Bizim tüccarlarımızda Hârizm iline mal götürsünler” diyerek her kabileden birkaç tüccarın toplanmasını istemiştir. İçlerinde Müslümanların da yer almış olduğu dört yüz elli

³⁹⁵ Hartog, 2003: 82-85; Gürbüz, XL, 2011: 164-165; Taneri, XVI, 1997: 228-231.

³⁹⁶ Agibalova ve Donskoy, 2017:163.

³⁹⁷ D'ohsson, 2014: 84-101.

³⁹⁸ Taneri, 1993: 248; Merçil, 2013: 179.

³⁹⁹ Tufan, 2010: 47.

kişilik grubun Otrar'a gitmelerini istemiştir⁴⁰⁰. Cengiz Hân bu kabileyi göndermeden hemen önce Hârizmşah'a bir mektup yollamıştır. Yollamış olduğu mektupta iki taraf arasında saygı ve anlaşma çerçevesinde tacirler ve kervanların gidip gelmesini, iki ülke arasında memleketlerinde bulunan en değerli malların ise karşılıklı gönderilmesini söyleyerek yazmış olduğu mektuba ek olarak, kendisinin Hârizm hükümdarından daha üstün ve kabiliyetli olduğunu da vurgulamaktan geri kalmamıştır⁴⁰¹.

Otrar bölgesine yetişen kabile burada bir olay ile karşı karşıya kalmıştır. Bu dönemde Otrar valisi olan İnalçık, önceden kurgulamış olduğu planını devreye katma fırsatını yakalamıştır. Böylelikle Celâleddîn Hârizmşah'a bir mektup yollayarak gönderilen kabilenin tüccar olmadığını, ülkelerine casusluk yapmak için gönderildiğini yazmıştır. Bunun üzerine Celâleddîn'den gerekli yetkiyi alan İnalçık, gönderilen tüccar grubunu yağmalayarak, grubun elçisini de öldürerek bütün mallara el koymuştur⁴⁰². Tarihte *Otrar Meselesi* olarak bilinen bu savaşta Moğol sultanı Cengiz Hân'ın, Moğol kervanının Otrar'da öldürülmesi üzerine bu ölüme sebep olan suçluların kendisine teslim edilmesini istemiştir⁴⁰³. Cengiz Hân'ın bu isteğini sert bir üslupla geri çeviren Alâeddîn'in, gönderilen Moğol elçisini de öldürmesi yaşanılacak olan savaşın fitilini ateşlemiştir⁴⁰⁴. Nitekim Müslüman coğrafyasında vuku bulacak olan Moğol istilasını da böylece hızlandırmıştır. Cengiz Hân güçlü bir ordu hazırlayarak Hârizmlerden intikam almak için 1219 yılında Otrar'a doğru hareket etmiştir⁴⁰⁵. Moğol Devleti'nin en önemli kurallarından biri olan, başka ülkelere göndermiş oldukları elçilere yapılan herhangi bir olumlu veya olumsuz muameleyi, Moğol hükümdarları kendilerine karşı yapılmış bir hareket olarak varsaymışlardır. Bundan mütevellit Alâeddîn Muhammed'in yapmış olduğu bu muamele de Cengiz Hân tarafından asla kabul edilebilecek bir hareket değildi⁴⁰⁶. Sonuç olarak Otrar bölgesinde meydana gelen olay üzerine harekete geçen Cengiz Hân, 1220 yılında art arda kazandığı zaferler neticesinde Hârizmşahlıları birçok defa yenilgiye mahkûm etmiştir⁴⁰⁷. Otrar şehrinde büyük tahriplere neden olan Cengiz Hân ve istilacı Moğol ordusu, büyük katliamlar yapmaktan da geri kalmamıştır. Alâeddîn Muhammed'in vefatından sonra yerine geçen oğlu Celâleddîn, Moğol şiddetinden kaçan ve Hârizm'i terk eden Ak Sultan ve Uzlagşah'ın Horasan'a gitmesi üzerine Nişabur'da bulunan Celâleddîn de Moğol tehlikesinden endişelendiği için yeni bir bölgeye yerleşmeyi istemiştir.

⁴⁰⁰ D'ohsson, 2014: 94.

⁴⁰¹ Özdemir, 2011:136-172; Uyar, 2016: 52-53.

⁴⁰² Cûzcânî, II, 1970:966-967; Nesevi, 1934: 29.

⁴⁰³ Otrar Faciasını daha detaylı inceleyebilmek için bk. Özdemir, 2011:136-172.

⁴⁰⁴ İbn Bibi, I, 1993: 430-434.

⁴⁰⁵ Kafalı, 1993:368; Taneri, XVI, 1997: 229-230.

⁴⁰⁶ Nizamü'l-Mülk, 1941:133.

⁴⁰⁷ Nesevi, 1934: 46; İbn Bibi, I, 1993: 430-434

Keza kendisinden uzak diyarlarda ki Delhi'ye bile gitme planı kurmuştur. Bu dönemde Delhi sultanı Şemseddîn'in Bağdat'taki Abbâsî halifesi ile dostane bir ilişkisi mevcut idi. Sultan Şemseddîn ise Hârizmşahlıların, Abbâsî halifesine karşı sert tavırlarının da farkında olduğu için siyasi çıkarları halife ile arasını bozmak istememiştir. Sonuç olarak Celâleddîn'e yardım etmemiştir. Böylece hükümdarların bölgeden kaçması ile lidersiz kalan Hârizm şehrinde Cengiz Hân son bir atakta bulunmuş ve 1224 yılında Hârizmşah ülkesini hâkimiyeti altına almayı başarmıştır. Hârizmlileri kılıçtan geçirilerek, onları yok eden istilacı Moğollar, bu sırada Gürcü ve İsmailîler ile mücadele içerisine giren Celâleddîn Hârizmşah'ın, 1230 yılında Eyyûbî Devleti'nin elinde bulunan Ahlat'ı alması üzerine, Cengiz Hân'ın kuvvetleri tarafından sürekli takibe alınmış ve uğradığı peş peşe saldırılar neticesinde sahip olduğu tüm varlığını kaybetmiştir. Bu sırada Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad ile 1230 yılında yapmış oldukları *Yassı Çimen* savaşının da kaybedilmesinin ardından, Celâleddîn'in de 1231 yılında Doğu Anadolu'da bir Kürt tarafından öldürülmesi üzerine Hârizmşah Hânedânlığı tamamen yıkılarak sona ermiştir⁴⁰⁸.

Halife Nâsır-Lidînillah'ın hilâfet dönemine baktığımızda sürekli Moğollar ile bir mücadele içerisinde olduğunu görmekteyiz. Bu mücadele halifenin gücünü yitirip otoritesini kaybetmesine neden olmuş ve sonuç itibarı ile zamanla Arap siyasi hâkimiyetinin tamamen sona ermesine, Abbâsî halifeliğinin ise ortadan kaldırılmasına neden olmuştur⁴⁰⁹. Abbâsî Devleti'nin parçalanmasına sebep olan bir diğer önemli olay ise Sultan Sencer'in Oğuzlar ile yapmış olduğu savaşta üç yıl boyunca esir düşmesi ve hemen akabinde bu esaretten Tirmiz'e kaçması idi. Böylece Abbâsî Devleti parçalanmaya doğru yol almıştır. Halife Nâsır'ın vefatından sonra yerine oğlu Zâhir-Biemrillâh (1225-1226) halifelik makamına geçmiştir. Onun halifelik dönemi ise dokuz aydan biraz fazla sürmüştür⁴¹⁰. Zâhir-Biemrillâh halife olunca, ümerâyâ adaletli davranmış ve onlarla iç içe olmayı ihmal etmemiş böylelikle tebaanın sevgisini kazanmıştır⁴¹¹. Elli iki yaşında halife olan Halife Zâhir-Biemrillâh, hilâfeti sırasında ülkedeki vergileri kaldırmıştır. Uygulamış olduğu politikalar neticesinde Bağdat bölgesinde yaşayan kesime Ömer zamanını hatırlatmıştır. Dokuz ay süren hilâfetinin ardından vefat etmiştir⁴¹².

Halife Zâhir-Biemrillâh'ın ölümü üzerine yerine oğlu Müstansır-Billâh (1226-1242) yılında halife olmuştur. Onun döneminin en önemli olayı *Müstansırıyye Medresesini* kurmuş

⁴⁰⁸ Özdemir, 2011:136-172; Kafesoğlu, 1984:253-254; Harl, 2014:239; Taneri, XVI, 1997:229-230; A. Tekin, 2012:406; Gömeç ve Çeliktas, 2019: 76-78; Islam, 2017:107-108; Özgüdenli, 2005:225-226.

⁴⁰⁹ Hitti, II, 1989: 761-764; İbnü't-Tıktaka, 2016: 226.

⁴¹⁰ Suyûtî, II, 2013: 699; İbnü'd-Devâdârî, cüz V, 1973:271-272; İbnü't-Tıktaka, 2016: 230

⁴¹¹ Suyûtî, II, 2013: 688-689-670; Kalkaşendî, 2019:216-217; İbnü't-Tıktaka, 2016: 230.

⁴¹² Suyûtî, 2018: 540-541; İbnü'd-Devâdârî, cüz V, 1973: 81; Bedreddin Mahmud el-Aynî, cüz IV, 2007: 133-134; Barthold, 2006: 39.

olmasıdır⁴¹³. Halife özellikle bu medresede görev yapan kişileri, koruyup kolladığı gibi burada görev yapan kişilere iyi maaş vermiştir. Halife Müstansır-Billâh'ın ilme olan aşkı medresenin yapılma amacından belliydi. Bu medreseye Şâfiî, Hanefî, Hanbelî ve de Mâlikî gibi en büyük dört mezhepten dört müderris atanmış, değerli kitaplarla bu medreseyi zenginleştirmiştir. Medresenin içerisini çok donanımlı hale getiren Halife Müstansır-Billâh, fakihlerin tüm ihtiyacını karşılamıştır. Diğer halifelerde de olduğu gibi Moğollar, halifenin olduğu yere gelerek Halife Müstansır-Billâh ile mücadele içerisine girmişlerdir. Bu mücadelede halife, Moğolları büyük bir kayba uğratmıştır⁴¹⁴.

3.5.Moğolların Abbâsî Halifeliğini Ortadan Kaldırması

Abbâsî İmparatorluğu kuzeyde Afrika'da Ağlebi Devleti, İran'da Tahiri Devletleri'nin kurulması ile ilk parçalanmalarını kendi içerisinde yaşamış bulunmaktaydı. Türkler'in bu sırada hâkimiyetlerinin güçlendirmesi ile beraber yönetimde söz hakkına sahip olmaları, halifelerin güçlerini yitirip bu makama geçebilmek için Türk emirlerinin desteğini almaları, bunun dışında yaşanan Hâricî ayaklanması gibi birçok nedenler Abbâsî imparatorluğunu dağıtmıştır. Abbâsî Devleti'nin sonunu getiren asıl olay hiç şüphesiz Moğol felaketi idi. Bu hareket Moğolların, Orta Asya'ya gelip buradaki şehirleri yağmalayıp, yok etmeleriyle başlamıştır. Yukarıda da zikrettiğimiz üzere Bağdat şehrinde yaşanan iç sorunlar, mezhep kavgaları gibi karışıklıklar, dış siyaseti meşgul eden bu tarz iç sorunlar çözüme kavuşmadığı için Bağdat bölgesi Moğolların dikkatini çekmiştir⁴¹⁵. Halife Müstansır-Billâh vefatı ile yerine oğlu Irak halifelerinin sonuncusu Müsta'sım-Billâh (1242-1258) halifelik makamına geçmiştir. Bu dönemde Halife Müsta'sım-Billâh'ın, Hafaci adındaki kardeşini, devrin ileri gelen âlimleri Halife Müsta'sım-Billâh'a göre daha güçlü ve gözü kara biri olarak görüyorlar idi. Bu sebeple Hafaci'yi idare etmekten çekindikleri için kendilerine zorluk çıkarmayacağını ve istedikleri gibi yönetebileceklerini düşündükleri Müsta'sım-Billâh'ı halifelik makamına daha uygun görmüşlerdir. Nitekim bu istekleri gerçekleşmiştir. Bu dönemde vezirlik yapan Müeyyedü'd-Din el-Alkami er-Rafizi halifeyi istediği şekilde yönetebilmiştir. Vezirin buradaki asıl amacı Abbâsî Devleti'ni yıkıp Alevîlik anlayışını tesis etmek idi. Moğollar ile anlaşıp ittifakta bulunarak halifenin tüm sırlarını Moğollara ulaştırarak, onların Irak bölgesini almasına teşvik etmesi üzerine Halife Müsta'sım-Billâh'ı tedbirsiz ve düşüncesiz gören kesim de onu tahttan indirip yerine Ali soyundan birinin çıkmasını istemişlerdir. Böylelikle Bağdat içerisindeki huzursuzluk giderek artmıştır. Bağdat tebaasının, bu iç karışıklıklara bir çözüm

⁴¹³ Suyûtî, II, 2013: 702-703; İbnü'd-Devâdârî, cüz V, 1973: 81- İbnü't-Tıktaka, 2016: 231

⁴¹⁴ Suyûtî, 2018: 543-544; Bedreddin Mahmud el-Aynî, cüz IV, 2007: 134-137; Kitapçı, 1994: 292-293.

⁴¹⁵ Üçok, 1968:117-119; Barthold, 1984:144; Yazıcı, 1992: 6-10.

yolu bulamayan Abbâsîlerden, nefret etmeye başlamaları neticesinde Abbâsî Devleti'nin yıkılma süreci hızlanmıştır. Bu iç karışıklıklardan faydalanmak isteyen Bacü Noyan kumandasındaki büyük bir Moğol ordusu, Bağdat'a doğru harekete geçmiştir. Halife ise Hülâgû'nün ciddiyetini kavrayamadığından ötürü gerekli önlemleri tam anlamıyla alamamıştır. Otuz binden fazla olan Hülâgû'nün askerleri Düceyl'e vardığı sırada halifenin ordusu ile karşı karşıya gelmiştir⁴¹⁶. Halife Müsta'sım-Billâh'ın ordu komutanı bu sırada Mücahidüddin Aybek ed-Devâdârî idi. İkili arasında çıkan savaşta ilk galip gelen taraf halife olsa da, Halife Müsta'sım-Billâh'ın ordusunun sayı bakımından az olması yapılan savaşı kaybetmelerine neden olmuştur. Böylece Hülâgû, Bağdat'ın doğu kısmına girmeyi başarmıştır. Vezir Müeyyeddin el-Alkamî ise sözde ikili arasında uzlaşma yolu aradığını "barışı imzalamak için yanlarına ben gidiyorum" sözleri ile belirtse de asıl amacının Hülâgû'den canının bağışlaması için söz almasının ardından bir nevi casusluk görevi üstlenerek niyetini belli etmiştir. Halife Müsta'sım-Billâh'ın tüm durumlarını Moğollara aktaran Vezir Müeyyeddin el-Alkamî, Halife Müsta'sım-Billâh'ın yanına gelerek; Hülâgû'nün daha önce Bizans kralını kendi yerine bıraktığı gibi, kendi kızını Halife Müsta'sım-Billâh'ın oğlu Ebû Bekîr ile evlendirip, halifenin de eski görevinde kalacağına bundan dolayı kendisine itaat edilmesini istemiştir. İtaat edildiği takdirde ordusuyla birlikte bölgeden ayrılacağını söylemiştir. Bu sözler üzerine Vezir Alkamî, Müslümanların can güvenliğini korumak amacıyla Hülâgû'nün bu isteklerini Halife Müsta'sım-Billâh'ın kabul etmesi gerektiğini söyleyerek onun, Hülâgû ile görüşmesi gerektiğini beyan etmiştir. Bunu duyan Halife Müsta'sım-Billâh ve din adamları, son çare olarak Moğollar ile uzlaşmak maksadıyla Hülâgû'nün yanına gitmişlerdir. Abbâsî halifesi Müsta'sım-Billâh ve ardındakilerin teslim olmasına rağmen, Hülâgû'nün bunları daha sonra kendisi için oluşabilecek herhangi bir güç olmasını engellemek maksadıyla, planlarını devreye katmıştır. Bu sırada Halife Müsta'sım-Billâh'ı azarlayarak kötü sözler sarf eden Hülâgû, Abbâsî halifesine ve ardından gelen kişilere acımayarak, huzuruna gelen herkesi kılıçtan geçirmiştir. Bu olaydan sonra Halife Müsta'sım-Billâh 1258 yılında yaşamını yitirmiştir. Kırk gün boyunca süren katliamlarda Moğollar tarafından, bölgedeki her yer yağmalanarak yıkılmıştır⁴¹⁷. Yapılan bu katliamda sadece halifenin küçük oğlu kurtulabilmişti⁴¹⁸. Bunun

⁴¹⁶ İbnü't-Tıktaka, 2016: 233-236; Suyûtî, II, 2013: 708-710; Reşidüddin Fazlullah, 2013: 28- 34.

⁴¹⁷ İbn İlyâs, I, 1982:320-322; Suyûtî, II, 2013: 710-716; Karşılaştırmak için bk. Suyûtî, 2018:554-555; ayrıca bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, 2014: 385-386; Kalkaşendî, 2019: 222-225; İbnü't-Tıktaka, 2016: 234-236; İbnü'd-Devâdârî, V, 1973:347-348.

⁴¹⁸ İbn Fazlullah el-Ömerî, 2014: 386; İbnü'd-Devâdârî, cüz VIII, 1973: 35-36.

sonucunda son Abbâsî halifesi Müsta'sım-Billâh'ın⁴¹⁹ Moğollar tarafından şehit edilmesi ile beraber büyük zenginliklerle dolu Bağdat şehrinin⁴²⁰ de 1258 yılında almalarının ardından hâkimiyet alanlarını İran dışında, Mezopotamya ve Küçük Asya'yı kapsayan büyük bir Moğol Devleti böylelikle kurulmuş oldu⁴²¹. İslâmiyet'in en önemli ve en ünlü hilâfet hânedânlarından biri olan Abbâsî halifeleri⁴²² beş yüz yıldan daha fazla hüküm sürdükleri Bağdat bölgesinde⁴²³ Moğolların, İslâm dünyası üzerine yapmış oldukları akınlar ve tahribatlar ile birlikte on yedi yıl boyunca halifelik yapan Halife Müsta'sım-Billâh ve ailesinin de öldürmesi üzerine artık bu coğrafyada Abbâsî halifeliği bitmiştir. Halifenin Bağdat'ta okumuş olduğu son hutbede ise şu sözler söylenir: "Mamur yerleri ölüm ile yıkan, buraların tebaanın helakine hükmeden Allah'a hamd olsun." Bunun dışında Takiyyudin b. Ebi'l-Yusr'un Bağdat için yazmış olduğu şiiri dönemin olayını daha iyi kavrayabilmemiz için burada zikretmekte fayda vardır:

*Gözyaşı dökken için Bağdat'tan haberler vardır
Ne duruyorsun, sevgililer yürüyüp gittiler
Ey çarpıklıkları ziyaret edenler, kurban etmeyin
Bu savaştan dolayı, evde de hiç kimse yoktur
Hilâfet tacı, insanlar ve kendisi ile şereflenen menakânlar
Muhakkak ki onu viranelik silmiştir
Musibetin şiddetinden dolayı insanlar da iz bırakır oldu
Gözyaşlarının aşışın üzerinde etkileri vardır
Ey kalbimin ateşi, savaşın ateşi için kargaşa vardır
Üzerine tutuşu ve insanlara da kasırğa yetiştirdi
Haç en yüksek minberinin üstünde yükseldi
İşi zünnar sahibi üstlenmiştir
Türkler nice haremi gasp etti
Bundan önce ise tam bir tesettür içindeydiler
Nice dolunay aniden ortaya çıktı
Bir daha da o dolunay halini almadı
Kaç sınır kılıçlarıyla ikame edildi?
Boyunlarına konan kılıçlar, üzerine ağır yük yüklendi*

⁴¹⁹ Halife Müsta'sım'ın nasıl öldürüldüğü ile ilgili kesin bir kanı yoktur. Halifenin boğularak ya da başına çuval geçirilerek can verinceye kadar bu torbanın sıkıldığını söylenir. (İbn Fazlullah el-Ömerî, 2014).

⁴²⁰ Grigor, 2012: 27.

⁴²¹ Barthold, 2006: 159.

⁴²² Ahmet, (t.s): 80-81.

⁴²³ Strange, 1924: 36.

Seslendim, lekelenmiş esirler sürükleniyordu

*Düşmandan seffaha sefih diye.*⁴²⁴

Abbâsî İmparatorluğu'nun halifelik sembollerinden peygamber hırkası ve asasının bu tahribatta yakılmasının ardından Halife Müsta'sım-Billâh'ın tüm hazinesi Hülâgû'ya devredilmiştir. Müellif Bahriye Üçok'un aktarımıyla: "Eğer Müslümanlar bu dönemde mezhep kavgalarını ve aralarındaki iç çekişmeleri bırakıp Moğollar ile savaşıyorlardı bu tahripler bu kadar yıkıcı olmazdı"⁴²⁵. Bu düşünceden yola çıkarak Abbâsî halifeleri, bir dönem devletin en üst konumundayken, ülke içerisinde yaşanan iç sıkıntılara ortak olmuş böylelikle iktidarı ele geçirmek amacıyla her türlü ittifaklara dâhil olmaları durumu, halifelerin çoğu zaman görevlerinden alınmasına ya da öldürülmesine neden olmuştur. Abbâsî Devletinde yaşanan iç meselelerden faydalanan diğer ülkeler ise özellikle Moğollar ve Haçlılar bu durumu fırsat bilerek, Abbâsîlerden toprak alabilmek için çeşitli planlar yapmışlardır. Böylece Moğolların düzenlemiş olduğu plan Abbâsî halifeliğini ele geçirmeye neden olmuştur. Bunun sonucunda Moğollar, günümüze kadar tarihin şahit olduğu en geniş topraklar üzerinde hâkimiyet kurmuştur. Ayrıca Bağdat'ta Abbâsî halifeliğinin yıkılması, zamanla Şiîliğe katkı sağlamış ve bunların yapacakları faaliyetlerin önü bir nevi açılmıştır⁴²⁶. Sonuç itibarı ile Moğolların Ortadoğu'da yaptıkları büyük katliamlarda, kendilerine en büyük engel olarak gördükleri İsmâîliler ve Abbâsî halifesini ortadan kaldırarak önlerine çıkan engelleri aşmış ve sınırlarını olabildiğince genişleterek, İslâm dünyasına hâkim olmuştur⁴²⁷. Abbâsî halifeliğini ortadan kaldıran Hülâgû, Irak bölgesine kendi adamlarını bırakarak bölgeden çekilmiştir. Hülâgû zamanında casusluk görevi gören vezir İbn-Alkami ise kendisinin isteği üzerine Alevî bir vekili, Irak bölgesine bırakılmasını talep etmiştir. Lakin Hülâgû onun bu isteğini yerine getirmemiştir. Böylece İbn-Alkami, Moğolların yanında sıradan bir köle olarak hayatını sürdürmeye çalışmıştır. Nitekim bu durum onu derin üzüntüye soktuğu için bir zaman sonra vefat etmesine neden olmuştur⁴²⁸.

750-1258 yıllarında hâkimiyet süren Abbâsîler, İslâm tarihinde en uzun yaşayan hânedân olarak bilinmektedir. İslâm medeniyeti en parlak dönemini bu devirde yaşamıştır. Kendilerini İslâm dininin ruhani bir lideri olarak gören⁴²⁹ Abbâsî halifeleri, devletin her türlü iç ve dış siyasetini idare etmişlerdir. İmamlık görevini de üstlenen halifeler bu dönemde

⁴²⁴ Suyûtî, II, 2013: 717; Karşılaştırmak için bk. Suyûtî, 2018: 555.

⁴²⁵ Üçok, 1968; 117-119.

⁴²⁶ Hitti, 1904: 484; Ahmet, (ts.): 81; Cahen, 1982:308.

⁴²⁷ Türker ve Ükten, 2014: 336.

⁴²⁸ Suyûtî, II, 2013: 718.

⁴²⁹ Türker ve Ükten, 2014: 336; Yıldız, I, 1988: 37.

konumları itibarı ile tebaadan üstün kişilerdi⁴³⁰. Abbâsî Devleti'nin uygulamış olduğu hoşgörü ve düşünce özgürlüğü politikası ile beraber halifelerin farklı dinlere mensup olan din adamlarına karşı göstermiş oldukları ılımlı tavır, zamanla ülke içerisinde yaşayan farklı dine mensup olan kişilerin de bu topraklarda daha rahat hareket edip ibadet etmelerini sağlamıştır⁴³¹. Mütevekkil'in dışında kalan diğer Abbâsî halifelerinin bu hoşgörü politikasını uygulamalarındaki asıl amaçları Hristiyanların İslâm dinini seçmelerine teşvik etmek değildi aksine her dine mensup insanların dinlerini daha rahat bir ortamda yaşamalarını sağlamak idi. Buradan da anlaşılacağı üzere Abbâsîler'in, İslâm dinini yayma gibi bir düşüncelerinin olmadığını ve bu konuda herhangi bir politikanın uygulanmadığını görmekteyiz. Bundan dolayı halifeler de farklı dine mensup kesimlerin önemli ve özel anlarına eşlik edip onlara destek vermişlerdir. Uygulanan bu hoşgörü politikası farklı din mensupları ile Müslümanların, özgür bir ortamda, dayanışma halinde olup hayatlarını daha refah bir ortamda sürdürmeye yardımcı olmuştur. Abbasîlerin yapmış olduğu bu politikayı benimsemeyen kesimler de olmuştur. Hilâfet hakkının Abbasoğlularından olmadığını iddia eden kesim, makamın Hz. Hüseyin soyundan gelenlerin hakkı olduğunu savunuyorlardı. Benimsedikleri bu düşünce dâhilinde Abbâsîler'in, Allah'ın emrini yerine getirmediklerini ve İslâmiyet'i yayma gibi bir amaçlarının da olmadığını beyan ederek tebaayı kıskırtmışlardır⁴³². Abbâsî halifeleri tahta ilk geldikleri zaman Hz. Muhammed'in soyundan gelen kişileri halife olarak seçeceklerini başta duyurmuşlardır. Kendi hâkimiyetlerini elde edebilmek için tebaa karşısında maneviyatlarını ön plana çıkarıyorlardı. Kendilerinden önceki devletlere istinaden yapmış oldukları bu davranış ile tebaanın sevgisini ve saygınlığını kısa süre içerisinde kazanmalarına ve tebaa tarafından dindar bir kesim olarak görünmelerine neden olmuştur⁴³³. Abbâsî halifeleri, dönemin ilk halifelerine büyük destekler vermişlerdir. Özellikle peygamber soyundan geldikleri için bu kişiler özel ve saygın konumdaydılar⁴³⁴. Bundan mütevellit çeşitli yetki ve otoritelere sahip olarak devletin önemli mevkileri de bu saygın aileler arasında paylaşılmıştır⁴³⁵. Zamanla güçlenen Abbâsî halifeleri, kendi adlarına hutbe okutmak ve sikke bastırmakla nüfuzlarını epeyce kuvvetlendirmişlerdir. Fakat zamanla bu eski gücünü kaydeden Abbâsî halifeleri özellikle Selçuklular zamanında, kendi başkentlerine bile hâkim olamaz konuma gelmişlerdir⁴³⁶. Sonuç itibarı ile tarihçiler tarafından genellikle üç döneme ayrılan Abbâsî Devleti'nin ilk dönemini, 749-847 yılları arasında gücün halifelerin elinde

⁴³⁰ Barthold, 1984: 20; Arslan, 2011: 124.

⁴³¹ Zeydân, 2012: 407- 419; Atiya, 2005:223.

⁴³² Cüveynî, II, 2013: 315; Colin Mcevedy, 2004: 42.

⁴³³ Holt and Lambton and Lewis, 2008: 104.

⁴³⁴ İbn Battuta, II, 2004: 675.

⁴³⁵ Clot, 2007: 10.

⁴³⁶ D'ohsson, 2008: 87.

olduğu dönem, ikinci dönemde 847-1194 yılları arasında ise bu güç halifelerin elinden çıkmıştır. Üçüncü ve son dönemde 1194-1258 yılları arasında Bağdat civarındaki güç halifeye bir süreliğine tekrardan geçmiştir⁴³⁷. Bu durumdan yola çıkarak halifelik görevini üstlenen Emevîler ve Abbâsîler zamanında halifeler, çoğu zaman kendilerinden sonra gelen kişileri zorla halife olarak tebaaya tanıttıklarına şahit oluruz. Bundan mütevellit demokratik bir halife seçimi bu devletler arasında olmamıştır. Zira halifeler, zamanla sultan ya da hükümdar haline gelmeyi başarmışlardır. İlk Abbâsî halifeleri kendilerini Allah'ın elçisi olarak yeryüzünde göstermişlerse de bu durumun aslında Abbâsî halifelerinin otoritelerini güçlendirmesi ile beraber zamanla gerekli olan bir din devletinden çok uzak olduklarını gözler önüne sermiştir⁴³⁸. Abbâsî halifeleri tahta geçtikleri ilk zamanlarda devletlerini güçlendirme yolunda bazı adımlar atmışsalar da, bu atılan adımlar dünyevi uğraşlar ve eğlenceler neticesinde İslâm memleketlerini tek bir çatı altında toplayamamıştır. Nitekim bu durum onların kısa sürede dağılmasına sebep olmuştur⁴³⁹. Ayrıca Abbâsîler'in, Şiîlere ve Emevîler'e karşı uygulamış olduğu bazı politikalar zamanla farklı devletlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Abbâsî hilâfetinin gücünü kaybetmesine neden olan bir diğer olay ise, hilâfet merkezine uzak eyaletlerdeki valilerin bağımsızlık mücadeleleri ve halifenin devlet işlerini yürütmek konusunda pasif kalışı, ordunun ve Türk komutanlarının devlet yönetiminde söz hakkı elde etmesiydi. Nitekim bu durumu çok kısa bir şekilde özetlemek gerekirse, dönemin valileri başına buyruk hareketler yaptıkları gibi istedikleri şekilde atamalar da yapıyorlardı. Gazneliler, Tolunoğulları, İhşidler ve Büveyhîler vb. gibi yerler bu valilerin kurmuş olduğu bazı devletlerdir. Buralar öncelikle bağımsız bir emirlik olmakla beraber, kanaatimizce Müslümanların tepkisini çekmemek adına camilerde okunan hutbelerde, Abbâsî halifelerinin adı zikredilerek, dönemin halifeleri adına da para basılıp ileride kurulacak olan devletlerinin alt yapısını sorunsuz bir şekilde oluşturmaya çalışmışlardır. Tüm bunların karşılığında dönemin halifeleri ise sadece onların iktidara gelişini onaylamakla yükümlü olmuşlardır⁴⁴⁰. Abbâsî halifeliğinin yıkılmasının ardından Ortadoğu'da üç önemli güç haline gelen İran, Mısır ve Türkler'in⁴⁴¹, Mısır coğrafyasındaki hâkimiyetleri aşîkârdır. Çalışmamızın ana maksadından sapmamak amacıyla Mısır coğrafyasında kurulan Tolunoğulları, İhşidîler, Fâtımîler ve Eyyûbîler'e değinilmeyecektir.

⁴³⁷ Yıldız, I, 1988: 17.

⁴³⁸ Üçok, 1968; 124; Barthold, 2006: 39.

⁴³⁹ Ahmed Cevdet Paşa, I- II, 605; Arslan, 2011: 150. Abbâsî Devleti'nin çöküş nedenlerini daha detaylı incelemek için ayrıca bk. Lapıdus, 2002: 191-199.

⁴⁴⁰ Kopraman, VI, 1992: 94; Aytepe, 2002: 16; Gezen, 2019: 43.

⁴⁴¹ Lewis, 1995: 90.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MEMLÜKLER DÖNEMİNDE HALİFELİK

4.1.Sultan Baybars'ın Halifeliği Yeniden Tesisi ve İhyası

Halifeye karşı büyük bir nefret besleyen Hülâgû, Bağdat'ı ele geçirerek Abbâsî halifeliğini ortadan kaldırmıştır⁴⁴². Halifenin eksikliği zamanla İslâm âlemi üzerinde hissedilerek, bu dönemde tahta geçen sultanların da dikkatini çekmiştir. Müslümanlar üzerinde saygınlığını korumak ve nüfuzunu artırmak amacıyla bir arayış içerisine giren Sultan Baybars, İslâm dünyasında hâkimiyetini kanıtlamak amacıyla halifeliği yeniden ihya etmek istemiştir. Bundan dolayı Moğol tahriplerinden sonra Abbâsî halifesinin akıbetinden haberdar olmak için çeşitli arayışlara girişmiştir. Bu dönemde Abbâsî halifesi Zâhir-Biemrillâh'ın oğlu olan⁴⁴³ el-Müstansır-Billâh Ahmed Ebû'l-Kasım b. ez-Zahir bi'Emrillah, bölgede yaşanan savaşıardan ötürü Şeyh Kutbu'd-Din, Müstansır-Billâh'ın Bağdat'ta hapişte tutulduğunu fakat Moğolların Bağdat bölgesini ele geçirdiği esnada serbest bırakılarak Bağdat'tan kaçtığını ve böylece özgürlüğüne kavuşan Müstansır-Billâh'ın Irak'ın batısına doğru yol aldığını Sultan Baybars'a belirtmiştir. Moğol tahriplerinden sonra akrabaları ile Halife Mu'tasım-Billâh zamanında hapsedilen Müstansır-Billâh, üç yıl boyunca Irak bölgesinde bir grup Arap ile beraber yaşamaya başlamıştır. Moğolların mağlubiyeti ile sonuçlanan Aynicâlût savaşında ise Mısır bölgesine doğru yola çıkmak istemiştir⁴⁴⁴. Bu sırada Mısır ve Suriye'yi tek çatı altında toplayan Sultan Baybars, İslâm dünyasında da hâkimiyetini pekiştirip nüfuzunu artırmak için Moğol saldırılarından kaçan Abbâsî halifesi Müstansır-Billâh'ı Kahire bölgesine getirmek istemiştir⁴⁴⁵. Bundan dolayı Mısır tahtına oturan Sultan Baybars, ülke içerisindeki sorunları hallettikten sonra siyasi amaçlarını gerçekleştirmek adına eline geçen fırsatı çok iyi bir şekilde değerlendirmeye başlamıştır. Bilindiği üzere Baybars'ın sultanlığı döneminde İslâm dünyası, tam üç buçuk yıla yakın bir süre halifesiz bir dönem geçirmiştir. Bu durum hem tebaa için hem de hâkimiyetini kanıtlamak isteyen kişiler için son derece rahatsız ediciydi. Tüm bu nedenlerden ötürü halifenin durumundan haberdar olan Sultan Baybars, halifenin geçit güzergâhında bulunan emirlerine, saygıda kusur etmemeleri gerektiği, halifenin her türlü ihtiyaçlarının en iyi şekilde karşılanması yönünde ciddi uyarılarda bulunarak, Müstansır-

⁴⁴² Tomar, 1996: 90-95.

⁴⁴³ Aktan, LV, 1991: 617.

⁴⁴⁴ Suyûtî, II, 2013: 723-724; İbn Tağrıberdî, 2013: 47-48; Suyûtî, 2015: 483-484; İbn Kesîr, XIII, 1994: 404-405.

⁴⁴⁵ Suyûtî, II, 2013: 723; Lewis, 1995: 93.

Billâh'ı önce Kahire'ye davet etmiştir⁴⁴⁶. Sultan Baybars yanına Beni Muhariş'den aldığı on kişiyi de alarak halifeyi ziyaret ederek, Müstansır-Billâh'a karşı duyduğu güveni ve saygıyı bu hareketi ile göstermiştir. 8 Haziran 1261 yılında Kahire'ye gelen Müstansır-Billâh'ı büyük bir heyecan ile karşılayan Sultan Baybars, vezir ve devletin önde gelen kişilerinin yanı sıra, Müslüman, Hristiyan ve Yahudiler'den oluşan kalabalık bir topluluk halinde halifeyi karşılamak için yola dökülmüşlerdir. Yapılan törende Müstansır-Billâh'ın soy kütüğü okunduktan sonra şeceresi baş kadı Tacü'd-Din b. Binti'l-A'az tarafından kesinleştirilmiştir. Böylece onun gerçek bir Abbâsî halifesi olduğu onaylanmıştır. Bu durum üzerine Müstansır-Billâh'a biat edilmiştir. Halifeye ilk biat eden kişi Sultan Baybars olmuştur. Hemen ardından devletin önemli kademelerine mensup kişilerinden olan Tacü'd-Din, Şeyh İzzeddin b. Abdü's-Selam ve devlet konumundaki mertebelerine göre emîrler sırasıyla Halife Müstansır-Billâh'a biat etmişlerdir. Halife Müstansır-Billâh'ın adı 19 Haziran 1261 yılında sikkelerde basılarak, okunan hutbelerde de adı zikredilmiştir. Böylelikle Abbasoğullarından çıkan otuz sekizinci halife olan Müstansır-Billâh, kendinden önceki halifenin unvânını alarak Abbâsî halifelerinde bir ilki gerçekleştirmiştir⁴⁴⁷.

Halifenin bu kutsal göreve gelişine bölge halkı büyük bir sevinç duymuşlardır. Sultan Baybars ise halife ile adının yan yana zikredilmesi için altın ve gümüş paralara adlarının basılmasını istemiştir. Halife Müstansır, Cuma günü siyah bir cübbe ile beraberinde bulunan kabile eşliğinde, kale içerisinde inşa edilen camiye gelmişlerdir. Burada minbere çıkan Halife Müstansır-Billâh, ilk hutbesinde Beni Abbas'ın asaletinden söz etmiş, Sultan Baybars'a ve Müslümanlara dua etmiştir. Tebaanın önünde namaz kılan Halife Müstansır-Billâh, bu sırada Sultan Baybars için bir kıyafet yapılmasını istemiştir. Kahire bölgesinin dışında kurulmuş olan çadıra önce Sultan Baybars ve Halife Müstansır-Billâh, hemen akabinde ise devlet erkânından olan kadılar ve vezirler de eklenerek halife ve sultanın huzuruna hazır bir şekilde gelmişlerdir. Bu sırada herkesin toplandığı yerde Halife Müstansır-Billâh, Sultan Baybars'a kendi elleriyle biat töreninde hil'at giydirmiştir. Ayaklarına altın halhallar, boynuna gerdanlık takan halife, sultanın kemerini de yine aynı şekilde kendi elleri ile bağlamıştır. Bu hil'at menekşe renginde bir sarık, siyah cübbe, altın gerdanlık, bedavi tarzlı bir kılıç idi. Sultan Baybars tüm bunları kuşanmıştır. Halife bunları yaptıktan sonra bulundukları yerde kurulan minbere çıkan Fahrüddin b. Lokman, Halife Müstansır-Billâh'ın, Baybars'a verdiği sultanlık taklidini okumuştur. Taklid fermanını okuyan halife, Baybars'ın sultanlığını tasdik ettikten

⁴⁴⁶ Poole, VI, 1901: 264-265; Aktan, LV, 1991: 617.

⁴⁴⁷ İbn İlyâs, I, 1982:314-315; Suyûtî, II, 2013: 723-724; İbn Tağrıberdî, 2013: 47-48.

sonra Sultan Baybars'a قاسمو أمير المؤمنين "Kasîmü Emîri'l-Mü'minîn" unvânını vermiştir⁴⁴⁸. Baybars'ın sultanlık taklidindeki bu unvân aslında onun Mısır-Suriye-Hicaz, Diyarbekir, Fırat ve Yemen bölgelerini fethedeceğini, böylelikle bu bölgelerin yeni sultanını da, bu vermiş olduğu unvân ile duyurmuştur. Sultan Baybars, Halife Müstansır-Billâh'a karşı biatını gerçekleştirdikten sonra halifenin, Sultan Baybars'a verdiği ahitname, Diyarbekir, Suriye, Mısır, Yemen, Hicaz ve Irak'ta bulunan kişilere de okutulmuştur. Ahitnamenin bu bölgelerde okutulmasındaki nedeni ise; Sultan Baybars'ın Eyyûbîler gibi sadece Suriye ve Mısır'ın değil tüm İslâm âleminin sultanı olduğu vurgulanmak istenmeleridir⁴⁴⁹. Halife tarafından sultanlığı tasdik edilen Sultan Baybars, gerdanlığı ve hil'atıyla birlikte atına binerek, Kahire bölgesine doğru hareket etmiştir. Bu gurur verici adımın yarattığı şenlik ortamı ile Sultan Baybars, Babü'n-Nâsır'dan içeri girmiştir. Bu sırada Kahire şehri tüm ihtişamı ile süslenmiştir. Sultan ve devlet erkânı sırasıyla şehre girmişlerdir. Sultan Baybars, Halife Müstansır-Billâh'ın güvenliğini sağlaması için halifeye yol boyunca eşlik edecek ve onu koruyacak birçok kişiyi görevlendirmiştir. Sahibü'l taklid ile birlikte şehre giren Sultan Baybars, Halife Müstansır-Billâh'a bir atabeg, çeşneci başı, muhafız, kâtip, mabeyinci, hazinedar, hacip ve birçok köle tayin etmesinin ardından, çeşitli hayvanlar oluşan yüz at, on deve, otuz katır vb. bir kabileyi de halifenin huzuruna vermiştir. Tüm bunların dışında Halife Müstansır-Billâh'ın ekonomik durumunu da düşünen Sultan Baybars, halifeye maaş bağlamayı da ihmal etmemiştir⁴⁵⁰.

Gösterişli bir tören ile halifeliği yeniden ihya eden Sultan Baybars, halife tarafından ركن الإسلام رأس المسلمين "İslâm'ın direği, Müslümanların başı" gibi adlarla da anılmıştır. Böylece Baybars'ın sultanlığı hem siyasi hem de dini işleri yapılan biat törenleri ile tamamlanmıştır. Bu dönemde halife, sadece gösteriş amaçlı yapılan törenlerin bir parçası idi. Son söz her zaman için sultanın hakkı idi. Nitekim bu durum Halife Müstansır-Billâh'ın Abbâsîlere özgü olan siyah cübbeyi, Sultan Baybars'a giydirmesi üzerine devlet işlerinde tek yetkilinin Sultan Baybars'ın olduğunu, sunduğu ahitnamede de belirtmiştir. Bilindiği üzere halifeliğin ortadan kaldırılmasından dolayı Memlûkler zamanında dini konular, dört büyük mezhebin kadıları tarafından yürütülmüştür. Bu uygulamanın Halife Müstansır-Billâh'ın zamanında da devam etmesi, halifenin artık dini işlere bile müdahale edemediğini kanıtlamıştır. Sonuç itibari ile bu dönemde halife gözlerden uzak normal maaşla geçinen bir memur gibi hayatını sürdürmeye çalışmıştır⁴⁵¹. Sultan Baybars'ın halifeliği ikinci defa tesis edişi, kendi çıkarlarını daha rahat gerçekleştirmek üzerine idi. Çünkü bu dönemde, Kahire

⁴⁴⁸ İbn İlyâs, I, 1982:315; Suyûtî, II, 2013: 723-724; İbn Tağrıberdî, 2013: 47-48; Kalkaşendî, 2019:233-235; İbn Kesîr, XIII, 1994: 406.

⁴⁴⁹ Yiğit, XXXII, 2006: 119; Kortantamer, 1984: 29.

⁴⁵⁰ Suyûtî, II, 2013: 723-724; İbn Tağrıberdî, 2013: 47-48; Kalkaşendî, 2019:233-235.

⁴⁵¹ Sağlam, 2015: 115; Barthold, 2006: 68-69; Tekindağ, 1971: 10.

bölgesinde yaşayan halifelerin konumu, önceki Bağdat halifelerinin konumundan daha kötü bir vaziyette idi. Keza halife bu dönemde dini konumunu kaybettiği gibi devlet içerisinde yetkisi olduğu halde artık bazı atamaları bile yapamaz hale gelmiştir. Memlûk sultanları görünüşte halifelere bağlı ve onlara son derece saygı ve hürmet göstermişlerdir. Şöyle ki; sultanın halifenin yanında ayakta durması, törenlerde sultanın, halifenin birkaç basamak aşağısında durması, okunan hutbelerde ise önce halifenin adı zikredilmesinin amacı bölgede yaşayan tebaanın gözlerini boyamaktan başka bir şey değildi. Nitekim Baybars'ın Halife Müstansır-Billâh'ı Kalatü'l Cebel'e yerleştirmesi durumu halifeyi siyasi işlerden tamamen uzaklaştırmıştır⁴⁵².

4.1.1.Sultan Baybars'ın Hâkim-Biemrillâh'ı Halife İlan Etmesi (1261-1302)

Halife Müstansır-Billâh'ın 14 Aralık 1261 yılında vuku bulan olay neticesinde altı aydan daha az süren halifeliği, vefatı ile son bulmuştur. Halifenin vefatının ardından memlûk ordusunda görev yapan el-Hâkim 1261-1302 yılları arasında halife olmuştur. Mısır döneminin ikinci halifesi olan el-Hâkim'in künyesi ise el- Hâkim Biemrillâh Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ebû Ali el-Hasan b. Ebû Bekir el-Hasan İbn Ali el-Kubbi b. Halife el- Müsterşid Billah İbn el-Mustahzar Billah olan Ebû'l Abbas'tır⁴⁵³. Hâkim-Biemrillâh, soy bakımından Bağdat halifesi Müsterşid-Billâh'ın dördüncü kuşaktan torunu idi⁴⁵⁴. Moğollar Bağdat'a saldırdıkları zaman, Halife Müstansır-Billâh ile Moğollara karşı savaşıyan Hâkim-Biemrillâh, Moğolların ölümcül saldırılarına karşı bu sırada gizlenmeyi uygun görmüştür⁴⁵⁵. Hâkim-Biemrillâh, Suriye seferinde, Sultan Kutuz tarafından hizmetine verilen ordu ile beraber Moğollarla savaşmak üzere harekete geçmiştir. Bu mücadele için Arap emirlerin de desteğini alan Hâkim-Biemrillâh, Moğollara karşı yapmış olduğu mücadeleyi kazandıktan sonra birtakım başarılarla imza atmıştır. Ane, Hâdise, Anbar ve Hit bölgelerini ele geçiren Hâkim-Biemrillâh'ın bu başarılarından haberdar olan Sultan Baybars, Şam vekili Alaü'd-Din Taybars'a bir mektup yazarak, Hâkim-Biemrillâh'ı kendi ülkesine davet etmiştir. Bu çağrı üzerine harekete geçen Hâkim-Biemrillâh, ilk etapta Şam bölgesine gelmiştir. Lakin bu sırada kendisinden sadece birkaç gün önce Kahire'ye gelen Müstansır-Billâh tarafından tutuklanmaktan endişe duyduğu için, Halep bölgesine geri dönmek zorunda kalmıştır. Böylece Halep valisi ve akabindeki kişiler burada Hâkim-Biemrillâh'a biat etmişlerdir. Elde ettiği nüfuz sayesinde Hâkim-Biemrillâh, güçlü bir ordu toplayarak Batı Afrika'da ki Gana bölgesine girmiştir. Bu sırada Halife Müstansır-Billâh ise Gana'da Hâkim-Biemrillâh ile karşılaşmıştır. Bu karşılaşmanın

⁴⁵² Kortantamer, 1984: 32.

⁴⁵³ Suyûtî, II, 2013: 725.

⁴⁵⁴ Aktan, LV, 1991: 620.

⁴⁵⁵ Suyûtî, II, 2013: 725.

ılımlı geçmesinden sonra Hâkim-Biemrillâh, Halife Müstansır-Billâh'ın ordusunda yer almıştır. Böylece Halife Müstansır-Billâh ile beraber Moğollara karşı mücadele eden Hâkim-Biemrillâh, yapılan zorlu muharebede sağ kurtulmayı başarmıştır. Bu savaşta akıbeti bilinmeyen Halife Müstansır-Billâh'ın kaybolduğunu düşünen Hâkim-Biemrillâh⁴⁵⁶ ise Moğolların bu yıkıcı tahribatlarından sonra Benû Hafaca Araplarının yanında bir süreliğine ikamet etmiştir. Kabilenin reisi olan Hüseyin b. Fellah'ın burada misafiri olduktan sonra Dimaşk şehrine doğru yol almıştır. Burada ise emir İsa b. Mühennâ'nın misafiri olmuştur. Bu sırada Dimaşk hükümdarı Nâsır'ın, Hâkim-Biemrillâh'ın durumundan haberdar olması üzerine onu Dimaşk'a davet etmiştir. Lakin Dimaşk bölgesi de bu sırada Moğolların saldırısına uğramıştır. Gönderilen davete icabet etmek üzere bölgeye giden Hâkim-Biemrillâh'ın yaşamış olduğu talihsiz olaylardan haberdar olan Sultan Baybars, Hâkim-Biemrillâh'ı yanına çağırmıştır. Bu çağrı üzerine harekete geçen Hâkim-Biemrillâh, yanına oğlunu ve birkaç kişiyi de alarak Kahire bölgesine doğru yola koyulmuştur. Dimaşk'a gelen Melikü'l-Muzaffer, Hâkim-Biemrillâh'ı buraya davet etmek amacıyla Emir Kılıç Bağdadi'yi, Hâkim-Biemrillâh'ın hizmeti için görevlendirmiştir. Melikü'l-Muzaffer bu olaydan sonra Hâkim-Biemrillâh'a biat etmiştir. Bunun üzerine Arap emirlerinden bazı kişiler de Hâkim-Biemrillâh'a hizmetine girmişlerdir⁴⁵⁷.

Sultan Baybars'ın Hâkim-Biemrillâh'ı davet etmesi üzerine 1262 yılında Mısır'a giden Hâkim-Biemrillâh, beraberinde Şemseddin Salih b. Muhammed b. Ebû'r-Reşid el-Esed ile kardeşi Muhammed ve Necmeddin Muhammed'i de götürmüştür. Kahire bölgesine gelen Hâkim-Biemrillâh'ı bu sırada Sultan Baybars gösterişli bir tören ile karşılanmıştır. Sultan Baybars tarafından Kalatü'l Cebel'deki burca yerleştirilen Hâkim-Biemrillâh, Kahire'de sakin bir hayat sürmüştür. Hâkim-Biemrillâh'a ilk etapta biat edilmemesinin nedeni, Sultan Baybars'ın Halife Müstansır-Billâh'ın, akıbetinin ne olduğunun tam olarak bilmemesinden kaynaklanması idi. Bundan dolayı Sultan Baybars, Hâkim-Biemrillâh'ın soy kütüğünü dokuz ay sonra okutmuştur. Sonuç itibarı ile 22 Kasım 1262 yılında Kalatü'l Cebel'de Hâkim-Biemrillâh'ın soy kütüğü okutularak, bir Abbâsî halifesi olduğu kesinleşmiştir. Hâkim-Biemrillâh'a önce Sultan Baybars, hemen ardından vezir ve emirler kısacası devletin ileri gelenleri biat etmişlerdir. Bunun üzerine Sultan Baybars, gerekli bölgelere de haber göndererek, buralarda Halife Hâkim-Biemrillâh adına hutbe okutulmasını emretmiştir⁴⁵⁸.

⁴⁵⁶ Suyûtî, II, 2013: 575-576; karşılaştırmak için bk. Suyûtî, 2015: 485; İbn Kesîr, XIII, 1994: 408-410.

⁴⁵⁷ Suyûtî, II, 2013:725.

⁴⁵⁸ İbn Tağrîberdî, 2013: 47-49; Suyûtî, II, 2013:726; İbnü'd-Devâdârî, cüz VIII, 1973: 85-94.

Böylelikle Halife Hâkim-Biemrillâh kırk yıl boyunca bu kutsal görevi üstlenmeyi başarmıştır⁴⁵⁹.

Biat töreninden sonra Halife Hâkim-Biemrillâh, ülkeyi yönetme yetkisini ve diğer tüm yetkileri Sultan Baybars'a devretmiştir. Böylece devlet içerisinde söz söyleme hakkına sahip olan kişi yalnızca Sultan Baybars olmuştur. Bu durum Memlûkler de, başa gelecek olan halifelerin, dini ve siyasi yetkilerinin ellerinden alınmasına sebep olduğu gibi halifelerin devlet içerisinde herhangi bir yetkisi olmayan etkisiz birer kişi olmalarına sebep olmuştur. Sonuç olarak Memlûk Devleti'nin siyasi, ekonomik ve sosyal hayatına dair konularda halifeler kesinlikle müdahale edememişlerdir. Halife Hâkim-Biemrillâh ilk hutbesinde, Sultan Baybars sayesinde halifeliğin tekrardan ihya edişinden bahsederek, cihat ve halifeliğin önemini okumuş olduğu hutbede vurgulamıştır. Hutbesinde kutsal bir görev olan halifeliğinin zamanla değer kaybettiğini, kaybedilen bu değer ise Sultan Baybars ile beraber yeniden sağlandığını nitekim bunu yaparken de, Sultan Baybars'ın çok zorlu bir süreçten geçtiğinden bahsederek, halifelik görevinin kutsallığının yeniden ivme kazanması hakkında detaylar vermiştir. Bunun dışında Sultan Baybars'ın, yardımcılarının sayıca az olmasına rağmen halifelik için mücadele etmeyi elden bırakmadığını ve İslâm dinine karşı gelenleri ise tek tek yok ettiğini söyleyen Halife Hâkim-Biemrillâh, hutbesinin başında: “Abbasoğlularına yardım eden, destek çıkan birini ortaya çıkaran Allah'a şükürler olsun.” cümlesini sarf ettikten sonra halifeliği ile ilgili mektubu İslâm ülkelerinin bütün diyarlarına göndermiştir⁴⁶⁰. Bundan sonra Kahire'de okunan hutbelerde sultan ile beraber halifenin adı da zikredilmiştir. Ayrıca halife ve sultanın adı sikkelerde de basılmıştır. Yapılan biat töreni ve okunan hutbeden sonra Sultan Baybars, halifenin elde edeceği nüfuzun önüne geçmek maksadıyla Halife Hâkim-Biemrillâh'ı el-Kebş sarayına yerleştirmiştir. Bu saraya yerleştirmesindeki temel amaç ise halifenin hem kendisinden hem de toplumdan uzak olmasını istemesi idi. Memlûk Devleti'nin yaşayacağı iç ve dış sorunlardan haberdar olmasını engellemek ve devlet ricalinde bulunan kişilerin de bu durumdan faydalanıp halifeye, devlete dair bir bilgi verip iç huzurun bozulmasını önlemek amacı ile bu kişilerin Halife Hâkim-Biemrillâh ile görüşmesini yasaklayan Sultan Baybars'ın böyle bir karar vermesindeki en büyük etken ise halifenin yakınlarının başka ülkelere gidip, devlete dair çeşitli bilgileri aktarmalarından kaynaklanması idi. Halifeye karşı tüm sınırlandırmaları yapan Sultan Baybars'a göre Halife Hâkim-Biemrillâh ile sadece dini konular için görüşülebilirdi. Halife için önceden adını bastırdığı sikkelerde ise bir müddet sonra değişikliğe giderek, Halife Hâkim-Biemrillâh'ın adını

⁴⁵⁹ İbn Kesîr, XIV, 1994: 66; Suyûtî, 2018: 565.

⁴⁶⁰ Suyûtî, II, 2013: 726; karşılaştırmak için bk. Suyûtî, 2018: 566.

sildirerek sadece hutbelerde halifenin adının okunmasına izin vermiştir⁴⁶¹. Yaşanan bu olumsuz gelişmelere rağmen Halife Hâkim-Biemrillâh'ın aslında devlet meselelerinden tamamen uzaklaştığı da söylenemezdi. Şöyle ki; Sultan Baybars'ın devletini ilgilendiren bazı mühim toplantılarına Halife Hâkim-Biemrillâh'ı davet etmesi durumu halifenin, tamamen pasif bir siyasi hayatının da olmadığını göstermiştir⁴⁶². Bu durumun sadece gösteriş amaçlı bölgede yaşayan halkın da tepkisini çekmemek için yapıldığı da aşikârdır. Çünkü halifelerin dini konumları dâhilinde halk üzerindeki etkileri yadsınamazdı. Bu bağlamda halkın da galeyana gelmemesi için halifelerin tamamen etkisiz oldukları gerçeğinin bu tür uygulamalar ile önlendiğini söyleyebiliriz. Ayrıca Kahire coğrafyasında yaşayan Abbâsî halifelerinin gelirleri sadece Memlûk sultanlarının vereceği birkaç kuruşa bağlı idi. Bu durumu Samira Kortantamer şöyle özetlemiştir: “Halife Hâkim maddi olarak çok zor durumdaydı. Halife olmadan önce ise dileniyordu. Bundan dolayı bu coğrafyada yaşayan kesim tarafından kendisine el-Musta't'i dilenci Lâkabı takılmıştı”⁴⁶³. Bu durumdan da anlaşılacağı üzere halifelerin hem maddi alanda hem de manevi alanda bu dönemde aslında pek de ehemmiyetlerinin olmadığını söyleyebiliriz. Halifeler kendi otoritelerini sadece Memlûk tahtına oturan sultanların kendilerine göstermiş olduğu değer ile sağlayabiliyorlardı.

4.2. Memlûk Sultanlarının Tahta Geçişlerinde Halifelerin Tutumu

Memlûk Devleti'nin Mısır coğrafyasının ilk Türk hükümdarı olarak kayıtlarda yer alan İzzeddin Aybek, önceleri el-Melik es-Salih Necmeddin'in memlûklerindendi⁴⁶⁴. Memlûkler içerisinde sıradan bir emir olarak görev yapan İzzeddin Aybek, Şecereddür zamanında Atabükü'l-Asâkir görevini üstlenerek dönemin şartlarından dolayı Şecerüddür ile izdivaç yapmak zorunda kalmıştır. Sultan olduğu sırada kendisine آل مليكول المعز “el-Melikü'l-Muiz” unvânı verilmiştir. Onun sultanlığı döneminde Baybars, Kalavun ve Aktay gibi güçlü Memlûk emirleri dururken, İzzeddin Aybek'in sultan olması, emirler arasında bazı çekişmelerin yaşanmasına neden olmuştur⁴⁶⁵. Bir diğer sorun ise Eyyûbîler'den gelmiştir. Kendilerinden olmayan birinin tahta çıkmasını uygun görmeyen Eyyûbîler⁴⁶⁶, Melik el-Eşref Musa'yı Sultan İzzeddin Aybek'e ortak koşmuşlardır. Bu durum neticesinde devletin resmi yazışmalarında adı zikredilen iki hükümdarın imzası mevcut idi. Devletin genel işleri İzzeddin Aybek'in

⁴⁶¹ Suyûtî, 2018: 567; İbn Tağrîberdî, 2013: 47-49; İbnü'd-Devâdârî, cüz VIII, 1973: 86-94.

⁴⁶² Aktan, LV, 1991: 620-623.

⁴⁶³ Kortantamer, 1984: 33.

⁴⁶⁴ İbn İlyas; 288; İbn Tağrîberdî, V, 1938: 3-4.

⁴⁶⁵ Suyûtî, II, 2013: 709; Koprman, VI, 1992: 444.

⁴⁶⁶ İbn Tağrîberdî, V, 1938: 5.

elinde olmasına rağmen, el-Bahrîyye'nin⁴⁶⁷ önde gelen kişilerinden olan Baybars, Kalavun, Aktay ve Sungûr, Eyyûbî hükümdarı Musa'nın yanında yer almayı tercih etmişlerdir⁴⁶⁸. Memlûklerin bu yükselişini kabullenemeyen Dimaşk, Kerek, Humus Eyyûbîleri, Şîî mezhepli Halep Eyyûbî Sultanı el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddîn-i Eyyûbî Yusuf'un etrafında toplanmışlardır. Eyyûbî Devleti'nin Memlûkler tarafından yönetilmesinden rahatsız olan bu emirler⁴⁶⁹ 1251 yılında bunlarla çatışmak için Kahire bölgesine gelmişlerdir. Eyyûbî birlikleri ile Memlûk ordusu arasında vuku bulan savaş, Eyyûbîlerin yenilgisi ile sonuçlanmıştır. Abbâsî halifesinin araya girmesi ile geçici bir barış ortamı sağlanmıştır⁴⁷⁰.

İzzeddin Aybek ile Bahrî Memlûkler'in arasında bu dönemde bazı husumetler baş göstermiştir. Taraf değiştiren Memlûkler, Eyyûbîler'in hizmetine girmişlerdir. Böylece Memlûkler'de sadece ismen sultan olarak kalan İzzeddin Aybek'in nüfuzunun azalması ve emirler üzerindeki etkisini yitirmiş olmasından ötürü güçlü emirlerden olan Aktay'ın bir sultan gibi hareket etmesine sebep olmuşlardır. Nitekim İzzeddin Aybek, Aktay'ın davranışlarından şüphelenerek 1254 yılında onu öldürmesi⁴⁷¹ üzerine iç ve dış tehlikeleri başarıyla ortadan kaldıran İzzeddin Aybek ile bu defa Şecerüddür'ün arası açılmıştır. Yaşanan olumsuz durumlar neticesinde İzzeddin Aybek'in yedi yıl süren hükümdarlık hayatı, Şecerüddür'ün onu öldürmesiyle (12 Nisan 1257) son bulmuştur. İzzeddin Aybek'in yönetiminde görevli olan memlûkler ise bu ölüm haberini alır almaz, saraya hücum etmişlerdir. Şecerüddür'ün askerlere karşı izlemiş olduğu politika, El-Melikü's-Sâlih'in

⁴⁶⁷ Eyyûbî Devleti içerisinde görülen kardeşler arasında yaşanan taht mücadeleleri gibi bazı iç sorunlar bu devleti toparlanması güç bir konuma getirmiştir. Eyyûbî Devleti'nin eski kudreti ve otoritesini yeniden tesis etmek amacıyla 1240 yılında el-Melikü's-Sâlih Mısır'da tahta çıkmıştır. Bilindiği üzere, yaşanan iç ve dış sorunlar, zamanla burada bulunan beyliklerin bağımsız hareket etmesine neden olmuştur. Bu durumun önüne geçmek için kendi nüfuzunu ve devletin eski gücünü geri getirmek amacı ile kendisine bağlı Memlûk askerlerinden oluşan güçlü bir ordu meydana getirmiştir. Büyük bir kısmını Kıpçak ve Hârizmlerden oluşturduğu farklı bir memlûk sınıfı meydana getirir ve bu sınıfa "el Memâlik el Bahrîyye" adını vermiştir el-Melikü's-Sâlih'in bu ismi vermesinin nedeni ise; Memlûk sultanlarının birçoğunun Nil üzerindeki er-Ravza (Kal'atü'r- Ravza) adasına yerleşip yetiştirilmeleri idi. Bundan dolayı Bahrü'n-Nîl'e atfen el-Memâlikü'l-Bahrîyye adını almıştır. 1241 yılında Mısır Eyyûbî hükümdarı, el-Melikü's-Sâlih Eyyûb tarafından kurulan bu birlikler zamanla Eyyûbî ordusunun en önemli ve güçlü birlikleri haline geldi. Böylelikle kendi nüfuzunu sağlamlaştıran el-Melikü's-Sâlih bu birlikler sayesinde önemli bir güç elde etmiştir. El-Melikü's-Sâlih'in, Kıpçak ve Hârizimlerden ayırdığı memlûkleri er-Ravza havzasına yerleştirmesi üzerine zamanla el-Melikü's-Sâlih bu grupların güçlenmesine neden olmuştur. Bundan mütevellit el-Melikü's-Sâlih, bu Memlûk birliklerini toplayarak diğer hükümdara kıyasla ordusunda en fazla memlûk toplayan kişi olarak tarihte yerini almıştır. Görüldüğü üzere Memlûklerin sayı bakımından çok olması, zamanla Eyyûbîlerin çökmesine sebep olmuştur. Orduya alındıkları günden itibaren güçlerini ortaya koyan el-Memalik el-Bahrîyyeler, tüm İslâm coğrafyasını XIII. yüzyılda tehdit eden soruna son vermeye başlamıştır. (Şeker, 2010: 1-2; Yiğit, 2004: XXIX, 97; Ayaz, 2016: 18; Ayaz, 2008: 24; Tekindağ, 1971: 6-7; Ağır, 2015: 17; Kanat, 1998: 97; Koprman, V, 2002: 168).

⁴⁶⁸ İbn Tağrıberdî, V, 1938; 6-7; Koprman, VI, 1992: 444.

⁴⁶⁹ İbn Tağrıberdî, V, 1938; 7-9; Bedreddin Mahmud el-Ayni, 1451; Cüz1: 62-64.

⁴⁷⁰ Poole, VI, 1901: 258-259; İbn Tağrıberdî, V, 1938; 10-11.

⁴⁷¹ Suyûtî, II, 2013: 710; İbn Fazlullah el-Ömerî, 2014: 383; İbnü'd-Devâdârî, cüz VIII, 1973, 1972: 30-32; İbn Tağrıberdî, 2013: 19-23.

askerlerinin⁴⁷² güvenini almasına ve Şecerüddür'ü her türlü olumsuz durumlara karşı koruyacaklarına dair söz vermesine neden olmuştur. Böylece İzzeddin Aybek'e ait Memlûklerin girişimleri boşa çıkmıştır. Bu tehlikeyi atlatan Şecerüddür, bu defa Melik Mansur'un annesi ve Aybek'i destekleyen emirlerin gözetimi altına girmiştir. Nitekim aynı yıl içerisinde Şecerüddür de öldürülmüştür. Sonuç olarak 1257 yılında Aybek ve Şecerüddür'ün ölmesi üzerine Memlûk tahtına, İzzeddin Aybek'in oğlu Nûreddin Ali (1257-1259) geçmiştir⁴⁷³.

Memlûklere ilk olarak baktığımızda aslında bir veraset uygulaması ile karşılaşmayız. Lakin bu düşünce, İzzeddin Aybek'in ölümünden sonra küçük oğlu olan Nûreddin Ali'nin Memlûk tebaası tarafından الملك المنصور “el-Melik el-Mansur” unvânı ile sultan ilan edilmesiyle çürümüştür⁴⁷⁴. Veraset yolu ile henüz on beş yaşında tahta çıkan Nûreddin Ali döneminde, İslâm dünyası yeniden Hülâgû'nün tehlikesi altına girmiştir. Nitekim halifeliği ortadan kaldıran Hülâgû, bu sırada Şam sultanına peş peşe üç mektup göndermiştir. Bu mektuplarında halifeliği ortadan kaldırmasından bahsederek, diğer İslâm ülkelerinin de artık kendisine itaat etmesi gerektiğini, bulundukları bölgeleri terk etmesi gerektiğini sultandan talep etmiştir. İslâm topraklarını tek tek ele geçirme konusunda son derecede kararlı olan Hülâgû, hedefini gerçekleştirmek üzere Amed bölgesine gelmiştir⁴⁷⁵.

Nûreddin Ali'nin Moğollar ile yaşanacak sorunlarla baş edemeyeceğini anlayan emirler ise bu dönemde Nûreddin Ali'nin atabegi olan Kutuz'u ülke içerisinde meydana gelecek problemlerin üstesinden gelebileceğini düşünmeleri hasebiyle tahta çıkmasını daha uygun görmüşlerdir. Bunun üzerine Kutuz, Nûreddin Ali'yi tahttan indirerek 1259- 1260 yılları arasında Mısır'ın üçüncü sultanı olmuştur. Mısır tahtına emirlerin desteği ile oturan Kutuz, Nûreddin Ali'nin yaratacağı olumsuz hareketlerin önceden önüne geçmek maksadıyla onu Dımaşk sarayına hapsedirmiştir⁴⁷⁶. Aslında bu olay Memlûk Devleti'nde veraset sisteminin önünü ilk etapta kapatması bakımından mühim bir değer taşımıştır. İki yıl tahta kalan Nûreddin Ali'nin hükümdarlığı yaşanan bu olay neticesinde son bulmuştur⁴⁷⁷. Kutuz için biat törenleri gerçekleştikten sonra kendisine آل مليكول مظفر سيف الدين قطز “el-Melikü'l Muzaffer Seyfeddin Kutuz” lâkabı verilmiştir⁴⁷⁸.

⁴⁷² El-Melikü's-Sâlih 'in emrinde çalışan askerlere genelde ‘Sâlihî’ denilmiştir. (İbn Tağberdi, 2013: 22.)

⁴⁷³ Şeşen, XII, 1995: 20-31; Kılıç, V, 2001: 428; Kopraman, VI, 1992: 447-451. Kortantamer, 2011: 214-216.

⁴⁷⁴ İbn Tağrıberdi, 2013: 49; Özbek, 2013: 162.

⁴⁷⁵ Suyûtî, II, 2013: 718-720; Nüveyrî, 2004: 17-20; Sağlam, II, 2015: 116. Karşılaştırmak için bk. Suyûtî, 2018: 556-557.

⁴⁷⁶ Suyûtî, II, 2013: 720; İbn Tağrıberdi, 2013: 28-32; İbnü'd-Devâdârî, cüz VIII, 1972: 39.

⁴⁷⁷ Sağlam, II, 2015: 116; Özbek, 2013: 162.

⁴⁷⁸ İbn Tağrıberdi, 2013: 32-39-49; Poole, VI, 1901: 261;

Kutuz döneminde yaşanan Moğol tehlikesinde, Hülâgû'nün gönderdiği elçileri öldüren Kutuz, Moğollara resmen savaş ilan etmiştir. Bu sırada Moğol tehlikesinden haberdar olan Suriye'de bulunan Bahrîyye Memlûkleri, can güvenlikleri sağlanıldığı takdirde Moğollara karşı tek yürek olarak savaşmaya hazır olduklarını ayrıca el birliği ile bu tehlikeyi bertaraf etmek için ellerinden geleni yapacakları haberini Kutuz'a bildirmişlerdir. Bahrîyye Memlûkleri'nin bu teklifi kabul eden Kutuz, onları Mısır'a davet etmiştir. Kahire bölgesine gelen grubu çok iyi bir şekilde karşılayan Kutuz, tek yürek olan Memlûkleri kendi etrafında toplayarak, Moğollara karşı önemli mücadeleye girişmişlerdir⁴⁷⁹. Hülâgû'nün İslâm dünyası için kötü bir olay olan halifeliği, ortadan kaldırması ve akabinde Bağdat bölgesine hâkim olmasının neticesinde bu bölge üç yıl boyunca Moğol akınlarına ve tahriplerine maruz kalmıştır⁴⁸⁰. Bu tahriplere son vermek amacıyla Moğollar ile Mısır Memlûkleri⁴⁸¹ arasında gerçekleşen Aynicâlût Savaşı yaşanmıştır⁴⁸². Bu savaşta sayı bakımından az olan Kutuz'un ordusu, uyguladığı savaş taktikleri neticesinde, Moğolları etkisiz hale getirmeyi başarmışlardır. Baybars ve akabindeki ekip, bu sırada kaçan Moğolları da yakalayarak onları etkisiz hale getirilmişlerdir. Bu büyük zafer, İslâm dünyası için muazzam bir başarı idi. Çünkü tüm coğrafyayı yakıp kavuran, devletleri yıkan, insanları vahşice öldüren ve en önemlisi Abbâsî halifeliğine son verip, İslâm dinini yok etmeye çalışan Moğolların yenilgisi ile sonuçlanmıştır. Böylelikle büyük bir başarı elde eden Kutuz ve ordusu, Moğol ilerleyişini durdurarak, hâkimiyet sahalarını genişletip ve saygınlıklarını artırmayı başarmışlardır⁴⁸³. Aynicâlût savaşından sonra Kutuz, Suriye ve Mısır'ın efendisi konumuna gelerek hakimiyetini güçlendirmiştir⁴⁸⁴. Kutuz bu başarıdan sonra, Moğolların izlerini tamamen yok etmek amacı ile Halep bölgesine gitmek istese de Baybars'ın, kendisini tahttan indirmek için yapacağı bazı planları işitmesi üzerine yönünü Mısır'a çevirmek zorunda kalmıştır. İkili arasında yaşanan sorunun nedeni ise Bahrî Memlûkleri'nin⁴⁸⁵ önde gelen emirlerinden olan Baybars'ın Aynicâlût savaşında önemli rol oynaması ve Kutuz'un kendisine vaat ettiği Halep genel valiliğini vermemesi üzerine Baybars ile Kutuz'un arasını açmıştır. Bunun üzerine

⁴⁷⁹ İbn Tağrıberdî, 2013: 43; İbn Fazluallah, 2014: 388-389; Koprman, V, 2002: 173.

⁴⁸⁰ Eco, 2014b: 151; Watt, 2013: 121.

⁴⁸¹ İbn Fazlullah el-Ömerî, III, 1971: 147.

⁴⁸² İbnü'd-Devâdârî, cüz VIII, 1972: 49; Koprman, V, 2002: 174; Yılmaz, 2019: 103.

⁴⁸³ Suyûtî, II, 2013: 720; İbnü'd-Devâdârî, cüz VIII, 1972: 50-54; Kalkaşendî, 2019: 229-230; Moğolların Aynicâlût savaşında yenilmesinin nedenini Hülâgû'nün, Fransa Kralı IX. Louis'e göndermiş olduğu mektupta bu durumu daha farklı bir şekilde anlattığına şahitlik ederiz. Gönderilen mektuba göre Hülâgû; Suriye'de çoğunlukla süvarilerden oluşan büyük ordusu için yeterli mera arazisinin olmayışı, burada bulunan kuvvetlerin otlak ve yem sıkıntısı çekmesinden dolayı bu alandan geri çekilmesi gerektiğini yazmıştır. Bunun dışında Hülâgû'nün Mısır'daki muhaliflerin gücünü küçümsemesi gibi etkenler Moğolların savaşı kaybetmesindeki nedenler arasında gösterilmiştir. (Reuven Amitai-Preiss, 1995: 26-35; Şeşen, VI, 1992: 452-453; J.O'Neal, 2004: 188; Roux, 2015: 293-297).

⁴⁸⁴ Koprman, VI, 1992: 453-455.

⁴⁸⁵ Suyûtî, 2015: 482.

Baybars, Kutuz'a karşı Bahrîyye Memlûkleri ile birleşerek, Mısır sultanı Kutuz'u öldürme planları içerisine girmiştir⁴⁸⁶. Baybars, Kutuz'u av işleriyle meşgul olduğu sırada, ani bir darbe ortadan kaldırmıştır. Böylece sultan otağının bulunduğu yer olan Salihi'ye tarafına gelen Baybars, otağın önünde duran Farisüddin Aktay'ın, Mısır sultanı Kutuz'un kimin öldürdüğü sorusunu sorması üzerine ön plana atılarak, Kutuz'u kendisinin öldürdüğünü cesur bir yüreklilik ile dile getirmiştir. Farisüddin Aktay ise bu esnada memlûk sisteminin getirmiş olduğu anlayışa hiçbir şekilde itiraz etmeyerek; "güçlü güçsüzü öldürünce sultan olur" anlayışını benimseyerek: "Ya Hond! Tahta geçip oturun!" cevabını vermiştir. Böylelikle Kıpçak Türklerinden olup kölelikten sultanlığa yükselen Baybars, 1260-1277 yılları arasında tahta çıkarak Mısır Türk hükümdarlarının dördüncüsü olmuştur⁴⁸⁷.

Memlûk emirlerinin en başarılısı olarak anılan Baybars⁴⁸⁸, Aynicâlût zaferinden sonra Kutuz için hazırlanan gösterişli sokaklardan geçerek 26 Ekim 1260 yılında Kalatü'l-Cebel'de tahta çıkmıştır. Biat törenleri yapıldıktan sonra kendisine ilk olarak مليكول الكاهر "Melikü'l-Kahir" unvânı verilmiştir. Ancak vezir Zeynü'l-Millat ve'd-Din İbnü'z-Zübeyr bu unvânı daha önce kullanan kişilerde uğursuzluk getirdiğini söyleyerek bunun değiştirilmesini istemiştir. Bunun üzerine Baybars'a آل مليكوز زاهر "el-Melikü'z Zahir" unvânı verilmiştir. Memlûklerin gerçek kurucusu olarak sayılan Baybars⁴⁸⁹ Memlûk emirleri tarafından da saygı görerek⁴⁹⁰, Bahrî Memlûkleri kendisine bağlamayı başarmıştır. Ülke içerisindeki iç ve dış sorunları da hallettikten sonra tüm İslâm dünyasına hâkimiyetini duyurmak, otoritesini güçlendirmek üzere yukarıda zikrettiğimiz üzere Abbâsî halifeliğini yeniden ortaya çıkarmıştır⁴⁹¹. Bu dönemde Putperest olan ve Abbâsî halifelerinin yıkılmasına neden olan Moğollar ile Müslümanlar arasında süregelen sorunlar neticesinde kendilerine سلاطين الاسلام "İslâm'ın Sultanları" unvânını yakıştıran Memlûkler, İslâm coğrafyasında güçlerine güç katmak ve saygınlıklarını korumak amacı ile Moğolları ortadan kaldırmayı hedeflemişlerdir. Uzun süren çekişmelerden sonra Moğolları da etkisiz hale getirmeyi başaran Baybars⁴⁹² İslâm coğrafyasında itibarını ve nüfuzunu pekiştirmede son derece kararlı idi. Nitekim Abbâsî

⁴⁸⁶ J.O'Neal, 2004: 188; Koprman, IV, 1991: 512; Ziemeck, 2004: 5; Ayaz, 2016: 20-21; Şeşen, 2018: 13; Koprman, VI, 1992: 394-396.

⁴⁸⁷ İbn Tağrıberdî, V, 1938: 94. İbn Tağrıberdî, 2013: 32-39; Poole, VI, 1901: 262-263; Gökhan, 2014: 136. Baybars'a Bundukdari de denilmiştir. Ona böyle denilmesinin nedeni; ülkesinden alınan Baybars'ın Dımaşk'ta Ammad es-Sâi'ye köle olarak satılması Ammad 'den, Emir Alâeddin Aytekin Bundukdârî'ye satılmasından ötürü Baybars'a Bundukdârî denilmiştir. Baybars'ın gücünden dolayı en son onu El-Melikü's-Sâlih satın almıştır. (İbn Tağrıberdî, 2013: 40-41)

⁴⁸⁸ Akdes Nimet, 1972: 99.

⁴⁸⁹ Suyûtî, II, 2013: 721; İbnü'd-Devâdârî, cüz VIII, 1972: 62-64; İbn Kesîr, XIII, 1994: 227-228; Suyûtî, 2015: 482; İbn Tağrıberdî, 2013: 39; Koprman, VI, 1992: 456-458.

⁴⁹⁰ Yılmaz, 2019: 104.

⁴⁹¹ Poole, VI, 1901: 264-265; Çetin, 2009: 24-26.

⁴⁹² İbn Tağrıberdî, 2013: 49-56; Koprman, VI, 1992: 458-460; Koprman, V, 1992: 221-222;

halifeliğine ve İslâm dininin düşmanı olan, Haçlıları da bu dönemde ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. Çünkü Baybars kendisini, İslâm'ın ve halifeliğin kurtarıcısı kahramanı olarak görmekteydi. Bundan mütevellit atacağı tüm adımları bunun üzerine kurmuştur. Böylelikle Baybars 1250 yılında Haçlılara karşı ilk darbeyi indirerek, Haçlıları, Suriye bölgesinden tamamen çıkarmıştır⁴⁹³. Ortaçağ tarihi açısından Memlûk Devleti'nin en önemli ve karakteristik özelliği hiç şüphesiz ki Haçlı tehlikesini, İslâm coğrafyasında atmak olmuştur. Bundan mütevellit Memlûkler hem Moğolları hem de Haçlıları ortadan kaldırıp, bunların oluşturabileceği tehlikeleri önledikleri için İslâm dünyasında çok önemli ve saygıdeğer bir konumuna yükselmişlerdir⁴⁹⁴. Haçlılara karşı büyük başarı sağlayan Sultan Baybars, Haçlılar ile savaşmanın dinin bir gereği olduğunu beyan etmiş⁴⁹⁵ Allah'ın rızasını kazanmak için bu seferleri gerçekleştireceğini söylemiştir. Böylelikle dinin koruyucusu sıfatını da üstlenerek, uygulamış olduğu politikalar neticesinde Memlûk Devleti'nin “en kahraman sultanı” olarak anılmıştır⁴⁹⁶. Haçlılar ve Moğollarla uğraşmak zorunda kalan Sultan Baybars'a başarıları neticesinde سيف الدين “Seyfeddin” unvânı verilmiştir⁴⁹⁷. Memlûk Devletini askeri, ekonomik, siyasi ayrıca kurumsal açılardan yüksek mertebelere ulaştırarak, tüm milletini tek çatı altında toplamak üzere devletin yönetim merkezini Kahire'ye taşımıştır⁴⁹⁸.

Sultan Baybars dönemine kısaca baktığımız zaman onun dönemini, Müslümanların Rönesans'ı olarak da adlandırmak mümkündür. Nitekim Baybars düşmanların saldırılarını durdurduğu gibi Mısır coğrafyasını modern bir uygarlık seviyesine kadar taşımıştır. Bundan mütevellit tarihçiler tarafından ‘Rönesans’ tabiri de kullanılmıştır⁴⁹⁹. Sultan Baybars'ın 30 Haziran 1277'de vefat etmesi ile birlikte⁵⁰⁰ on yedi yıl iki ay on gün süren sultanlığı son bulmuştur⁵⁰¹. İslâm'ın koruyucusu olarak nitelendirilen Sultan Baybars'ın ölümüne üzülen tebaa bunun üzerine birçok mersiyeler yazmıştır. Bu bağlamda Kadı Muhiy-ad-din Ubeyd Allah ibn'Abd az-Zâhir'in, mersiyesinden kısaca zikrederek tebaanın Sultan Baybars'a karşı duyduğu sevgiyi gözler önüne sermeye çalışacağız.

⁴⁹³ Koprman, VI, 1992:462-463.

⁴⁹⁴ Poole, VI, 1901: 266-267; Yıldız, I, 1988: 31-38; İnce, 2013: 76; Karagöz, 2013: 5; Stephen, 2007: 370.

⁴⁹⁵ Papa II. Urbanus'un 1095 yılında Kudüs'ü Müslümanlardan geri almak için tüm ümerâyı yapacakları savaşa alet etmek için de “Tanrı böyle istiyor” (Deus le volt) diyerek haklı galeyana getirir. Birinci haçlı seferi ortaya çıkar. Günahların affedileceği ve mal mülk verileceği vaatleri de bu savaşa dini motifler işlemelerine neden olur. IX. Louis ise yedinci Haçlı seferinde 1226-1270 bu sefere dini motifler anlamlar yükler. Dinin bir gereği olarak gördüğü Haçlı seferini o da Urbanus gibi ümerâyı böylelikle galeyana getirmeye çalışıyordu. Tüm bunlara nispetle Baybars'ta Haçlılar için savaşmanın dinin bir gereği olduğunu beyan eder. Allah'ın rızasını kazanmak için bu seferi yapacağını söyler. Memlûk askerleri Moğollar ile yaptığı mücadelede ise “Allah yolunda cihat ve Müslümanları himaye etme” sloganları kullanmışlardır. (Ayaz, 2016: 36-46).

⁴⁹⁶ İbn Fazlullah el-Ömerî, 2014: 399; Koprman, VI, 1992: 464-466.

⁴⁹⁷ Koprman, V, 1992: 221-223; Poole, VI, 1901: 266-267.

⁴⁹⁸ Koprman, V, 1992: 221-223.

⁴⁹⁹ Sürur, 1938: 7.

⁵⁰⁰ İbn Tağrıberdî, 2013: 49-56; İbnü'd-Devâdârî, cüz VIII, 1972: 208-211; İbn Fazlullah el-Ömerî, 2014: 403.

⁵⁰¹ Ebü'l-Fidâ, cüz IV, 1998: 10-11.

Bu felaket dünyayı kapladı.

Ah! Ne yazık ki dünya, kendisi ile güzel olan zat öldü.

(Baybars) ki: onun elinin vergisi göğün bulutlarını utandırdı.

Onun; herkesin boynunda lûtufta ve kereminin, ihsan ve in'amının minneti var.

Ah! Ne yazık ki onun ok gibi her müşkülü yaran fikirlerinden mahrum olduk!

Hükümdarları esir eden ve kaleler alan zat nerede?

Onun kılıcı düşmanların ellerindeki kilitli olan şehirlerin, kalelerin anahtarı idi!

(Akkâ) 'dan (Mekke) ye kadar her tarafı tutmuş ve yapılmış olduğu yüksek kaleler göklere serçekmiş olan padişah nerede?

*Eyvah ki... O öldü! Ve ondan beklemekte olduğumuz daha birçok ümitlerimiz mahvoldu.*⁵⁰²

Baybars'ın vefatının ardından yerine oğlu "Melik Said" lâkabı ile Nâsırüddin Muhammed Berke Kağan (1277-1279) Memlûk tahta çıkmıştır. Onun tahta çıkışı ise şöyle olmuştur: Antakya'yı fetheden Baybars, Kahire'ye döndüğü sırada ilk iş olarak oğlunu tahta geçirmek için hazırlıklar yapması idi. Bilindiği üzere Memlûkler de veraset sistemi yoktu ve güçlü olan kişi özgür bir şekilde tahta çıkabiliyordu. Lakin Baybars, kendisinden sonra tahta geçecek kişiyi belirlemek üzere saltanatının henüz ilk yıllarında 1264'te düzenlemiş olduğu büyük tören eşliğinde oğlu Melik Said'i kendisinden sonra veliahdı ilan etmiştir⁵⁰³. Nitekim 1274'te oğlunu sultan olarak ilan ettikten sonra oğluna itaati sağlamak üzere törenler düzenledi ve böylelikle ölmeden önce oğlunun hükümdarlığını kesinleştirmiş oldu⁵⁰⁴. Baybars oğlunu veliahttı gösterdiği tarihten itibaren devlet içerisindeki berat ve fermanlarda Melik Said'in mührünü de bastırmıştır⁵⁰⁵. Fakat Baybars'ın vefat etmesi Mısır emirleri arasında fikir ayrılığı meydana gelmiştir⁵⁰⁶. Karşılaşılan bu durum neticesinde Baybars'ın büyük emekler harcayarak düzen ve asayiş sağladığı devletinde, yeniden kargaşa ortamı meydana gelmiştir. Sultan Baybars'ın ölüm haberi oğlu Melik Said'e ulaşınca, bu durumu bir süreliğine gizleme gereği duymuştur. Daha sonra bu haberi ulaştıran elçilere hil'at giydirip, bir miktar sikke vermiştir. Melik Said'in bunu yapmasındaki kasıt Baybars'ın Mısır'a geri döndüğü yönünde bir algı yaratıp, millete duyurmak maksadıyla böyle bir yol izlemiştir. Memlûk emirlerinin bu vefat haberini iç karışıklıklar çıkmaması için bir süreliğini gizlemeleri ise onların gerçekten de tabi bulundukları sultana ne kadar bağlı olduğunu gözler önüne sermiştir⁵⁰⁷. Sonuç itibarı

⁵⁰² Yaltkaya, II, 1941: 121-122.

⁵⁰³ İbn Tağrıberdi, 2013: 49; Koprman, VI, 1992:467-468; Özbek, 2013: 162.

⁵⁰⁴ Koprman, VI, 1992:467-468.

⁵⁰⁵ İbn Tağrıberdi, 2013: 49.

⁵⁰⁶ Cüveynî, 2013: 35.

⁵⁰⁷ İbn Tağrıberdi, 2013; 57; Yılmaz, 2019: 104-105.

ile Melik Said Mısır'daki beşinci Türk Hükümdarı olmuştur⁵⁰⁸. Melik Said, babası gibi sarık takarak kaleden çıkmıştır. Kahire tebaası onu büyük bir sevinç ile karşılamıştır. Henüz on dokuz yaşında tahta çıkan Melik Said'in ilk girişimi, Emir Bedreddin Beyseri ile Emir Sunkur el-Aşkar'ı Kalatü'l Cebel⁵⁰⁹ kalesine hapsedtirmek olmuştur. Lakin daha sonra bu kişileri affederek eski görevlerine geri getirmiştir⁵¹⁰.

Melik Said döneminde, Mısır kadılığı Kahire kadılığına bağlı idi. Kadı Takiü'd-Din b. Razin Mısır ve Kahire kadılıklarını birleştirerek bunları bağımsız yapmıştır⁵¹¹. Dımaşk'a gelen Melik Said, Kalavun'u Sis civarına saldırmak üzere görevlendirmiştir. Uygulamış olduğu siyasetten dolayı da sert eleştirilere maruz kalan Melik Said, 1279'da Hasseki Memlûkleri ile emirler arasında uzun sürecek olan anlaşmazlıklar baş göstermiştir. Melik Said, meydana gelen sorunu çözüme kavuşturamadığı için birçok emir ve memlûkler sultanın kötü yönetiminden rahatsız oldukları için hizmetinden ayrılmışlardır. Bu sırada Sis bölgesine gönderilen askerleri de yanına çeken Kalavun, Hasekiler ile çarpışmıştır. Sultan'ın ordusundaki askerlerin çarpışma esnasında kaçması üzerine çaresiz kalan Sultan Melik Said'e karşı gelen askerler içerisinde Emir Kalavun da bulunmaktaydı⁵¹². Nitekim Kalavun çıkarları doğrultusunda Melik Said'e karşı gelen kesimi bu süreçte desteklemiştir. Gidişatın daha kötü olacağını düşünen Melik Said⁵¹³, bir anlaşma yoluna gitmiştir. Bu anlaşmaya göre Emir Said'in tahttan indirilmesi ve yerine kardeşi Bedreddin Sülemiş'in geçmesi istenilmiştir. Durumdan haberdar olan Emir Said, canına ve malına zarar gelmemesi üzere emirlerden söz almıştır. Böylelikle Kerek ve Şuvayk bölgeleri Emir Said'e verilmiştir. Sonuç itibarı ile iki yıl tahtta kalan Sultan Melik Said, 1279 yılında Kalatü'l Cebel'den ayrılarak Daru'l Adl'a geçmiştir⁵¹⁴. Ardından Melikel-Âdil Bedreddin Sülemiş 1279 yılında tahta çıkmıştır.

Mısır'daki Türk sultanların altıncısı olarak tarih sahnesinde yer eden Bedreddin Sülemiş, kardeşi Melik Said'in tahttan inmesinin ardından, emirler ilk etapta Seyfeddin Kalavun'un sultan olmasını istemişlerdir⁵¹⁵. Lakin Kalavun'un, Baybars'a sadakatle bağlı olan memlûklerin kendisine karşı sorun çıkarmasından endişelenmesi sebebiyle kendisine

⁵⁰⁸ İbn Tağrıberdi, V, 1938: 259-260.

⁵⁰⁹ Kalatü'l Cebel kalesi diye adlandırılan kaleye İbn Fazlullah el-Ömerî, Kaledağ kalesi demiştir. Bu kale bazı kaynaklarda ise Kızıl dağ olarak da adlandırılmıştır. Nâsır Selâhaddin b. El Muzaffer Yusuf bin Eyyüb zamanında inşa ettirilen kale, Yüksek bir yarıktaki bulunduğu için sultanlar açısından büyük önem arz etmekteydi. Nâsır Selâhaddin b. El Muzaffer Yusuf bin Eyyüb bu kaleyi inşa ettirir ama kendisi bu sarayda yaşamaz. Kaleye iki kapıdan içeri girilir büyük kapı Kahire'ye bakar ikinci kapı ise Katara ulaşır. (İbn Fazlullah el-Ömerî, III, 1971: 330-334).

⁵¹⁰ İbn Tağrıberdi, 2013: 57.

⁵¹¹ Suyûtî, 2015: 487; Poole, VI, 1901:276-277.

⁵¹² İbn Tağrıberdi, 2013: 56-61; Ebü'l-Fidâ, cüz IV, 1998: 11-12; İbn Fazlullah el-Ömerî, 2014: 403; Kopruman, VI, 1992:467-468.

⁵¹³ https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/90391/mod_resource/content/1/6.pdf. (erişim tarihi: 04.05.2020)

⁵¹⁴ İbn Tağrıberdi, 2013: 56-61; Makrîzî, cüz II, 1997: 120; Suyûtî, 2018:567.

⁵¹⁵ Makrîzî, cüz II, 1997: 120; İbn Tağrıberdi, V, 1938: 286.

yöneltilen bu teklifi uygun bulmayarak reddederek, Bedreddin Sülemiş'i Memlûk saltanatından mahrum bırakmak istemediğini dile getirmiştir⁵¹⁶. Böylelikle Bedreddin Sülemiş, henüz yedi yaşında iken 1279'da Memlûk tahtına çıkarılmıştır⁵¹⁷. Kalavun'u ise bu sırada henüz küçük yaşta olan Bedreddin Sülemiş'in atabegi olarak görevlendirmiştir⁵¹⁸. Tahta çıkan Bedreddin Sülemiş'e مالك العادل سليميش “Melik’el-Adil Sülemiş” unvânı verilmiştir⁵¹⁹. Müellif İbn İlyas *Bedâ’i’u’z-Zühûr fî vekâ’î’i’-d-Dühûr* adlı eserinde Bedreddin Sülemiş’in, kardeşi Melik Said’den daha iyi bir konumda olduğunu belirtmiştir⁵²⁰. Fakat bu durum büyük ihtimalle kişisel ve ahlaki anlamda idi. Keza devlet işlerinde neredeyse söz hakkı olmayan Bedreddin Sülemiş’in saltanatı⁵²¹ tamamen gösteriş amaçlı idi⁵²². Şöyle ki devletin tüm resmi işlerinin yanında siyasi faaliyetlerini de yürüten Kalavun’un, basılan paraların bir yüzünde kendi adını, diğer yüzüne ise Adil’in adını yazdırması ayrıca okunan hutbelerde sultan ve atabeğin adının zikredilmesi olayı⁵²³ aslında devlete dair tüm yetkilerin Kalavun’un elinde olduğunu göstermekteydi. Fakat şekil itibariyle yetkilerin Bedreddin Sülemiş’te görünmesi bu gösterişin veya formalitenin birer parçası idi. Üç ay gibi kısa bir süre sonra devlet işlerini yürütmeye yetersiz kalan Bedreddin Sülemiş’i emirler tahttan indirerek yerine Kalavun’un geçmesini istemişlerdir. Bu istek üzerine Bedreddin Sülemiş’e karşı⁵²⁴ Kalavun, Memlûk ordusunu ve Bedreddin Sülemiş’ten rahatsız olan emirleri de yanına çekerek, sultanın yaşını ve devlet işlerinde yetersiz olduğunu bahanesini ileri sürerek Bedreddin Sülemiş’in tahttan indirilmesine karar vermişlerdir⁵²⁵. Böylece üç aydan kısa süren saltanatını Kalavun’un tahtı ele geçirmesi ile son bulmuştur⁵²⁶.

Mısır bölgesindeki Türk hükümdarların yedincisi olan Kalavun’un⁵²⁷ Memlûk döneminde ki yükselişi 1244 yılında Emir Alâeddin Ak Sungûr es-Sâki’ye köle olarak satılmasıyla başlamıştır. Ak Sungûr’un ardından el-Melikü’s-Sâlih’e satılan Kalavun, diğer memlûk köleleri gibi Ravza adasında ki eğitimlere tabii tutularak Bahrîyye Memlûkleri

⁵¹⁶ Makrîzî, cüz II, 1997: 120.

⁵¹⁷ Makrîzî, cüz II, 1997: 120; Bedrüddin Mahmûd el-Aynî, cüz VI, 2009: 223; Suyûtî, 2018:568; İbn Tağrıberdî, 2013: 61; Ebü’l-Fidâ, cüz IV, 1998: 12-13.

⁵¹⁸ İbn Tağrıberdî, 2013: 56-61; Makrîzî, cüz II, 1997: 120.

⁵¹⁹ Bedrüddin Mahmûd el-Aynî, cüz VI, 2009: 223; Suyûtî, 2015: 487; İbn Tağrıberdî, 2013: 60; Poole, VI, 1901: 277.

⁵²⁰ İbn İlyâs, I, 1982:346.

⁵²¹ Makrîzî, cüz II, 1997: 120.

⁵²² İbn Tağrıberdî, 2013: 62; İbn İlyâs, I, 1982:346.

⁵²³ Suyûtî, 2018:568. İbn İlyâs, I, 1982:Kalavun’un devlet içerisindeki stratejisini ve amacını belirlerken onu burada “*Uyuyan tehlike, vahşet, Kalavun*” diye nitelendirmiştir. Böyle nitelendirmesinin sebebi ise Kalavun’un devlet içerisinde daha sonra yapacağı gizli politikaları. (İbn İlyâs, I, 1982:436-437).

⁵²⁴ İbn İlyâs, I, 1982:347; İbn Tağrıberdî, 2013: 61-63.

⁵²⁵ İbn Tağrıberdî, 2013: 62; İbnü’-d-Devâdârî, cüz VIII, 1972: 27-31; İbn Fazlullah el-Ömerî, 2014: 404; Poole, VI, 1901: 278-279.

⁵²⁶ İbn Tağrıberdî, 2013: 62-63.

⁵²⁷ İbn İlyâs, I, 1982:347; İbn Tağrıberdî, 2013: 63.

arasındaki yerini almıştır. Zamanla Baybars'ın yönetimi altına giren Kalavun, yapmış olduğu hizmetlerden ve göstermiş olduğu başarılarından ötürü Baybars ona emirlerin en yükseği en kıdemlisi anlamına gelen “mukaddemü elf” rütbesini vermiştir. Böylelikle başarılarını gittikçe katlayan Kalavun, asıl şanını Moğollar ile yapılan çetin mücadelede gözü kara bir şekilde Fırat nehrini geçen ilk emir olarak duyurmuştur. Baybars'ın oğlu Melik Said'e kızını veren Kalavun Baybars ile akrabalık bağını kurarak nüfuzunu daha çok artırmıştır. Netice itibarıyla Melik Said ile yaşanan sorunlardan sonra tahttan indirilmesine yerine kardeşi Bedreddin Sülemiş'in geçmesini ve liderlik çıkarları için Bedreddin Sülemiş'in yaşını sorun etmesi gibi zikredebileceğimiz nedenlerden dolayı Kalavun saltanatı ele geçirmeyi başarmıştır⁵²⁸.

Emirlerin desteği ile 1279-1290 yılları arasında tahta çıkıp “el-Melikü'l-Mânsur (Kamil)” unvânını alan Kalavun'un⁵²⁹ sultanlığı Abbâsî halifesi Hâkim-Biemrillâh onaylandıktan sonra bağımsızlığını ilan etmiştir. Kalavun henüz hükümdarlığının ilk yıllarında devlet içerisinde birçok değişikliklere gitmiştir. Bunlardan birkaçını zikretmek gerekirse devlet içerisinde yeni düzeni getirerek güvenmediği birçok kişiyi devlet mevkilerinden azletmiştir. Bunların yerine güven duyduğu kişileri getirmiştir⁵³⁰. Kalavun, Melik Said'in isyanı ile bu dönemde uğraşmak zorunda kalmıştır. Bunun dışında ülke içerisinde vuku bulan diğer isyanlarla da uğraşmak zorunda kalmıştır⁵³¹. Bölgesinde ki iç huzuru sağlamak amacıyla Kalavun, Moğollar'a karşı Baybars'ın uygulamış olduğu taktikleri izleyerek Moğollar'a karşı başarı elde etmiştir⁵³². 1282 yılında askeri alanda bir değişikliğe gidilerek, ilk kez Memlûklerden yeni bir grup oluşturan Kalavun, oluşturmuş olduğu bu gruba gelecekte kendisine sorun çıkarmayacak ayrıca kendisine bağlı olup tam anlamıyla itaat edebilecek kişileri dâhil etmiştir. Kalavun, seçkin kişilerden oluşturduğu bu grubu Kalatü'l Cebel kalesindeki burçlara yerleştirmiştir. Bu gruba ise *Burcîyye'ü* adı vermiştir. Tamamen farklı soy ve ırktan oluşturmuş olduğu bu gruba, Çerkez soyuna mensup kişileri de alarak, önceki Memlûkler ile bir soy bağı olmayanlar da dâhil etmiştir. Böylelikle Ortaçağ tarihinde farklı bir uygulamaya imza atan Kalavun, kendisine has oluşturduğu bu gruptaki kişilere “benim çocuklarım” diye hitap ederek, onlara karşı olan sevgisini ve güvenini böylelikle göstermiştir. İyi at binicilikleri ile bilinen Çerkezlerin orduda sayıları giderek artmış, bunların geçtikleri eğitimlerle ile Kalavun bizzat ilgilenmiştir⁵³³. Nitekim Sultan Kalavun'un kendi çıkarları için ayrı bir özen gösterip eğittiği ve bağlılıklarından şüphe duymadığı, Burcîyye

⁵²⁸ Elfi kelimesi burada *binlik* anlamındadır. Bk. İbn Tağrıberdî, 2013: 70; Makrîzî, cüz II, 1997: 121-122; İbnü'd-Devâdârî, cüz IX, 1972: 30-31; Yiğit, XXIV, 2001: 227-228.

⁵²⁹ Suyûtî, 2015: 487; İbn Tağrıberdî, 2013: 63.

⁵³⁰ Makrîzî, cüz II, 1997: 121; Bedrüddîn Mahmûd el-Aynî, cüz VI, 2009: 154-156.

⁵³¹ İbn Tağrıberdî, 2013: 63-64; İbn Fazlullah el-Ömerî, 2014: 405; Yiğit, XXIV, 2001: 227-228.

⁵³² Koprman, V, 2002: 178.

⁵³³ Kanat, 1996: 6-8.

birlikleri ise zamanla Sultan Kalavun'un hânedân kurmasında etkili olmuşlardır⁵³⁴. Kendisine bağlı güçlü bir ordu oluşturan Kalavun, bu dönemde Haçlılar ile çeşitli mücadeleler içerisine girmiştir. Kalavun'un on bir yıl, iki ay, yirmi dört gün süren saltanatı 10 Kasım 1290 yılında vefat etmesiyle son bulmuştur⁵³⁵. Kalavun'un cenaze töreni için Mısır el-Kubbetü'l-Mansûriyye'de, Halife Hâkim-Biemrillâh ve devletin üst mercilerinde görev yapan kişilerin de katıldığı tören eşliğinde, Halife Hâkim-Biemrillâh'ın, Kalavun için okumuş olduğu hutbe ile cenaze töreni gerçekleştirilmiştir⁵³⁶.

Sultan Kalavun'un döneminde Halife Hâkim-Biemrillâh pasif bir hayat sürmüştür. Kalavun tahta çıktığı sırada Halife Hâkim-Biemrillâh'tan saltanatını onaylaması için biat töreni istememiştir. Normalde bu İslâm âleminde rastlanan bir durum değildi. Şöyle ki; tahta çıkan sultanlar saltanatlarını onaylatmak ve İslâm dünyasına hâkimiyetlerini kanıtlamak için dönemin halifelerinden bir saltanat taklidini muhakkak almışlardır. Ama Kalavun döneminde böyle bir taklidin alınmadığına ayrıca Halife Hâkim-Biemrillâh'ın ise bu dönemde sadece cenaze törenine katıldığına, devletin herhangi bir sorununa müdahale etmediğini çalışmamızda tanık olduk. Bundan mütevellit Halife Hâkim-Biemrillâh'ın, Kalavun döneminde siyasi anlamda aktif bir hayat sürmemiştir. Nitekim bu dönemde halledilemeyen iç sorunların dış ilişkileri tehdit etmesi üzerine, dış tehditlerin çoğalması durumu zamanla toprak kayıplarının yaşanmasına neden olmuştur. Bundan dolayı hem halife hem de sultan kendi koltuklarını korumak için sadece kendi sorunları ile ilgilenebilmişlerdir⁵³⁷. Sultan Kalavun'un Melik Eşref Halil ve Nâsirüddin Muhammed adında iki evladı vardı⁵³⁸. Kalavun'dan sonra saltanat sırası bu iki oğluna devredilmiştir. Kendisinden sonra hânedân usulünün benimsenmesine yol açan Sultan Kalavun, yapmış olduğu bu davranış ile Memlûklerden daha farklı bir sistem izlemiştir. Kendisinden sonra oğlu Alâeddin'i veliaht tayin etmiştir. Alâeddin'e الملك الصالح “el-Melik es-Salih” unvânı verilerek sultan ilan edildikten sonra hutbelerde adı zikredilmiştir. Henüz babası hayattayken sultan ilan edilen Alâeddin'in babasından önce vefat etmesi üzerine Sultan Kalavun onun yerine diğer oğlu Eşref Halil'e biat edilmesini istemiştir⁵³⁹.

Kalavun'un vefatından sonra oğlu Melik el-Eşref Selâhaddîn-i Eyyûbî Halil b. Kalavun, kadı Fethüddin b. Abduzzahir'den kendisi için yazılan beratı istemiştir. Bunun üzerine kadı Fethüddin, babası Kalavun'un imzasının olmadığı bir fermanı çıkarıp Melik

⁵³⁴ İbn Tağrıberdî, 2013: 70.

⁵³⁵ Makrîzî, cüz II, 1997: 218; İbn Tağrıberdî, 2013: 70; Suyûtî, 2018:568; Yiğit, XXIV, 2001: 227-228.

⁵³⁶ Emiroğlu, 2019: 85.

⁵³⁷ Bedrüddîn Mahmûd el-Aynî, cüz VIII, 2009: 188-190; Aktan, LV, 1991: 620-623; Suyûtî, 2015: 487. Suyûtî, 2018:568.

⁵³⁸ İbn Fazlullah el-Ömerî, 2014: 408.

⁵³⁹ Makrîzî, cüz II, 1997: 218; İbn Tağrıberdî, 2013: 66; Koprıman, V, 2002: 179.

Eşref'e uzatmıştır. Bu durumu anlayamayan Eşref Halil, kadı Fethüddin'den yazılan beratını yeniden talep etmiştir. Bunun üzerine Fethüddin, Sultan Kalavun'a sultanlık taklidini götürdüğünü ancak Kalavun'un bu taklidî imzalamayıp kendisine geri verdiğini söylemesi üzerine öfkelenen Eşref Halil: “Ya Fethüddin sultan bana bu makamı vermekten kaçınır. Fakat Allah bana bu makamı verdi!”⁵⁴⁰ Diyerek sultanlık makamına oturma hırsını ve kararlılığını kesin sözlerle dile getirmiştir. Kalavun, oğlunu tahta çıkarmaya niyetli değildi⁵⁴¹ çünkü oğlu Eşref Halil'in devlet işlerini yürütme konusunda yetersiz kalacağını düşünmüştür. Bundan dolayı Eşref Halil'in sultan olmasına pek sıcak bakmamıştır. Lakin Alâeddin'in vefatından sonra Kalavun, Eşref Halil'in tahta çıkmasını söylemiştir. Böylelikle 1290-1293 yılları arasında Memlûk tahtına çıkan Eşref Halil, Mısır'daki Türk hükümdarlarının sekizincisi olmuştur. Tahta çıktığı sırada devletin ileri gelen emirleri tarafından biat yemini alan Eşref Halil'e, الاشرف “el-Eşref” unvânı verilmiştir. Halife Hâkim-Biemrillâh ise Cuma günü vermiş olduğu hutbede, Eşref Halil'i Müslümanların yönetimi için atadığını beyan ederek, onun hâkimiyetini kesinleştirmiştir. Eşref Halil'in bu saltanatı ile beraber Memlûk Devleti'ne artık bir kölenin eğitilip güçlenmesini beklemeden, sultanın çocuklarının veraset sistemiyle de devlete hâkim olunabileceğini göstermiştir. Böylelikle Memlûk Devleti artık bir hânedân usulüne bağlanmıştır⁵⁴². Eşref Halil hâkimiyetini kesinleştirdikten sonra ilk iş olarak, kendisinin tahta çıkmasını istemeyen bazı devlet görevlilerini, görevlerinden azletmek olmuştur. Bu durumu hallettikten sonra 1291 yılında Akka'ya gelen Eşref Halil, sahip olduğu güçlü ordu sayesinde Haçlıların elindeki bu şehri kuşatmıştır⁵⁴³. Böylelikle Haçlıların Akdeniz'deki son şehri Akka'yı alarak, Haçlılara büyük bir korku yaşatmıştır. Akka şehrinin cihadı, hem Hristiyanlar için hem de Müslümanlar açısından büyük bir yankı uyandırmıştır. Nitekim bu cihat ile beraber Melik Eşref, Hristiyanların egemenliğinde olan Sayda, Sûr, Tartûs, Aslîs, Cübeyl ve Hayfa'yı ve birçok yeri savaşmadan rahat bir şekilde alarak iki yüz yıldır süregelen Haçlı varlığına bu topraklarda sona verilmiştir⁵⁴⁴.

Eşref Halil döneminde Moğol ve Memlûk sınırlarında yaşayan bedeviler itaat altına alınmıştır. Bu dönemde Moğol hükümdarı olan Geyhatu kendisine Halep kalesinin teslim edilmesi gerektiğini, kalenin teslim edilmemesi halinde bütün Suriye'ye hâkim olacağını belirtmiştir. Bu durumu kabul etmeyen Eşref Halil, Bağdat bölgesini ele geçirdikten sonra

⁵⁴⁰ Makrîzî, cüz II, 1997: 218.

⁵⁴¹ Suyûtî, 2018:568.

⁵⁴² Suyûtî, II, 2013: 730; İbnü'd-Devâdârî, cüz IX, 1972: 303-304; İbn Tağrıberdî, 2013: 71; Ebü'l-Fidâ, cüz IV, 1998: 24; Kopruman, V, 2002: 179.

⁵⁴³ Makrîzî, cüz II, 1997: 218; Bedrüddîn Mahmûd el-Aynî, cüz VII, 2009: 23-24; Miladi, 1451. İbn Tağrıberdî, 2013: 72-73.

⁵⁴⁴ İbn Fazlullah el-Ömerî, 2014: 411; Özaydın, XV, 1997: 319; Yılmaz, 2019: 105.

Moğolları bu bölgeden çıkaracağını sinyallerini vermiştir. Böylece Mısır'daki Abbâsî halifesi Halife Hâkim-Biemrillâh'ın gücünden yararlanarak Moğolların hâkimiyetine son verme amacını gütmüştür⁵⁴⁵. Halife Hâkim-Biemrillâh, Cuma günü okuduğu hutbede öncelikle dini işlerde Eşref Halil'in kendisini sorumlu kıldığını beyan ettikten sonra vermiş olduğu ikinci hutbesinde Bağdat'ın yeniden fethi nail olması gerektiğini söylemiştir⁵⁴⁶.

Sultan Kalavun'un dönemine nazaran Melik Eşref zamanında halifelik kurumu bir nebze de olsa canlanmıştı. Keza Kalavun tahta çıktığında halifeden onay almadığını yukarıda beyan etmiştik. Eşref Halil ise İslâm coğrafyasında saygınlığını ve nüfuzunu artırmak adına Halife Hâkim-Biemrillâh'tan hutbe okutmasını istemesi halifenin bu dönemde saygınlığını artırmıştır⁵⁴⁷. Halife Hâkim-Biemrillâh hutbe okutup Kalatü'l Cebel'de vaaz vermesi olayı da halifenin hâlâ devam eden dini konumunu görevinde kullanması nüfuzunun tamamen ortadan kaldırılmadığına işaret etmektedir⁵⁴⁸. Abbasî halifesi Halife Hâkim-Biemrillâh saygınlığından yararlanarak, İslâm dünyasının en güçlü hükümdarı olmak isteyen Eşref Halil, bu dönemde kendisine has bir ordu oluşturmuştur. Oluşturmuş olduğu orduda Çerkezlerin sayısını arttırarak bunlara '*Eşrefiyye*' ismini vermiştir. Yapılan bu ayrımcılık zamanla Türk ve Çerkez Memlûklerini karşı karşıya getirmiştir. Nitekim ülke içerisinde yaşanan huzursuzluklara müdahale edemez hale gelmiş ve bunun sonucunda kendisine karşı bir muhalif grubun oluşmasına neden olmuştur. Burcîyye Memlûklerine de bu dönemde iyi davranmayan Eşref Halil, tebaa ve devlet erkânına atamış olduğu kişiler tarafından büyük tepki almıştır. Netice itibarı ile Bedreddin Baydarâ (bazı kaynaklarda bu isim Bevdera diye geçmektedir) Eşref Halil'i 13 Aralık 1293 yılında bir suikast sonucunda öldürmüştür. Saltanat süresi üç yıl olan Eşref Halil'in ölümünden sonra Bedreddin Baydara *آل الملك الكاهر* "el-Melikü'l Kahir" unvânı ile sultan ilan edilmiştir. Ama onun bu saltanatı çok kısa sürmüştür. Bedreddin Baydara'nın yerine emir ve askerlerin desteğini alan Eşref Halil'in küçük kardeşi Nâsıruddin Muhammed tahta geçmiştir⁵⁴⁹.

Eşref Halil'in vefatının ardından Mısır'da peş peşe üç defa tahta çıkacağına şahit olacağımız Sultan el-Melik Nâsıreddin Muhammed b. Kalavun⁵⁵⁰, Eşref Halil'in ölümünden sonra başta Zeynüddin Ketboğa el-Mansuri ve diğer emirlerin yardımı ile (1293-1294) tahta çıkan Muhammed b. Kalavun, Memlûk hükümdarlarının dokuzuncusudur. Saltanatının ilk yıllarında diğer kardeşleri gibi iç meseleler ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Muhammed b.

⁵⁴⁵ Özeydin, XV, 1997: 319.

⁵⁴⁶ Suyûtî, 2015: 488.

⁵⁴⁷ Suyûtî, II, 2013: 730; Suyûtî, 2015: 487.

⁵⁴⁸ Kortantamer, 1984: 32.

⁵⁴⁹ İbn Tağrıberdî, 2013: 73-77; Suyûtî, 2015: 488; Özeydin, XV, 1997: 319-320; Kanat, 1996: 6-8.

⁵⁵⁰ Makrîzî, cüz II, 1997, s.249.

Kalavun'un çok küçük yaşta tahta çıkmıştır⁵⁵¹. Müellif Makrizi, Muhammed b. Kalavun'un bu sırada henüz dokuz yaşında olduğunu kaydetmiştir⁵⁵². Akabinde ona “الملیکون ناصر” “el-Melikü'n-Nâsir” unvânı verilmiştir⁵⁵³. Onun döneminde bir iç huzursuzluğu yaratan vezir Alemüddin Sencer eş-Şücaî'nin tahtı ele geçirme girişimleri olmuştur. Nitekim Şücaî, Burcîyye ve Sultâniyye memlûklerini kendi yanına çekerek onları bu sırada nâib-i saltanat görevini üstelenen Ketboğa'ya karşı kışkırtmıştır. İkili arasında yaşanan mücadelede Ketboğa'nın asker sayısının oldukça fazla olmasından endişelenen Şücaî, hem Memlûkleri hem de Muhammed b. Kalavun'un annesini kendi tarafına çekmeyi başarmıştır. Bu sırada iç huzuru sağlamak isteyen Ketboğa ile Burcî Memlûklerin lideri olan vezir Sencer eş-Şücaî ile saltanat davası için çıkan husumet, yedin gün boyunca devam etmiştir⁵⁵⁴. Yaşanan bu durum üzerine Muhammed b. Kalavun, Şücaî'ye Halep naipliğini teklif etmiştir. Lakin yönetilen bu teklife aşırı derece de öfkelenen Şücaî, en sonunda sultanın Memlûklerinden olan Emir Akkuş el-Mansuri tarafından öldürülmüştür⁵⁵⁵.

Küçük yaşta tahta çıkan Muhammed b. Kalavun, yaşından ötürü devlet işlerini yürütememiştir. Onun döneminde resmi işlerin dışında devleti her anlamda idare edip, yöneten kısacası devletin tüm işlerindeki tek yetkili kişi ise naibi saltanat görevini üstlenen Ketboğa idi⁵⁵⁶. Nitekim Şücaî'nin çıkarmış olduğu bu iç isyanı Ketboğa, iyi değerlendirerek Muhammed b. Kalavun'u da tamamen hâkimiyeti altına almayı başarmıştır. Memlûkler de gördüğümüz üzere emirler genelde devleti idare edip iyi bir şekilde yöneten kişinin lider olmasını istemişlerdir. Bu geleneksel diyebileceğimiz durum, Muhammed b. Kalavun zamanında görülmüştür. Memlûk emirleri, devlet işlerini yönetemeyen Melik Nâsir'ın tahttan indirilip yerine Ketboğa'nın geçmesini arzu etmişlerdir⁵⁵⁷. Muhammed b. Kalavun'un bu dönemdeki saltanat süresi ise bir yıl üç ay idi⁵⁵⁸.

Muhammed b. Kalavun'un ilk saltanatının ardından Memlûk emirlerinin başarılı ve güçlü emirlerinden olan Ketboğa⁵⁵⁹, geçmiş olduğu eğitimler neticesinde Memlûklerin ordusuna dâhil olmuştur⁵⁶⁰. Askeri alanda göstermiş olduğu üstün başarılarından ötürü Ketboğa, *emîrû mie* rütbesine yükselmiştir. Melik Nâsir'ın güçlü emirleri arasında yer alıp

⁵⁵¹ İbn Tağrıberdî, 2013, 79-80; Makrîzî, cüz II, 1997: 249.

⁵⁵² Makrîzî, cüz II, 1997: 249.

⁵⁵³ Harithy, 1992: 219.

⁵⁵⁴ Makrîzî, cüz II, 1997: 252-254.

⁵⁵⁵ Makrîzî, cüz II, 1997: 249.-250; İbn Tağrıberdî, 2013: 79-81; İbn Tağrıberdî, 2013: 83; Kanat, 2016: 47-49.

⁵⁵⁶ Makrîzî, cüz II, 1997: 249.

⁵⁵⁷ İbn Kesîr, XIV, 1994: 20-22; Suyûtî, 2018: 569.

⁵⁵⁸ Makrîzî, cüz II, 1997: 259 261.

⁵⁵⁹ İbn Kesîr, XIV, 1994: 77.

⁵⁶⁰ İbn Tağrıberdî, 2013: 83; Amitai, 2004: 24

nâib-i saltanat görevini üstlenmiştir⁵⁶¹. Bu dönemde yaşanan Şücaî'nin isyanına son vererek ülkedeki iç huzuru tekrardan sağlayan Ketboğa⁵⁶², konumunu güçlendirerek Muhammed b. Kalavun'u kendi buyruğu altına almayı başarmıştır. Böylece devlet işlerindeki bütün yetkileri eline alan Ketboğa için bir dönüm noktası olmuştur. Nitekim Halife Hâkim-Biemrillâh ve kadılarından meydana gelen mecliste Muhammed b. Kalavun'un tahttan indirilmesi yerine Ketboğa'nın tahta geçmesine karar verilmiştir. Böylelikle 2 Aralık 1294 yılında Memlûk sultanı ilan edilen Ketboğa'ya الملك عادل “el-Melikü'l-Âdil” unvânı verilmiştir⁵⁶³. 1294-1296 yıllarına kadar sürecek saltanat hayatında aralarında Hüsameddin Lâçin'in de bulunduğu birçok emir Ketboğa'ya biat etmiştir⁵⁶⁴. Mısır hükümdarlarının onuncusu olan Ketboğa⁵⁶⁵ ve emirler Muhammed b. Kalavun'un gelecekte intikam alma gibi bir düşüncesine kapılmasını engellemek için Muhammed b. Kalavun ile annesini Kalatü'l Cebel'e hapsedirmiştir. Böylelikle Ketboğa, Muhammed b. Kalavun'un dış dünya ile olan ilişkisini bu şekilde bir süreliğine koparmıştır⁵⁶⁶. Önünde hiçbir engel kalmayan Ketboğa hâkimiyetini tüm bölgelere ileterek diğer sultanlar gibi kendi adına hutbe okutup, sikke bastırmıştır. Tahta çıkmasında büyük destekleri olan Hüsâmeddin Lâçin'i ise bu dönemde Mısır'a nâib-i saltanat olarak atanmıştır⁵⁶⁷.

Ketboğa döneminde, Mısır coğrafyasında yaşanan iç sorunlar ve iklim şartlarından dolayı kuraklığın baş göstermesi, salgın hastalıklar, kıtlık vb. birçok nedenin etkili olmasıyla birçok insanın hayatını kaybetmesinin yanı sıra bölge halkı, ürünlerdeki fahiş artışlardan yakınmışlardır. Bu durumdan kurtulmak isteyen tebaa ise başka bölgelere göç etmek zorunda kalmışlardır. Ketboğa zamanında yaşanan sorunlardan dolayı bir türlü iç huzur ve istikrar ortamı sağlanamamıştır. Bunun dışında bu dönemde İslâmiyet'i kabul eden Gazan Hân yaşanan iklim koşulları ve kıtlıktan dolayı on binden fazla Moğol asıllı putperest Mısır bölgesine gelmiştir. Buraya gelen Moğolları çok iyi bir şekilde karşılayan Ketboğa, onları Mısır bölgesine yerleştirerek, devlet içerisinde önemli mevkilere getirmiştir. Bu durum zamanla Ketboğa'ya karşı muhalif bir grubun oluşmasına neden olmuştur. Memlûklerin önemli emirlerinden olan Lâçin, bu muhalif grubun öncülüğünü üstlenmiştir. Yaşanan bu durum üzerine Lâçin, devlet içerisinde ayrımcılık yaptığı iddiası ile Ketboğa'nın tahttan

⁵⁶¹ İbn Kesîr, XIV, 1994: 20-21; Kanat, 2016: 47-49.

⁵⁶² Makrîzî, cüz II, 1997: 253-254.

⁵⁶³ İbnü'd-Devâdârî, cüz IX, 1972:357; Holt,1999: 109-110; Poole, VI, 1901: 289.

⁵⁶⁴ İbn Kesîr, XIV, 1994: 20-22; Suyûtî,2018: 569.

⁵⁶⁵ İbn İlyâs, I, 1982:386; İbn Tağrıberdî,2013: 83.

⁵⁶⁶ İbn Kesîr, XIV, 1994: 20-22; Holt,1999: 110.

⁵⁶⁷ İbn Kesîr, XIV, 1994: 21.

indirilmesini istemiştir. Bu durumdan haberi olan Ketboğa ise Dimaşk bölgesine kaçmıştır⁵⁶⁸. Bu sırada Lâçin'in tahta çıktığını haberini almıştır. Dimaşk emirleri ile bir toplantı yapan Ketboğa, Lâçin'in hâkimiyetini kabul ettiğini ve ona itaat ettiğini bildirmiştir⁵⁶⁹.

Ketboğa'dan sonra Mısır tahtına çıkan Lâçin'in hikâyesi de aslında diğer Memlûk sultanlarının hikâyesine benziyordu. Nitekim ilk olarak I. Baybars tarafından Bizans'a sürgün edilen Lâçin, Mısır'da ise Emir Seyfeddin Kalavun'un eski Memlûklerinden olup, Kalavun tarafın satın alınmıştır⁵⁷⁰. Şam bölgesine gönderilip eğitimi için yetiştirilen Lâçin'e⁵⁷¹ *es-Sagir* ve *Şukayr* lâkapları verilmiştir. Bu lakapların verilmesindeki amaç ise onu Kalavun'un eski Memlûklerinden olan Lâçin'den ayırt etmek için idi. Baybars'ın oğlu Sülemiş tarafından 1279'da kendisine “re'sü nevbeti'l-câmedâriyye” unvânı verilmiştir. Şevbek'i beraberindeki ordu ile istila eden Lâçin, Kalavun'un hizmetindeyken Dimaşk saltanat naipliğine getirilmiştir⁵⁷². Daha sonra Kalavun tarafından *emîrî's-silâhdâr* görevine tayin olunmuştur. 1294 yılında Muhammed b. Kalavun'un saltanatı döneminde Lâçin, Halife Hâkim-Biemrillâh ve emirler ile iş birliği içerisine girerek, Muhammed b. Kalavun'un tahttan indirilmesine destek vermiştir. Yukarıda zikrettiğimiz üzere, Ketboğa'nın da kendi döneminde ayrımcılık yaptığını iddia etmesi üzerine, Ketboğa'nın tahttan indirilmesine sebep olmuştur⁵⁷³.

16 Kasım 1296 yılında zorla tahtı ele geçiren Lâçin⁵⁷⁴, büyük bir hazine ve ordu ile Mısır bölgesine gelerek tebaa tarafından büyük bir sevgi seli ile karşılanmıştır. Mısır'da bulunan emirler ise Lâçin'e bağlılıklarını bildirerek hâkimiyetini kabul ettiklerini beyan etmişlerdir. 1296-1299 yılları arasında tahta çıkan Lâçin, diğer sultanlarda da görüldüğü üzere şehirde büyük bir tören hazırlatmıştır. Onun saltanatı, Halife Hâkim-Biemrillâh tarafından kabul edilerek, adına hutbe okutulmuş ve kendisine *ملكول المنصور* “Melikü'l- Mansur” unvânı da verilerek, sultanlığını bu şekilde ilan etmiştir. Mısır'ın ileri gelenleri ise Lâçin'e biat ederek bağlılıklarını göstermişlerdir. Kudüs, Kerek, Safed vb. gibi bölgeler de Lâçin'e olan bağlılıklarını iletmişlerdir. Böylelikle sultanlığın gerekli görünen, geleneksel alametlerini

⁵⁶⁸ Makrîzî, cüz II, 1997:259 261; İbn Tağrıberdî,2013: 84-88; Kâsım, XXX, 2005: 547-548. İbn Kesîr, Mısır coğrafyasında yaşanan kıtlıktan dolayı binlerce insanın feci bir şekilde öldüğünü ve tebaanın ürünlerin fahiş fiyatlardan satılmasından yakındığı sosyal durumun çok kötü olduğu bir dönem olduğunu şu sözler ile eserinde açıklamıştır: “Mısır da yaşanan kıtlıktan dolayı tebaanın bir kısmının dışınca birçok kişi ölmüş, kazılan mezarlara üst üste insanlar gömülüyordu”. Buradan da anlaşılacağı üzere kıtlığın boyutu feci şekilde büyüktü. Tüketilecek ürünlerin fiyatları ise en yüksek meblağlara satılıyordu. İnsanların bir şey alacak durumları yok idi bundan mütevellit Mısır da 130.000'den fazla insan hayatını kaybetmiştir. Yokluk o kadar ciddi bir boyutta gelmişti ki insanlar, bölgede bulunan at, eşek, katır, köpek gibi hayvanları yedikleri için bu hayvanların bile artık kalmadığını eserinde belirterek Mısır da yaşanan kıtlığın şiddetinden bahsetmiştir. (İbn Kesîr, XIV, 1994: 21-33).

⁵⁶⁹ İbn Kesîr, XIV, 1994: 32-33; Kanat, 2016: 47-49.

⁵⁷⁰ Makrîzî, cüz II, 1997: 274; İbn Tağrıberdî, 2013: 89.

⁵⁷¹ Makrîzî, cüz II, 1997: 274.

⁵⁷² İbn Tağrıberdî, 2013: 93- 96; İbn Fazlullah el-Ömerî, 2014: 405.

⁵⁷³ İbn Tağrıberdî,2013: 93- 96; Çubukçu, XXVII, 2003: 39-40.

⁵⁷⁴ İbn İlyâs, I, 1982:394; Suyûtî, 2018: 569; İbn Fazlullah el-Ömerî,2014: 417.

yerine getiren Lâçin, Kahire'ye doğru yol almıştır. Halife Hâkim-Biemrillâh tarafından kendisine, siyah bir kıyafet giydirilmiş, bir zikat ve geniş kollu bir taklit verilerek atama fermanını yazmıştır. Lâçin, Kahire şehrine girince üzerinde Halife Hâkim-Biemrillâh'ın vermiş olduğu hil'at ile birlikte şehre girmiştir. Bu döneme kadar çoğunlukla devlet işlerinde pasif kalan Halife Hâkim-Biemrillâh'ın Lâçin döneminde nüfuzu yeniden canlanmıştır⁵⁷⁵. Lâçin tahta çıktığı sırada ilk iş olarak Ketboğa'nın ayırım yaptığı kişileri devlet dairesinden çıkarmak olmuştur. Bu kişileri görevinden azleden Lâçin onları hapsedirmiştir⁵⁷⁶.

Bu dönemde iç huzursuzluklara neden olan bazı olaylar meydana gelmiştir. Mısır saltanat naibi olan Mengü Timür'ün başına buyruk hareketlerde bulunması ve Lâçin'den kendisini veliaht tayin etmek istemesi durumu, kendisine muhalif grupların doğmasına neden olmuştur⁵⁷⁷. Ayrıca Lâçin'in, *er-ravku'l-Hüsâmi* diye adlandırılan emirlerin arazilerine sınırlandırma getirip, bunların gelirlerini azaltması üzerine ikta konusunda adaletsiz davrandığı düşünüldüğünden Lâçin'e karşı bazı emirler birleşmiştir. Mengü Timur'un yaptırımlarının da tebaa ve emirler tarafından büyük yankı uyandırması üzerine bu haksızlıklara son vermek isteyen emirler, Muhammed b. Kalavun'un tekrardan tahta çıkmasını arzu etmişlerdir. Bu sırada Kerek'te bulunan Muhammed b. Kalavun'u Kahire bölgesine çağıran Memlûk emirleri, Muhammed b. Kalavun gelmeden önce onun adına Kahire de hutbe okutmuşlardır. Bu durumdan haberdar olan Lâçin ise büyük bir endişeye kapılarak kaçsa da kendisinin tahta çıkmasına vesile olan Gürcü el- Eşref'in, el-Kasrû'l-Cüvânî'deki baskında Lâçin'i 16 Ocak 1296 yılında öldürmesi ile saltanatı son bulmuştur⁵⁷⁸. Lâçin'in ölümden hemen sonra Mengü Timur da öldürülmüştür. Böylece Muhammed b. Kalavun ikinci defa Memlûk tahtına çıkmayı başarmıştır⁵⁷⁹. Özellikle Kahire'de bulunan Abbâsî halifelerinin belki de diğerlerine göre biraz daha aktif bir yaşam süren Halife Hâkim-Biemrillâh, Lâçin döneminde dini konumunu en iyi şekilde devam ettirmiş⁵⁸⁰. Lâçin'in saltanatını onaylatmak için hutbe okutmuş, biat törenini gerçekleştirmiştir. Bundan dolayı Halife Hâkim-Biemrillâh'a sonsuz saygı duyan Lâçin, halifenin istediği yerde ikamet etmesine mani olmamıştır⁵⁸¹. Böylece Lâçin döneminde, Abbâsî halifelerinin saygınlığının bazı hükümdarlar tarafından tanındığını ve korunduğunu görmekteyiz.

⁵⁷⁵ Makrîzî, cüz II, 1997: 276-277; İbn Kesîr, XIV, 1994: 33-34; Suyûtî, 2018:569.

⁵⁷⁶ İbn Kesîr, XIV, 1994: 34; İbn Fazlullah el-Ömerî, 2014: 417.

⁵⁷⁷ İbn Kesîr, XIV, 1994: ; 34 İbn Tağrıberdî, 2013: 93- 96; Makrîzî, cüz II, 1997:276-279; Çubukçu, XXVII, 2003: 39-40.

⁵⁷⁸ Makrîzî, cüz II, 1997: 307; İbnü'd-Devâdârî, cüz IX, 1972: 376-377; İbn Kesîr, XIV, 1994: 42-44; Ebü'l-Fidâ, cüz IV, 1998, 39-40.

⁵⁷⁹ İbn Tağrıberdî, 2013: 93- 96; Makrîzî, cüz II, 1997: 277- 279.

⁵⁸⁰ Çubukçu, XXVII, 2003: 39-40.

⁵⁸¹ Kortantamer, 1984: 32.

Memlûk emirlerinin desteği ile (1299-1309) ikinci saltanat hayatını yaşayan Muhammed b. Kalavun'un⁵⁸² bu dönemi, dış siyasetin ve tehlikelerin daha az olduğu bir zamana denk gelmiştir. Şöyle ki bu dönemde Moğol ve Haçlı saldırılarının olmaması, kendi bölgesinde yaşanan iç meselelere daha rahat bir şekilde yoğunlaşma fırsatı sağlamıştır⁵⁸³. Mısır'daki sorunları halletmek üzere Kerek vezirinin de sultana yol göstererek, neyi yapıp neyi yapamayacağı konusunda yardım etmesi üzerine Muhammed b. Kalavun, Kahire'ye doğru yol almıştır. Kahire bölgesine gelen Muhammed b. Kalavun'u bu sırada Halife Hâkim-Biemrillâh ve devletin ileri gelen kadıları, emirleri sultanı karşılamak için hazır halde beklemişlerdir. Devlet erkânı başta olmak üzere emirler ve tebaa tarafından büyük bir sevinçle karşılanan Muhammed b. Kalavun'a, bağlılık yeminleri edilmiştir. Halife Hâkim-Biemrillâh'ın da onayını aldıktan sonra Memlûk iktidarını, on dört yaşında ele geçiren Muhammed b. Kalavun, devlet ricalinde birkaç değişiklik yapmıştır. Bunlardan ilki kendisine karşı gelen emirleri görevlerinden alarak yerlerine güven beslediği kişileri atamıştır. Emirlerle ise hil'atlar giydirmiştir⁵⁸⁴. Böylelikle Memlûk Devleti'nde ilk kez bir sultan halifenin huzurunda tahta çıkmıştır⁵⁸⁵.

Muhammed b. Kalavun, 1299 yılında Moğollar ile *Kazan Savaşı* yapmıştır⁵⁸⁶. Hama-Humus bölgesinde Moğollar ile çatışan Muhammed b. Kalavun, bu savaşta yenilerek birçok Müslümanın yaşamını yitirmesine neden olmuştur⁵⁸⁷. Bunun dışında dönemde Şam bölgesini hâkimiyeti altına almada kararlı olan Gazan Hân ile Muhammed b. Kalavun arasında birkaç kez şiddetli çarpışmalar meydana gelmiştir. Neticede 1301'de Kıpçakların, Memlûklerin cihetine geçmesi ile Memlûklerin başarısıyla sonuçlanan mücadelede, Dımaşk'ta yüz günlük bir aradan sonra hutbe Muhammed b. Kalavun adına okunmuştur⁵⁸⁸. Moğollar ile yapılan

⁵⁸² Makrîzî, cüz II, 1997:311.

⁵⁸³ Holt, 1999:116.

⁵⁸⁴ Makrîzî, cüz II, 1997: 311; İbn Tağrıberdî, 2013: 97; Suyûtî, 2018:569.

⁵⁸⁵ Ağır, 2011: 643.

⁵⁸⁶ İbn Kesîr, XIV, 1994: 47.

⁵⁸⁷ İbn Tağrıberdî, 2013: 98-100; Kazan savaşının kaybedilmesinin nedeni; Muhammed b. Kalavun bu savaşı kaybedeceğini anladığı sırada, cepheden kaçması idi. Bunun üzerine sultanın gidişini gören askerler de savaş alanını terk etmeye başlamışları bu savaşı kaybetmelerine neden olmuştur. (İbn Kesîr, XIV, 1994: 47-48).

⁵⁸⁸ İbn Tağrıberdî, 2013:103-107; Bahsettiğimiz üzere Moğollar ile birkaç defa savaşmak zorunda olan Kalavun'un yenilgisi ilk safhalarda sonuçlanınca, Moğol hükümdarı Dımaşk bölgesine doğru yol almıştır. Bu şehrin ileri gelen emirleri ise Kazan Hân 'ı karşılamak üzere büyük bir coşku ile harekete etmişlerdir. Cuma günü Emevi camiinde okunan hutbe de, Kalavun'un adı zikredilmez. Böylece bu durum üzerine bölge tebaası yaşanan yenilgilerinden haberdar olmuştur. Yalnızca Seyfeddin, Kıpçak Kalenin teslim edilmesini istemiştir. Bu çağrıya kulak asmayan kale muhafızları: "Burada tek bir insan yaşadığı sürece kaleyi teslim etmeyeceklerin" kesin bir dil ile ifade etmişlerdir. Tüm bu durumlar üzerine Moğol Hânı, Kazan Hân adına Dımaşk'ta hutbe okutulmuştur. Sonuç itibarı ile bu durum, Moğolların bu bölgeye hâkimiyetini kesinleştirmiştir. Bunun üzerine, Kazan Hân'a dualar okutulduktan hemen sonra, Seyfeddin Kıpçak Şam naipliğine getirilmiştir. Müslümanlar için feci bir durum olan bu olayda ise bu coğrafyada yaşayan tebaa birçok eziyet görmüştür. Bu baskı ve şiddetten bunalan tebaa nihayetinde üç ay gibi bir süreden sonra, Dımaşk'ta hutbeler artık Kalavun adına okutulmaya başlanmıştır. Bölgedeki tebaa bu başarının ardından ise baskı ve zulümden kurtuldukları için rahat bir nefes alma imkânı bulmuşlardır. (İbn Kesîr, XIV, 1994: 50-55).

mücadelede büyük başarı kazanan Muhammed b. Kalavun ve ordusu böylece Moğolların, Mısır bölgesine gelmesine engel olmuşlardır. Ayrıca Moğollar ile yapılan savaşta birçok ganimet elde edilmiştir. Bu başarıdan ötürü, Muhammed b. Kalavun ve Halife Hâkim-Biemrillâh için şehir inşa edilmiştir. Böylece Halife Hâkim-Biemrillâh'ın itibarı sadece sultan nezdinden değil devletin ileri gelenleri ve tebaası tarafından da sağlanmıştır. Bu zaferden sonra Şam bölgesinde tebaanın karşısına Halife Hâkim-Biemrillâh'ın ile beraber çıkan Muhammed b. Kalavun'u karşılamak için kırsal kesimden de gelen tebaa onları büyük bir coşku ve sevinç ile karşılamışlardır⁵⁸⁹.

Halife Hâkim-Biemrillâh'ın saygınlığı ve elde etmiş olduğu nüfuzu Muhammed b. Kalavun döneminde de koruduğuna çalışmamızda tanıklık etmekteyiz. Lakin Mısır bölgesindeki ilk halife olan Halife Hâkim-Biemrillâh'ın kırk yıl süren halifelik görevi 19 Ocak 1302 yılında vefat etmesiyle son bulmuştur⁵⁹⁰. Halife Hâkim-Biemrillâh, ikamet etmiş olduğu kalenin altındaki at pazarında, ikinci vakti cenaze namazı kılınarak Sit Nefise'nin mezarının yakınına defnedilmiştir⁵⁹¹. Buraya defnedilen ilk kişi olması bakımından mühimdir. Halife Hâkim-Biemrillâh için gerçekleşen cenaze törenine devletin ileri gelenleri bu törene yaya olarak katılmış ve halife olan saygılarını son ana kadar korumayı başarmışlardır⁵⁹². Muhammed b. Kalavun'un ikinci saltanatı döneminde böyle bir olayın vuku bulması, bölge halkı için gerçekten üzücü bir konuydu. Bundan dolayı Memlûk sultanı ve emirleri Halife Hâkim-Biemrillâh'ın ölüm haberinin doğurabileceği sorunlardan endişelendikleri için bu haberi birkaç gün gizli tutmak zorunda kalmışlardır. Halife Hâkim-Biemrillâh vefat etmeden önce oğlu Ebû'r-rebi Süleyman'ın kendisinden sonra halife olmasını vasiyet etmiştir. Halifenin bu vasiyetini yerine getirmek için Muhammed b. Kalavun, Kadılkudat'ı kendi huzuruna çağırmıştır. Asıl adı Ebû'r-Rebî' el-Müstekfî-Billâh Süleyman b. Ahmed el-Abbâsî olan Süleyman'ın halifelik gibi kutsal makama uygun bir kişi olup olmadığını sual etmiştir. Bunun üzerine Kadılkudat, Süleyman'ın bu kutsal makama uygun bir şahıs olduğunu dile getirdikten sonra⁵⁹³, Muhammed b. Kalavun, Süleyman'ı kaleye davet ederek halifeliğin olmazsa olmazı hil'atı, Süleyman'a giydirdikten sonra kendisine "Müstekfî Billâh" unvânı bahşedilerek bu kutsal makamın başına geçmiştir. Müstekfî-Billâh'a ilk etapta devletin seçkin

⁵⁸⁹ Makrîzî, cüz II, 1997: 358-361. Makrîzî *Sulûk* adlı eserinde bu başarıdan sonra bölgede büyük bir depremin olduğunu şehrin altüst olduğunu hayatın resmen durduğunu anlatmış bu olaydan sonra ortaya çıkan sorunlara dikkat çekmiştir. (Makrîzî, cüz II, 1997:363-365).

⁵⁹⁰ İbn İlyâs, I, 1982:410; Suyûtî, II, 2013:731; İbnü'd-Devâdârî, cüz IX, 1973:300.

⁵⁹¹ İbn İlyâs, I, 1982:410.

⁵⁹² Bedrüddîn Mahmûd el-Aynî, cüz VIII, 2009: 188-190; Suyûtî, II, 2013: 731; İbn Tağrıberdî, 2013: 49; İbn Kesîr, XIV, 1994: 64-66.

⁵⁹³ İbn Tağrıberdî, 2013: 103-107.

kişileri biat etmiştir. Biat törenleri gerçekleştikten sonra Muhammed b. Kalavun adına basılan sikkelerde Halife Müstekfî-Billâh'ın adı da yer almıştır⁵⁹⁴.

3 Nisan 1284 yılında Kahire bölgesinde doğan Müstekfî-Billâh, babası Hâkim-Biemrillâh'ın 21 Ocak 1302 yılında vefat etmesinin ardından henüz yirmi yaşındayken 1302-1340 yılları arasında halifelik tahtına sahip olmuştur. Mısır coğrafyasındaki ikinci Abbâsî halifesi⁵⁹⁵ olan Müstekfî-Billâh'ın halifelik makamına geçtiğine dair bir yazı yayımlanmıştır. Böylelikle halifelik makamına geçen Müstekfî-Billâh, vermiş olduğu ilk Cuma hutbesini Muhammed b. Kalavun için okumuştur⁵⁹⁶. Akabinde devlet erkânı, halife için bir mecliste toplanarak Müstekfî-Billâh'ın adına yazılmış olan ferman okutulduktan sonra, Müstekfî-Billâh'a biat etmişlerdir. Gerçekleşen biat töreninin hemen ardından Şam ve Mısır bölgelerinde Halife Müstekfî-Billâh'ın adına hutbeler okutulmuştur. Böylelikle Müstekfî-Billâh'ın halifeliği tüm İslâm coğrafyasına duyurulmuştur⁵⁹⁷. İlim ile çok az ilgilenen Halife Müstekfî-Billâh, Kebş bölgesinde ikamet etmekteydi. Muhammed b. Kalavun, halifeyi bu bölgeden alarak, kaleye yerleştirmiş burada ona bir ev vererek halifenin tüm ihtiyaçlarını burada karşılamıştır. Müstekfî-Billâh halife olduktan sonraki ilk işi Muhammed b. Kalavun ile Moğollar arasında vuku bulan Şekhab savaşına katılması idi⁵⁹⁸. Bu savaştan sonra ise Muhammed b. Kalavun hacca gitmek üzere hazırlıklara başlamıştır. Bölge halkı tarafından uğurlanan sultanı, Kerek naibi olan Celalledin Emir Akkuş, karşılamak üzere sultan bir köprü inşa etmiştir. Sağlam inşa edilmeyen köprünün yıkılması üzerine, Muhammed b. Kalavun dışında birçok kişi ölmüştür⁵⁹⁹. Kerek naibi ise bu talihsiz olaydan sonra Muhammed b. Kalavun'a özür mahiyetinde bir ziyafet yemeği ısmarlamak istemiştir. Muhammed b. Kalavun bu ziyafete katılamasa da Kerek naibine hil'at giydirerek, Mısır'a gitmesine izin vermiştir. Muhammed b. Kalavun bu dönemde Kerek'te ikamet etmeye başlamıştır. Mısır bölgesi için bu esnada tuhaf bir olay yaşanmıştır. Muhammed b. Kalavun, sultanlık görevini bıraktığını yazdığı mektubu Mısır'daki kadılara iletmiştir. Haberi alan kadılar ise bu durumu Şam bölgesindeki kadılara ulaştırmışlardır. Bunun üzerine istişare ortamı kuran devlet erkânı ve emirler, Emir Seyfeddin Sâlârın evinde Baybars Çâşnigîr'in sultanlık makamına çıkmasını uygun görmüşlerdir⁶⁰⁰.

⁵⁹⁴ Makrîzî, cüz II, 1997: 345; Ebû'l-Fidâ, cüz IV, 1998: 46.

⁵⁹⁵ İbn İlyâs, I, 1982:410.

⁵⁹⁶ Makrîzî, cüz II, 1997: 345; Nüveyrî, 2004: 109.

⁵⁹⁷ Nüveyrî, 2004: 109; Suyûtî, II, 2013: 733; İbn Kesîr, XIV, 1994: 66; Bedrüddîn Mahmûd el-Aynî, cüz VIII, 2009: 190.

⁵⁹⁸ Suyûtî, 2018:571.

⁵⁹⁹ Suyûtî, II, 2013: 733; Suyûtî, 2018: 571.

⁶⁰⁰ Bedrüddîn Mahmûd el-Aynî, cüz IX, 2009: 53; İbn Kesîr, XIV, 1994: 104-105; Suyûtî, 2018: 571 572.

Bu dönemde Emir Seyfeddin Sâlâr ile Baybars Çâşnigîr arasında da gizli ama güçlü bir iktidar hırsı vardı. Lakin bu iki emir, zor zamanlarda birbirlerine kenetlenmeyi çok iyi bir şekilde başarıyorlardı. Nitekim iki emirin baskısına dayanamayan Sultan Muhammed b. Kalavun 1309'da tahttan çekilme kararı almıştır. Bu durum üzerine emirler Seyfeddin Sâlâr'ın tahta geçmesini istemişlerdir. Fakat kendinden önceki Memlûk hükümdarlarının sonlarını bildiği için bu teklife sıcak bakmayan Seyfeddin Sâlâr, tahta geçecek en uygun kişinin Baybars Çâşnigîr olduğunu beyan etmiştir. Bunun üzerine Seyfeddin Sâlâr ise naibi saltanat görevini üstlenmiştir. Böylelikle Baybars Çâşnigîr'a *المظفر ملك مظفر* "el-Muzaffer, Melik Muzaffer" unvânları verilerek 5 Nisan 1309'da Memlûk tahtına çıkmıştır. Dimaşk başta olmak üzere diğer bölgelerde adına hutbe okutarak sultanlığını ilan ettirmiştir. Daha sonra Halife Müstekfî-Billâh'ın göndermiş olduğu, siyah sultanlık hil'atını ve yuvarlak sarığı giyerek tahta çıkan Baybars Çâşnigîr, bu sırada kendisine biat eden emirler de hil'atlarını giyerek, hükümet merkezine doğru yürümüşlerdir. Bunun üzerine Sahip Ziyaeddin en-Nesayi, Halife Müstekfî-Billâh tarafından kendisine verilmiş olan sultan fermanını, siyah bir atlas kumaş muhafaza ediyordu. (Bazı ana kaynaklarda ise kadife bir kumaş içerisine muhafaza edildiği zikredilmiştir.) Bu sultanlık fermanında önemli yazılar mevcut idi. Fermanın ilk satırlarında şu sözler yer almaktadır: "O Süleyman'dandır. O hakikaten Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla"⁶⁰¹. Böylelikle Muhammed b. Kalavun'un Çerkez kökenli memlûklerinden olan Baybars Çâşnigîr de diğer memlûk emirleri gibi savaşlarda ki başarısını göstererek Memlûk tahtına geçmeyi başarmıştır⁶⁰².

Baybars Çâşnigîr'in saltanatı, hâkim olduğu bölgelerde büyük bir sevinç ortamının yaratmıştır. Memlûk tahtına çıkan Baybars Çâşnigîr'in ilk işi, Muhammed b. Kalavun'un tahta çıkmasını isteyen kesim ile ilgilenmek olmuştur. Bu dönemde Baybars Çâşnigîr'in sultanlığını kabul etmeyen Suriye bölgesindeki kişiler Muhammed b. Kalavun'a bağlılıklarını devam ettirip onun tekrardan tahta çıkmasını istemişlerdir. Baybars Çâşnigîr'e bağlı olduğunu zikreden Muhammed b. Kalavun, tebaanın desteğini alıp güçlendikten sonra Baybars Çâşnigîr'e karşı gelmiştir. Bu duruma karşılık veren Baybars Çâşnigîr ise hâkimiyetini İslâm dünyasında daha da artırmak niyetiyle Halife Müstekfî-Billâh'tan kendisine biat edilmesini istemiştir. Halife Müstekfî-Billâh ise yöneltilen bu teklifi kabul etmiştir. Nitekim bu biat ileride halife için sorun yaratmıştır. Baybars Çâşnigîr'in Abbâsî halifesinden bu isteği talep etmesi, bazı memlûk komutanları tarafından alay konusu olmuştur. Şöyle ki: "Ona bir aptal

⁶⁰¹ İbn Kesîr, XIV, 1994:105-106; İbn Tağrıberdî, 2013; 135. Suyûtî ise *Tarihu'l Hulefa* adlı eserinde bu yayımlanan fermanın başlangıcının: *Bu Süleyman'dan Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla* yazılı olduğunu zikretmiştir. (Suyûtî, 2018:572).

⁶⁰² Makrîzî, cüz II, 1997: 358.

olduğunu söyleyin. Halifeyi kimse umursamıyor.” şeklinde alay ederek burada Halife Müstekfî-Billâh’ın konumunu son derece düşürmüşlerdir. Ayrıca Baybars Çâşnigîr’in aldığı bu biatı geçersiz saymışlardır. Birçok emir ve tebaanın desteğini alan Muhammed b. Kalavun, Baybars Çâşnigîr’in yalnız kalmasına neden olmuştur. Elde etmiş olduğu destek ve güç sayesinde Muhammed b. Kalavun da üçüncü defa Memlûk tahtına çıkmak için hazırlıklara başlamıştır. Şam bölgesinden ayrılıp Mısır’a doğru hareket eden Muhammed b. Kalavun’un gelişinden haberdar olan Baybars Çâşnigîr, korku ve endişeye kapılarak yakın arkadaşları ile beraber kaçmışlardır. Dımaşk bölgesinde Muhammed b. Kalavun adına hutbe okutulduğunu işiten Baybars Çâşnigîr, 17 Şubat 1310 yılında tahttan inerek, Muhammed b. Kalavun’dan af dilemiştir. Devletin hazinesinden bir miktar sikke alıp kaçan Baybars Çâşnigîr’i yakalatan Muhammed b. Kalavun, bu olaydan sonra ona güvenemeyeceğini anlayarak 16 Nisan 1310’da Baybars Çâşnigîr’i öldürmüştür. Saltanat hayatı kısa süren Baybars Çâşnigîr, Burcîyye Memlûklerinden olan ilk Çerkez asıllı Memlûk sultanı olması bakımından ortaçağ tarihinde önem arz etmiştir⁶⁰³.

5 Mart 1310’da üçüncü defa tahta çıkan Muhammed b. Kalavun’un Baybars Çâşnigîr’i öldürdükten sonra⁶⁰⁴ kendisine karşı gelen emirleri tek tek tahttan indirerek görevlerine son vermiştir⁶⁰⁵. Muhammed b. Kalavun’un sultanlığı Dımaşk tebaası tarafından büyük bir sevinç ve coşku ile karşılanmıştır. Nitekim sultanı karşılamak için şehri süsleyerek geçiş yollarına ipek halılar serilmiştir. Şehre giren Muhammed b. Kalavun’u dualar ile karşılamışlardır. Emirler, Kalavun’a biat ettikten hemen sonra Cuma günü Muhammed b. Kalavun adına hutbe okutmuşlardır⁶⁰⁶. Tahta yeniden çıkan Kalavun’a sevinen kesim, şu sözler ile sevinçlerini ve bağlılıklarını dile getirmiştir.

el-Melikü’n-Nâsır gerçekten geri döndü

Devleti, aynı güneşin aydınlığı gibi

Tahtına makamına geçti

*Tıpkı Süleyman’ın tahtına geçtiği gibi*⁶⁰⁷

5 Mart 1310 yılında Muhammed b. Kalavun herhangi bir isyan hareketi ile karşılaşmadan, rahat bir şekilde Kahire bölgesine giriş yapmayı başarmıştır. Halife Müstekfî-Billâh başta olmak üzere devlet erkânının da katılmış olduğu bir tören ile tahta geçmiştir. Halife Müstekfî-Billâh’ın bu sırada Muhammed b. Kalavun’u selamlamak üzere ön plana atılmış olduğunu gören kesim Muhammed b. Kalavun’a, halifenin daha önceden Baybars

⁶⁰³ Holt,1999:114; Suyûtî, 2018:572; Koprman, V, 1992: 224.

⁶⁰⁴ Kâsım, XXX, 2005: 547-548.

⁶⁰⁵ Nüveyrî, 2004;118-119.

⁶⁰⁶ İbn Kesîr, XIV, 1994:109-111.

⁶⁰⁷ Suyûtî, II, 2013: 734; karşılaştırmak için bk. Suyûtî,2018:572.

Çaşnigîr'e vermiş olduğu biatı hatırlatmaları üzerine: "Ne diye bir isyancıyı selamlıyorsun? Demek ben bir isyancıydım değil mi? Baybars Abbâsî soyundan mıydı?" diyerek Halife Müstekfî-Billâh'a olan öfkesini ve kızgınlığını dile getiren Muhammed b. Kalavun'un bu sözlere binaen, Halife Müstekfî-Billâh tek bir söz söylemeden çaresizce başını öne eğerek mahcubiyetini göstermiştir⁶⁰⁸. Bunun üzerine halifeyi cezalandırmak isteyen Muhammed b. Kalavun, Halife Müstekfî-Billâh'ı Baybars Çaşnigîr'e biat ettiği gerekçesiyle, Kalatü'l Cebel kalesinde on beş gün hapsedirmiştir. Lakin bu kararına daha sonra pişmanlık duyarak halifeyi serbest bırakmıştır⁶⁰⁹.

Muhammed b. Kalavun kendisine karşı gelen kesimleri tek tek tahttan indirdikten sonra Baybars el-Çaşnigîr'i destekleyen Emir Seyfeddin Sâlâr'ı da tutuklayıp Kalatü'l Cebel'e hapsederek tüm mal varlığına el koymuştur⁶¹⁰. Bu yaşanan olaylardan sonra Kara Sungûr ve Efrem, Muhammed b. Kalavun'un kendilerine de zarar vereceklerini düşünmelerinden dolayı Moğollara sığınmışlardır. Bu sırada Moğol hükümdarı olan Olcaytu⁶¹¹ kendi menfaati için onları iyi bir şekilde karşılayıp, devletin yüksek kademelerinde görev vererek, onlara dolgun bir maaş bağlamıştır. Memlûk emirleri ile arasını iyi tutan Olcaytu, şehirlerini fethetme konusunda bunlardan gerekli bilgileri almıştır. Bunun üzerine Olcaytu, Kara Sungûr'a Meraga'yı, Efrem'e ise Hamedan bölgesini ikta olarak vermiştir. Moğolların Şam bölgesine geldiğini haber alan Muhammed b. Kalavun savaş hazırlıklarına başlamıştır⁶¹². Sefere çıkmaya hazırlanan Muhammed b. Kalavun, bu esnada Moğolların Rahbe kuşatmasına son verdiğini duyunca Kahire'ye geri dönmüştür⁶¹³.

Muhammed b. Kalavun'un saltanatının son yıllarında iplerinin kızıştığı Halife Müstekfî-Billâh ile 1336'da arası tekrardan açılmıştır. Bunun nedeni ise Halife Müstekfî'nin, Muhammed b. Kalavun'u bir toplantıya davet etmesi ve bu davetini mektup ile Muhammed b. Kalavun'a yollaması üzerine halife ve sultanın araları açılmıştır. Bunun dışında Muhammed b. Kalavun'u öfkeliendiren bir diğer konu ise, halifenin kendi evinde bazı devlet adamlarının da iştirak ettiği toplantılar düzenlemesi idi. Bu durumları işiten Muhammed b. Kalavun, Halife Müstekfî-Billâh'ı Kalatü'l Cebel burçlarına tekrardan hapsedirerek, tebaa ile görüşmesini yasaklamıştır. Halife Müstekfî-Billâh'ın buradaki hapis süresi ise beş ay sürmüştür. Daha sonra özgürlüğüne kavuşan Halife Müstekfî-Billâh bu sırada huzursuzluk yaratan bir tebaa hakkında dava açmıştır. Bu davayı da yürütebilmesi için Muhammed b.

⁶⁰⁸ Holt, 1999:114.

⁶⁰⁹ Yiğit, XXXII, 2006; 140.

⁶¹⁰ İbn Tağrıberdî, 2013; 135; Ebü'l-Fidâ, cüz IV, 1998: 60-61; İbn Kesîr, XIV, 1994:111-120; 274; Broadbridge, 2011: 6-7.

⁶¹¹ İbn Tağrıberdî eserinde Olcaytu'yu, Harbende diye yazar. bk. İbn Tağrıberdî, 2013: 136.

⁶¹² İbn Tağrıberdî, 2013; 135-137.

⁶¹³ Makrîzî, cüz II, 1997: 254-256; İbn Tağrıberdî, 2013: 78-82; Kâsım, XXX, 2005: 547-548.

Kalavun'u, şer-i şerife gelmesini istemiştir. Sultanı kendi huzuruna çağıran Halife Müstekfi-Billâh'ın bu tavrına iyice öfkelenen Muhammed b. Kalavun, halifeyi küçümser bir tavırla azarlamıştır. Bu sırada halifeye karşı net bir karar alan sultan, Halife Müstekfi-Billâh ile ailesini 1337 yılında Kus'a sürgüne göndermiştir. Halifenin sürgünde zor şartlar altında kalmasını amaçlayan Muhammed b. Kalavun, yeri geldiğinde halifenin maaşını dahi vermemiştir. Halife Müstekfi-Billâh, Mısır Abbâsî halifeleri arasında sürgüne gönderilen ilk halife olması bakımından önemlidir⁶¹⁴. Böylelikle halifenin itibarı iyice zedelenmiş ve Mısır coğrafyasında halifenin bir değerinin olmadığını, gerekirse sultanın isteği üzerine sürgün cezasına bile çarpıtılabileceği kesinleşmiştir. Halife Müstekfi-Billâh sürgüne gönderildikten sonra Mısır bölgesindeki tek yetkili kişi artık Muhammed Kalavun idi⁶¹⁵. Sürgün edilen Halife Müstekfi-Billâh cömert, yiğit, iyi huylu ve bilgili bir kişi olarak kaynaklarda aktarılmaktadır. Top oynamayı ve tüfek atış etmeyi çok severdi. İlim ile uğraşmayı çok sever, sık sık âlim ve edebiyatçılar ile zaman geçirirdi. Halife Müstekfi-Billâh, sürgün edilse de onun halifeliği döneminde hutbeler kendi adına okutulmaya devam etmiştir. Böyle bir uygulamanın halen devam etmesi ya tebaanın sert tepkisini çekmemek adına ya da yabancı devletlere karşı, Memlûklerin halen İslâm dininin koruyucusu sıfatını gösterip, oluşabilecek tehlikelerin önüne geçmek idi. Önceleri sultan ile iyi ilişkilerde bulunan Halife Müstekfi-Billâh, sultanla beraber dolaşır ve çeşitli oyunlar oynayarak birbirlerine iki kardeş kadar yakın davranırlardı. Yukarıda zikrettiğimiz üzere farklı nedenlerden ötürü halife ve sultanın arası zamanla bozularak, eskiden sağlanan samimiyet de ortadan kalkmıştır⁶¹⁶. Halife Müstekfi-Billâh vefat etmeden önce kendisinden sonra halifelik makamına gelecek kişi olarak oğlu Ahmed'i göstermiştir. Lakin Muhammed b. Kalavun'un halifeye karşı olan kızgınlığı ve öfkesi dinmediğinden dolayı Halife Müstekfi-Billâh'ın bu vasiyetini yerine getirmemiştir. Bu kutsal göreve kendisinin seçmiş olduğu Halife Müstekfi-Billâh ile aynı aileye mensup olan kişiyi, İbrahim'i halife ilan etmiştir⁶¹⁷.

Moğollar ile yapılan mücadelelerden sonra, Yemen emirlerinin de yardım çağrısına binaen hareket eden Muhammed b. Kalavun, Memlûk emirlerini, kadı ve Halife Müstekfi-Billâh'ı huzuruna çağırarak, kendisinden sonra yerine oğlu Anuk'un Memlûk tahtına geçmesini vasiyet etmiştir. Böylelikle daha hayattayken oğlunun sultanlığını onaylayan bir ahittin hazırlanmasını Halife Müstekfi-Billâh'tan istemiştir. Muhammed Kalavun oğluna sultan unvânı verilmeden önce bazı haklar da tanımıştır. Buradan da anlaşılacağı üzere

⁶¹⁴ Makrîzî, cüz II, 1997: 254-256; İbn Tağrıberdî, 2013: 78-82; İbn Kesîr, XIV, 1994: 283-285; Suyûtî, 2018: 573; Yiğit, XXXII, 2006: 140.

⁶¹⁵ İbn Kesîr, XIV, 1994: 288.

⁶¹⁶ Suyûtî, 2018: 573-574.

⁶¹⁷ Makrîzî, cüz II, 1997: 254-256; İbn Tağrıberdî, 2013: 78-82; Kâsım, XXX, 2005: 547-548.

halifenin sözü ve hazırlayacağı ahit bir sultanın saltanatı için çok mühimdi. Keza sultanlar kendilerini bu ahitle sağlama almayı amaçlamışlardır. Muhammed b. Kalavun'un 13 Mayıs 1341'de hastalığının şiddetlenmesi üzerine, Emir Sencer el-Çavlı ve Al-Melek, sultandan kendisinden sonra yerine geçebilecek birini önermesi gerektiğini söylemişlerdir. Bunun üzerine Muhammed b. Kalavun, oğlu Ebû Bekir'i yanına çağırarak kendisini yeni Memlûk sultanı olarak seçmiştir. Emirlerden de oğlu Ebû Bekir için biat alan Muhammed b. Kalavun, Kerek'te bulunan diğer oğlu Ahmed'i hiçbir şekilde tahta oturtmamaları gerektiği uyarısını da vermiştir⁶¹⁸.

Siyasi işler halledildikten sonra Muhammed b. Kalavun, asıl adı İbrahim b. Veliyyü'l-Ahd el-Müstemsik Billah Ebi Abdillâh Muhammed b. Hâkim Biemrillâh Ebû'l-Abbâs Ahmed olan İbrahim'i, kendi isteği üzerine 1340-1341 yılları arasında halifelik makamına getirmiştir. İbrahim'in ilk etapta bu makama getirilmek istenmemesinin birkaç nedeni vardı. Bunlar; İbrahim'in dünyevi hayatta ve eğlenceye düşkün olması ayrıca halifenin sırlarını Muhammed b. Kalavun'a yetiştirerek ortalığı kızıştırması üzerine halife ile sultanın birçok kez aralarının açılmasına sebebiyet vermesi idi. Bu nedenlerden ötürü Halife Müstekfî-Billâh onun makama layık olmadığını düşünerek böyle bir karar almıştır⁶¹⁹. Özellikle dönemin önemli âlimlerinden olan İbnu Fadlullah Mesalik adlı eserinde İbrahim için şu sözleri söylemiştir:

Dedesi sâlih olacağı umuduyla onu veliaht yaptı. Ne yazık ki o rezil ve hayâsızca büyüdü. Manevi pisliklere ve günaha düşüncündü. Zorunlu olmadığı şeyleri yapıyordu. Arkadaş çevresi kötüydü, kendisi niyeti temiz olmayan kişilerle dostluk kuruyordu. Maddi harcamaları ile şerefini yerle bir etti. Şeytan kötü amellerini ona güzel göstermişti. Kötü ve basiretsiz olmuştu. Kötülüğü iyi görüyordu. Güvercinlerle oynama, onu oyalayıp yoldan çıkarmıştı. Boğa güreşi ve horoz dövüşü için hayvan satın alırdı. Kulakları uzun ve yırtıcı keçileri yarıştıyordu. Bu tür davranışlar onun küçük düşmesine saygınlığını yetirmesine sebep olmuştur. Vasık bir şeyi alırdı parasını tam vermezdi. Bir evi kiralardı fakat kirasını tam vermezdi. Eline aldığı bir miktar parayla hile yapar, ağzını haramla doldurur, haramdan yer ve ailesine de yedirirdi. Tüm bunların sonunda kendisi aşağılanmaya maruz kaldı ve zamanın tüketicilerinin yemeği oldu⁶²⁰.

Bütün olumsuz görüşlere rağmen Muhammed b. Kalavun bir öfke uğruna Ahmed'in veliahtlığını kabul etmeyerek yerine İbrahim'i seçmiş ve ona فاسيك بالله “Vâsik-Billâh” unvânını vermiştir. Vâsik-Billâh'ın uygulamış olduğu baskılardan ötürü bölge halkı ona المستطي بالله “el-Müstâti Billâh” unvânını vermiştir. Kötü ahlakı ve yönetimi ile bilinen Vâsik-Billâh, amcası Müstekfî-Billâh'ın gıybetini, Muhammed b. Kalavun sıkça yaparak ortalığı kızıştırmıştır. Sultan'ın huzuruna gelen Vâsik-Billâh, dedesinin vermiş olduğu akitten şüphelenmesine rağmen Muhammed b. Kalavun yine de Vâsik-Billâh'a biat etmiştir. Fakat

⁶¹⁸ İbn Tağrıberdî, 2013;142.

⁶¹⁹ Suyûtî, II, 2013: 739.

⁶²⁰ Suyûtî, 2018: 575-576.

sultan vermiş olduğu bu karardan daha sonra pişmanlık duymuştur. Böylelikle İbrahim'i görevinden alarak yerine Ahmed'i halifelik görevine getirmiştir. Sultan Muhammed b. Kalavun'un bu fikrini daha sonradan değiştirmesinin nedeni ise İbn Hacer'in anlatımı ile İbrahim'in uygulamış olduğu yönetimden ve atamalardan memnun olmayan tebaanın, Muhammed b. Kalavun'un bu durumu yeniden değerlendirilmesini istemeleriydi. Lakin Muhammed b. Kalavun, bu kesimi de dinlemeyerek kendi bildiğini yapmakta ısrarcı davranmıştır. Sonuç itibarı ile bu akit iptal edilmişti. Sultan'ın fikrini özellikle değiştirmek isteyen baş kadı Ebû Ömer b. Cema, Vâsik-Billâh adına hutbe okutulması taraftarı değildi. Arada kalan Muhammed b. Kalavun böylece hem Müstekfî-Billâh'ın hem de Vâsik-Billâh adına hutbe okutulmaması kararını vermiştir. Bunun sonucunda okunan hutbelerde, sadece Muhammed b. Kalavun adı zikredilmiştir. Bu durum halifelerin konumunun, burada çok da önemi olmadığı göstermiştir. Halife Müstekfî-Billâh vefatının ardından, halifelerin adı hutbelerden tamamen kaldırılmıştır. Ayrıca hutbelerde halifeler için artık dualar da okunmamaya başlanılmıştır. Bu durum Muhammed b. Kalavun ölünceye değin devam etmiştir. Sultan ölmeden önce bu kutsal makama Müstekfî-Billâh'ın oğlu adına bırakılan halifeliği imzalayıp onaylatmıştır. Sonuç olarak Vâsik-Billâh için Kahire bölgesinde sadece bir Cuma günü hutbe okunduktan sonra, halifelik görevinden azledilerek Kus bölgesine sürgün edilmiştir⁶²¹.

Vâsik-Billâh'tan sonra halifelik makamına asıl adı, el-Hâkim Biemrillah Ebû'l Abbas Ahmed b. Müstekfî geçmiştir. Babası Kus şehrinde hayata gözlerini yummadan önce kendinden sonra halifelik makamına geçecek kişi olarak oğlu Ahmed'i belirlemiştir. Lakin yukarıda da zikrettiğimiz üzere Muhammed b. Kalavun'un, Müstekfî-Billâh'a olan kızgınlığından ötürü belli bir süre boyunca halifelik durumunu onaylamamıştır. Fakat Vâsik-Billâh'ın uygunsuz davranışları, Memlûk sultanının ve emirlerinin dikkatlerini üzerine çekmiştir. Bundan dolayı Muhammed b. Kalavun ölmek üzereyken fikrini değiştirmiştir⁶²². Bu sırada Muhammed b. Kalavun, vefat etmeden önce oğlu Seyfeddin Ebûbekir'e ملِك منصور "Melik Mansur" unvânını vererek kendisinden sonra veliaht olarak belirlemiştir⁶²³. Bunun üzerine Şam bölgesindeki halk Melik Mansur'a biat etmiştir⁶²⁴. Tüm bu olaylardan sonra Muhammed b. Kalavun 1341'de elli sekiz yaşındayken vefat etmiştir. Memlûk tarihinde üç dönem halinde saltanat hayatı süren Muhammed b. Kalavun, böylece kırk sekiz yıl boyunca tahta kalmayı başarmıştır⁶²⁵. Bundan mütevellit Türk hükümdarları içerisinde en uzun tahta

⁶²¹ İbn Kesîr, XIV, 1994: 304; Suyûtî, 2018:575-576; Yılmaz, 2019:130-132.

⁶²² Suyûtî, 2018:577-578.

⁶²³ İbn Kesîr, XIV, 1994: 303.

⁶²⁴ Holat, 1999:116-122; Harithy, 1992:232-233.

⁶²⁵ İbn Tağrıberdî, 2013; 143; İbn Kesîr, XIV, 1994: 303.

kalan sultan olmuştur⁶²⁶. Muhammed b. Kalavun'un üçüncü saltanatı, devlet otoritesini de sağlamlaştırdıktan sonra Mısır'ın kültür ve medeniyette doruk noktasına ulaştığı bir dönem olarak nitelendirilmesi, aslında onun bu dönemde devleti hem ekonomik hem de iktisadi açıdan iç sorunlar ve halife değişimlerine rağmen güçlendirdiğini göstermektedir⁶²⁷.

Muhammed b. Kalavun'un vefatının ardından Mısır'daki on üçüncü Memlûk sultanlarından olan Melik Mansur, tahta çıkıp devlet içerisinde atamaları da yaptıktan hemen sonra İslâm dünyası için çok önemli bir konu olan Abbâsî halifesinin durumunu görüşmek üzere kadıları ve devlet erkânını toplamıştır. Bu meclisi toplamasındaki amaç ise halifeyi eski görevine getirmek ve bu sayede İslâm dünyasındaki saygınlığını korumak idi⁶²⁸. Böylece Melik Mansur kısa süre içerisinde topladığı mecliste, halifelik makamına en uygun kişinin kim olduğu sualini mecliste bulunanlara sormuştur. Bunun üzerine İbn Cema: "Kus şehrinde vefat eden Müstekfî-Billâh, kendisinden sonra oğlu Ebû'l Kasım Ahmed b. Müstekfî Billah Ebû Rebî Süleyman el-Abbâsî'yi veliaht olarak gösterip tayin etmiştir" demiştir. Bunun üzerine Kus şehrindeki, kırk adil insanların da bu olaya şahitlik etmesi ile olayın doğruluğu ispatlanınca Melik Mansur bu durumu kabul etmiştir. Sonuç itibarı ile halifelik görevinden azledilen Vâsik-Billâh'tan yerine Ahmed'e biat edilmiştir. Devletin ileri gelen kadıları ve emirleri Ahmed'e biat ederek ona, dedesinin lâkabı olan *الحكيم بمرلة* "el-Hâkim-Biemrillâh" unvânını vermişlerdir⁶²⁹. Müellif İbn Hacer ed-Dürerü'l-kâmine adlı eserinde halifenin ilk etapta Mustansır unvânını aldığını akabinde *Hâkim* unvânını aldığını belirtmiştir⁶³⁰. Hâkim-Biemrillâh'ın halife olmasına sevinen kesim ve dönemin önemli âlimlerinden İbnu Fadlullah, Mesalik adlı eserinde sevinçlerini şu sözler ile belirtmiştir:

O asrımızın imamı, Mısır'ımızın bulutudur. Düşmanın kini ve öfkesi üzerine ayağı kalktı halife oldu. Cömertliğin feyzine gark oldu. Onunla işler yoluna girdi. Hilâfet makamını eski konumuna getirdi. Hiç kimsenin hilafını yapamayacağı şeye hükmetti. Atalarının yolunu takip etti. Uzun süre boyunca dağınık kalan Abbâsîleri topladı. Minberlerin zirvelerinin üzerinde isimlerini yüceltti. Sultanın ölümü ile tekrardan istenildi ve vasiyetinin gereği yerine getirildi. Bunlar bir biat ve emanet sahiplerinin ahdiyle yerine getirildi. Ardından el-Melikü'l-Mansur Ebû Bekir b. Sultan oldu bu saltanatın altında olan yerleri imar etti⁶³¹.

Hâkim-Biemrillâh'ın üzerinde yeşil hil'at, sarığının üzerinde ise altın işlemeli siyah şerit bulunmakta idi⁶³². Hâkim-Biemrillâh'a biat töreni yapılmıştır. Halife, siyah kıyafetlere

⁶²⁶ Poole, VI, 1901: 288-289.

⁶²⁷ Harithy, 1992:222.

⁶²⁸ Tağrıberdi, Halife Hâkim-Biemrillâh'ın konumunu burada şu şekilde özetler: "Halife Hâkim, Kalavun'un saltanatında üçüncü dereceden yerini alarak Melik Mansur'un gölgesi altında değerli bir yere sahip olmuştur" diyerek halifenin bu dönemdeki konumunu izah etmiştir. (İbn Tağrıberdi,2013: 147-148).

⁶²⁹ Suyûtî, 2018:577-578; Yılmaz, 2019: 133.

⁶³⁰ Suyûtî, 2018:585.

⁶³¹ Suyûtî, 2018:577-578.

⁶³² İbn Tağrıberdi, 2013: 147-148.

bürünerek Melik Mansur ile beraber bu sırada tahta oturmuştur. Halife son derece sade ve etkileyici konuşması ile hutbe vermiştir. Okuduğu hutbenin içinde öğüt verici kelimeleri mevcut idi. İyiliği emredip, kötülüğü reddettiği bu hutbesinden sonra gelenekselleşen devlet erkânına mensup kişilere de hil'at giydirmiştir⁶³³. Halife Hâkim-Biemrillâh'ın halifelik makamına gelince onun biatını yazan İbn Fazlullah şu sözler ile halifeliğin yüceliğini ve dirliğini dile getirmiştir:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adı ile... “Muhakkak ki sana biat edenler sadece Allah'a biat etmiş olacaklardır. Allah'ın eli o biat edenlerin üzerindedir. Kim ki bu biatı bozarsa nacak kendi kötülüğü ve şeri için bozmuştur. Kim de Allah ile olan ahbine vefa gösterir ise Allah ona büyük bir mükâfat verecektir.” ayeti ile başlayan biatından sonra şu sözler sarf edilmiştir; “Bu Rıdvan biatıdır ihsan biatıdır, rıza toplantısıdır ki, toplanan cemaat buna şahittir. Allah'ta buna şahittir. Bu biat öyle kutsal bir biattir ki tüm sorumluluğunu boynuna taktırır. Bu biat öyle kutsal bir biattir ki Allah onun ile ümmetini korur. Her tarafa bereket ve huzur verir. Bu biat öyle kutsal bir biattir ki Kureyş'in büyükleri ile Hâşimiler ve Abbâsiler'in geride kalan tertemiz ileri gelen kişilerin ittifak etmiş oldukları bir biattir. Bu biat öyle kutsal bir biattir ki onu bozmak caiz değildir. Tamdır, açıklayıcıdır, kapsayıcıdır, sadedir, köyden şehre, Arap ya da Acem olan mülkü olan veya olmayan, Gündüz güneşin doğduğu yer ile gece yıldızların doğduğu yerde kısacası bu biat herkes içindi. Bu biate inanmayan onaylamayan ve güven duymayan kişiler yok idi. Ve bu biat ile herkes huzur ve mutluluk bulmuştur. Hâkim halife olarak seçildiği zaman Allah onu dünya ve ahiret ile müjdeledi. Onu kendi katına alarak yüceltti. Hâkim'in amel ve çalışmalarına karşılık mükâfatını sunar. Hilâfet olmasaydı dünya insanlara dar bir yer gelirdi ve dünya yaşanılmaz bir yer olurdu tüm kötülükler insanları bulurdu. Hâkim'in seçilmesine sebep olarkten kendi atalarının ve dedelerinin mirasını hak ettiği için seçilmiştir. Hâkim halifelik makamına oturduğu zaman anlaşıldı ki onu seçenler bir yanlış yapmamıştır. Nitekim o Allah'ın yeryüzündeki temsilcisiydi. Hz. Muhammed'in makamına geçip onun halifesi ve amcasının oğludur. Ebû'l-Abbâs el-İmamı'l-Hâkin Biemrillah, Emiru'l-müminin'dir. Biat yerini buldu ve ittifak sağlandı huzur geri geldi Hâkim'in dedelerinin şerefi ile şereflendi Abbâsiler'in giysisini ona yaptı. Gölgesi yeryüzünde yayıldı. Halife tebaaa adil davranır sorunlarını giderirdi. Allah'ın rızasını kazanmaktan başka bir şeyi Halife düşünmüyordu. Halife, Allah'ın adı ile sultanın adının her yerde okunmasını, isimlerin paraların üzerine yazılmasını ve de her zaman sultan ve kendisine dua edilmesini ister. Emîrû'l-müminin tebaaiçindir o adalet ve ihsanı emreder. Allah'a şükür ederek yaradanın yüceliğinden, büyüklüğünden bahseder. Halifelik makamında yücelik görkemi vardır. Onun Mansur'u, Mehdi'si ve Reşid'i ölmemiştir. diyerek biatını tamamlamıştır⁶³⁴.

⁶³³ İbn Kesîr, XIV, 1994: 304; Suyûtî, 2018: 575.

⁶³⁴ Çalışmamızın bu bölümünde biat şeklini olabildiğince az tutmaya çalıştık. Nitekim bu biatten anladığımız kadarıyla İslâm dininin yüceliğinden bahsedildiği gibi halifelerin yeryüzündeki konumları ve bu konumların hem dünyevi hem de manevi bir boyut taşıdığını, halifeye biat etmekle Allah'a inanmanın aynı şey olduğu belirtilerek, biatin önemini bir kez daha vurgulayan Halife Müstekfî ayrıca devlet işlerini düzenlemede tebaanın her türlü ihtiyacını karşılamadaki konumunu da belirterek dini kimliğinin yanında siyasi lider kimliğini taşıdığını kısacası devletin huzuru ve refahı için kendisine biat edilmesinin ne kadar mühim bir değer taşıdığını dile getirmeye çalışmıştır. (Suyûtî, 2018: 578'den 586'a kadar).

Kaynaklarda II. Hâkim-Biemrillâh olarakta geçen Hâkim, halife olduktan sonra Menazirü'l Kebş'e yerleşmiştir. On üç yıl boyunca sürecek olan halifelğinde Muhammed b. Kalavun'un sekiz oğlunun iktidarına şahitlik etmiştir⁶³⁵. Memlûk sınırları içerisinde uzun bir süre boyunca siyasi bağlamda pasif bir hayat sürecek olan II. Hâkim-Biemrillâh, halifeliği döneminde Muhammed Kalavun'un ilk oğlu olan Melik Mansur'un sebep olduğu problemlerle bu dönemde uğraşmak zorunda kalmıştır. Henüz saltanatının ilk dönemlerinde halifeyi makamına getiren Melik Mansur'a biat etmek isteyen emirler, ellerinde bir emirname ile beraber Dımaşk bölgesine gelmişlerdir. Bu sırada Melik Mansur'un uygunsuz hal ve hareketlerini işitince devletin ileri gelenleri Halife II. Hâkim-Biemrillâh'ın yanına gelerek, Melik Mansur'un durumunu görüşüp rahatsızlıklarını dile getirmişlerdir. Memlûk sultanının bu davranışları karşılığında veliahtlığı kabul edilmez⁶³⁶. Bir Memlûk sultanının makamına yakışır bir şekilde hareket etmesi gerektiğini söyleyen Melik Nâsır Muhammed Kalavun'un damadı Emir Kusun bu durumdan durumdan rahatsızlık duymuştur. Bunun üzerine Melik Mansur taraftarı emirler ise Kusun'u ortadan kaldırmak için harekete geçmişlerdir. Onların amacının farkında olan Kusun, Emü-i Hac Al-Melek ve Emir Cenekli b. el- Baba ve sultanın Memlûklerini kısacası dönemin önde gelen kişilerini yanına alarak nüfuzunu güçlendirmiştir. Kusun'un etrafında birleşen emirlerden haberdar olan Melik Mansur bu sırada Taçar Tokuzdemür'ü yaşanan olayları tam öğrenmesi için görevlendirmiştir. Memlûk emirlerinin asıl amacının Melik Mansur'u tahttan indirmek idi. Böylelikle yapılan mücadele sonucunda emirler hedeflerine ulaşmışlardır. Tahttan indirilen Melik Mansur, Kus bölgesine sürgün edilmiştir. Bu olayı ders alınacak bir hadise olarak yorumlayan İbn Tağrıberdi durumu şu şekilde özetler: "Melik Mansur'un babası Muhammed Kalavun zamanında Halife Müstekfi-Billâh ve ailesini Kus bölgesine sürgüne gönderir. Buna nispetle kendi oğlu Melik Mansur da sürgün edilmiştir." diyerek halifelik makamının burada kutsiyetine vurgu yapmıştır. Bölgeye sürgüne giden Melik Mansur ise burada iki ay ikamet ettikten sonra, şehrin valisi tarafından henüz yirmi yaşındayken öldürülmüştür. Melik Mansur'un ölümü bir süreliğine gizlenmiştir. Olayın gün yüzüne çıkması ile Melik Nâsır Ahmed b. Melik Nâsır b. Kalavun'un kardeşi Alâeddîn Küçük el-Eşref Memlûk tahta geçmiştir⁶³⁷.

Muhammed b. Kalavun'un ise ikinci oğlu olan Alâeddin Küçük, emirlerin yardımı ile 1341-1342 yılları arasında tahta çıkmıştır. Kendisine ملك اشرف "Melik Eşref" unvânı

⁶³⁵ Aktan, LV, 1991: 627-628; Yılmaz, 2019:133-134.

⁶³⁶ İbn Kesîr, XIV, 1994: 305-306.

⁶³⁷ İbn Tağrıberdi, 2013:148- 152; İbn Kesîr, XIV, 1994: 306. İbn Fazlullah'ın "*Mesaliku'l Ebsâr*" adlı eserinde Kus şehrini tanımlarken buranın kurak ve de çok sıcak olduğunu akreplerle dolu bir şehir olduğunu anlatır. Belki bu iklim koşullarından dolayı halifelerin zor bir yaşam sürdürmeleri için halife buraya sürgün edilmiş olabilir. (İbn Fazlullah el-Ömerî, III, 1971: 335-336).

verilmiştir. Henüz beş yaşında tahta çıkan Melik Eşref, Mısır'da Memlûk tahtına çıkan on dördüncü hükümdar olmuştur⁶³⁸. Küçük yaşta tahta çıktığı için Kus'u saltanat naibi yapan emirler, Melik Eşref'i istediği şekilde yönlendirme fırsatını ele geçirmişlerdir. Melik Eşref resmî bir evrak imzalaması gerektiği sırada, yanında bulunan yardımcıları onun elini tutarak, evrakları imzalamasına yardım etmişlerdir⁶³⁹. Bu durumdan anlaşılacağı üzere yaşı itibarı ile devlet büyükleri Melik Eşref'i çok daha rahat bir şekilde yönetme fırsatını elde ederek zamanla tahttan indirilmesine sebep olmuşlardır⁶⁴⁰. Melik Eşref'in ardından bu defa 1342 yılında Memlûk tahtına Şihabeddin Ahmed en-Nâsır'ın çıkmıştır. Muhammed b. Kalavun'un üçüncü oğlu olan Şihabeddin Ahmed döneminde ise Kerek naibi Melüktemür tarafından uygunsuz davranışlarda bulunduğu ve sürgün edilmesi gerektiği yönündeki haberi iletmek üzere Emir Togan'ı yanına çağırıştır⁶⁴¹. Şihabeddin Ahmed'i Asuvan'a sürgün etme düşüncelerine karşı Ahmed ise güvenliği sağlanıldığı takdirde Kerek kalesine geldikleri zaman Kahire'ye gelip tahta çıkacağını söylemiştir. Bu sırada Emir Kus ile sultanın memlûkleri arasında önlemi alınamayan olaylar meydana gelmiştir. Memlûk emirlerinin Ahmed'den yardım istemesi üzerine Kus bölgesine doğru harekete geçen Ahmed, karşılıklı süren uzun mücadeleler sonucunda Memlûk tahtına oturma fırsatı bulmuştur. Böylece bozgunculuk yaratan Emir Kus ise emirlerin isteği üzerine öldürülmüştür⁶⁴².

Kahire bölgesinde tahta çıkartılmak için emirler vasıtasıyla çağırılan Ahmed'e ملِك ناصر “Melik Nâsır” unvânı verilerek 1342'de tahta çıkarılmıştır⁶⁴³. Mısır'daki on beşinci Memlûk hükümdarı olan⁶⁴⁴ Nâsır Ahmed için Kahire ve Mısır'da hutbe okutulmuştur. Halife II. Hâkim-Biemrillâh ise bu dönemde onun saltanatını onaylatmak için Mısır ve Şam bölgesindeki dört mezhebe mensup kadılar ve devletin önde gelenlerini sultana biat etmesi için davet etmiştir⁶⁴⁵. Böylece Halife II. Hâkim-Biemrillâh zamanında dört kadı uygulamasına bu dönemde geçilmiştir. Bu uygulamaya geçilmesinin sebebi ise Tacuddin İbn Binti'l-A'az'ın bazı hükümleri ve yaptırımları uygulamada yetersiz kalması idi. Bundan dolayı her mezhebin bir kadısı var olmuş ayrıca Mısır ve Şam bölgesinde uygulanmıştır⁶⁴⁶. Sultanlık alametini yerine getirmek amacı ile Halife II. Hâkim-Biemrillâh, Nâsır Ahmed'e biat ederek onun huzurunda yer öpmüşlerdir. Akabinde rütbelerine göre devlet adamları tek sıra halinde dizilerek Sultan Nâsır Ahmed'in elini öperek ona olan sadakat ve bağlılıklarını

⁶³⁸ İbn İlyâs, I, 1982:490-492.

⁶³⁹ İbn Tağrıberdî, 2013:151-163.

⁶⁴⁰ Harithy, 1992:232-233; Holt,1999:123; Yılmaz, 2019:134.

⁶⁴¹ İbn Tağrıberdî,2013:151-163.

⁶⁴² Harithy, 1992:232-233; Holt,1999:123; Yılmaz, 2019:134.

⁶⁴³ Suyûtî, II, 2013: 753; Holt, 1999:124; Yılmaz, 2019:134.

⁶⁴⁴ İbn İlyâs, I, 1982:495-496.

⁶⁴⁵ İbn Tağrıberdî,2013:163-170.

⁶⁴⁶ Suyûtî,2018:567.

göstermişlerdir. Memlûk sultanının ilk işi, Emir Taştemür'ü Mısır naibi olarak atamak olmuştur. Emir Taştemür'e hil'at giydiren sultan devlet içerisindeki huzuru ve düzeni sağladıktan sonra kendisine karşı gelen emirleri tek tek görevden almıştır. Bunlardan bazılarını ise öldürmüştür. Nâsır Ahmed'in eğlenceye düşkün olması devlet işlerini idare edememesi gibi nedenler bazı emirleri rahatsız ederek, isyan etmelerine neden olmuştur. Haberi duyan Nâsır Ahmed endişeye kapılarak ortadan kaybolmuştur. Sultan'ın kaçması olayında endişe duyan emirler Sultan Nâsır Ahmed'i Mısır'a davet etmelerine rağmen "istediğim zaman gelirim" cevabı ile karşılaşmışlardır. Bunun üzerine Emir Taştemür ve beraberindekiler öldürülmüştür. Daha sonra Nâsır Ahmed önceden vermiş olduğu kararını değiştirmek üzere Mısır'a gelerek emirlerin uygun gördüğü yerde ikamet edeceğini belirtmesi üzerine emirler bunu kabul etmez ve Nâsır Ahmed'i ortadan kaldırarak yerine kardeşi El-Melikü's-Sâlih İsmail'i tahta çıkarmışlardır. Böylelikle iki ay tahta kalan Nâsır Ahmed'in iktidarı son bulmuştur⁶⁴⁷.

Mısır'da hüküm süren on altıncı Memlûk sultanı olan İmadeddin İsmail es-Salih, emirlerin desteği ile 1342'de tahta çıkarılmış ve kendisine صالح "Salih" unvânı verilmiştir⁶⁴⁸. Onun saltanatına sevinen kesim, İsmail için Kahire şehrini görkemli bir şekilde süslemişlerdir. Yaşam tarzı diğer kardeşlerden daha farklı olan İsmail genelde güzel ahlakı ile bilinmektedir⁶⁴⁹. Kardeşi Nâsır Ahmed'e ilk etapta mektup yazıp, amacının Mısır tahtına geçmek olmadığını dile getiren İsmail, Nâsır Ahmed'den saltanatlık alametlerini göndermesini istemiştir. Bu sırada Halife II. Hâkim-Biemrillâh ile beraber bazı emirler Nâsır Ahmed'den ayrılarak, Gazze bölgesinden Kahire'ye yol almışlardır. Bu defa Nâsır Ahmed'in İsmail'i öldürme girişimleri haberi etrafta hızlı bir şekilde yayılmıştır. Sonuç itibarı ile yaşanan karşılıklı mücadeleden sonra Nâsır Ahmed öldürülmüştür. Bu olaylardan sonra İsmail ise hacca gitmek için hazırlanmıştır. Hac görevi için gittiği yerden günlerce gelmemesi üzerine İsmail hakkında çeşitli dedikoduların bölgede yayılmasına neden olmuştur. Bu durumu fırsat bilen kardeşi Seyfeddin Şaban iktidarı ele geçirmek üzere memlûkleri kendi safına çekmiştir. Ölüm nedeni gizlenen İsmail 5 Temmuz 1345'te vefat etmesi üzerine emirler toplanarak, Seyfeddin Şaban'ın tahta çıkmasına karar vermişlerdir⁶⁵⁰. Böylelikle Mısır'daki on beşinci Memlûk hükümdarı olan Melik el-Kamil Seyfeddin Şaban, 4 Ağustos 1345 yılında tahta çıkması⁶⁵¹ ile كامل "Kâmil" unvânını almıştır⁶⁵².

⁶⁴⁷ İbn Tağrıberdî, 2013:163-170.

⁶⁴⁸ Suyûtî, II, 2013: 753; İbn İlyâs, I, 1982:498.

⁶⁴⁹ İbn İlyâs, I, 1982:499-500.

⁶⁵⁰ İbn Tağrıberdî, 2013: 170-176; Holt, 1999:124.

⁶⁵¹ İbn İlyâs, I, 1982:506; Holt, 1999: 125; İbn Tağrıberdî, 2013: 176.

⁶⁵² Suyûtî, II, 2013: 753.

Sultanlık alâmetlerini giyen Seyfeddin Şaban adına Halife II. Hâkim-Biemrillâh hutbe okutmuştur. Ardından diğer Müslüman bölgelere de tahta çıktığına dair yazılar gönderilerek sultanlığı resmen ilan edilmiştir. İktidarlığı döneminde zaman içerisinde memlûkler arasında uygunsuz davranışlar ve ümerâyâ karşı olumsuz yaptırımlarla gündeme gelmiştir. Memlûk emirlerinin durumu şikâyet etmesine rağmen Seyfeddin Şaban, şikâyetlerini umursamayarak yaşanan olaylara müdahale etmemiştir. Hicaz seferi için tebaadan alınan ürünlerden dolayı zor durumda kalan kesimin fakirleştirilmesine neden olmuştur. Böylelikle bölge üzerinde iç huzursuzluk artmaya başlanmıştır. Seyfeddin Şaban'a karşı emirler savaş ilan ederek bu duruma son vermek istemişlerdir. Bu sırada Aksungur, ondan tahtı bırakmasını istemiştir. Ne tebaa tarafından ne de memlûkler tarafından hiçbir destek göremeyen Seyfeddin Şaban, canının bağışlanması karşılığında teslim olacağını bildirmesi üzerine bu isteği kabul edilerek tahttan indirilmiştir. Memlûk emirleri elde ettikleri zaferden sonra Emir Haccî ve Emir Hüseyin'i hapisten çıkarmışlardır ve Emir Haccî'yi sultan olarak ilan etmişlerdir. Diğer kardeşleri gibi zevk ve eğlenceye düşkün olan Seyfeddin Şaban'ın bir yıl süren hükümdarlığı 21 Eylül 1346'da hapsedildiği yerde öldürülmesi ile son bulmuştur⁶⁵³. Yerine ise Türk hükümdarlarının on sekizincisi olan Zeyneddin el-Haccî el-Muzaffer (1346-1347) çıkmıştır⁶⁵⁴.

Haccî iktidara gelmeden önce kardeşi Seyfeddin Şaban tarafından hapse atılmıştı. Yukarıda zikrettiğimiz üzere Seyfeddin Şaban tahttan indirilince hapisten çıkarılan Haccî'ye biat edildikten sonra emirler ملِك مظفر “Melik Muzaffer” unvânını vermişlerdir⁶⁵⁵. Bu sırada Halife II. Hâkim-Biemrillâh ve kadılar Haccî'nin sultanlığını tasdik etmesi için davet etmişlerdir. Halife tarafından kendisine verilen hil'atı giyen Haccî, saltanat alametleri ile beraber törenin yapılacağı yere geldikten sonra tahta oturarak, ümerâyâ karşı zulüm etmeyeceğini belirtip onlara söz verdikten sonra bölgedeki emirler tek tek yer öperek bağlılık yemini etmişlerdir. Haccî'nin iktidara gelmesinin ardından Dımaşk'ta adına hutbe okutulup sikke bastırılmıştır. Bu dönemde Haccî de diğer kardeşleri gibi zevk ve eğlenceye daldığı için bu durum Memlûkleri yeniden rahatsız etmiştir. Bu olayın duyulmasının ardından Emir Gûrlu'ya fikir danışan Haccî, farkında olmadan bu emirin devletin en önemli kişisi haline gelmesine neden olmuştur. Nitekim bunlar daha sonra uygulamış olduğu politikalar neticesinde iç huzursuzluklara engel olmuşlardır. Sultan nezdinde önemli bir nüfuz elde eden Gûrlu zamanla Haccî'yi da tedirgin etmeye başlamıştır. Emir Şücaeddin onun daha fazla güçlenmesini önlemek için Gûrlu'yu tutuklamıştır. Gûrlu'nun öldürülmesinin başka bir

⁶⁵³ İbn Tağrıberdi, 2013: 176-185; Yılmaz, 2019:134.

⁶⁵⁴ İbn İlyâs, I, 1982:513.

⁶⁵⁵ İbn İlyâs, I, 1982:513; Suyûtî, II, 2013: 754.

nedeni de sultanı istediği şekilde yönlendirdiği gibi Memlûkleri de kendi tarafına çekmesi durumu Haccî'yı endişelendirmiştir. Bu yaptırımlardan dolayı Gûrlu öldürülmüştür. Bu olayı hallettikten sonra Haccî'nın bu defa kardeşi Hüseyin'i öldürmek için harekete geçmiştir. Hüseyin gerekli önlemleri alarak ağabeyinin bu tehlikesinden kurtulmayı başarmıştır⁶⁵⁶. Akabinde Haccî'nın Çerkezlere mensup kişileri görevinden alması ve onları öldürmesi Çerkezlerin harekete geçmesine neden olmuştur. Sultan'ın yönetiminden memnun olmayan Çerkezler, sultan ile mücadele etmek üzere harekete geçmişlerdir. Haccî'nın yönetiminde bulunan emirlerin de onu terk etmesi ile yalnız kalan Haccî, bir yıl süren saltanat hayatından sonra Kahire'de öldürülmüştür⁶⁵⁷.

Haccî'nin vefatının ardından yerine üvey kardeşi olan Nâsirüddin Hasan en-Nâsir⁶⁵⁸, emirlerin isteği üzerine henüz on bir yaşında iken 13 Aralık 1347 yılında Memlûk tahtına geçmiştir. Böylelikle Mısır coğrafyasındaki on dokuzuncu Türk hükümdarı olmuştur. Hasan'a ilk etapta “Melik Nâsir Seyfeddin Kumari” lâkabı verilmiştir⁶⁵⁹. Fakat Hasan'ın babasına: “Adım Kumari değil Hasan” demesi ile verilen bu unvân daha sonra değiştirilmiştir. Hasan, ağabeyi Haccî zamanında güç kazanan diğer Memlûklerden kendilerini daha üstün gösteren Çerkez Memlûkleri, sürgün etmiştir. Bunun nedeni ise Haccî zamanında kazandıkları nüfuz ile kibirlenerek sürekli huzursuzluk yaratmaları idi. Bu duruma son veren Hasan bu defa kendisine karşı öfkelenen Çerkez Memlûklerin, ağabeyi Hüseyin'i tahta çıkarmak istemeleri ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Hüseyin ile haberleşen Çerkezlerin bu durumuna Hasan, ilk etapta engel olsa da Mısır ve Şam bölgesinde görülen veba hastalığından dolayı kurulu düzen epeyce bozulmaya başlanmıştır. Memlûk emirlerinden Emir Elçinbuga'nın, Emir Argunşah'ın öldürülmesinden sonra da emirler isyan etmişlerdir. Sonuç itibarı ile 1351 yılında sultanın hastalanması ve hemen akabinde emirler arasında çıkan husumetten dolayı sultan gönüllü olarak tahtı bırakmıştır. Memlûk emirleri onun yerine kardeşi el-Melikü's-Sâlih Kavun'un tahta çıkmasında hemfikir olmuşlardır⁶⁶⁰.

Muhammed Kalavun son oğlu olan el-Melikü's-Sâlih, 22 Ağustos 1351 yılında الملك صالح “el-Meliku's-Salih” unvânını ile Mısır'da yirminci Türk hükümdarı olarak tahta oturmuştur⁶⁶¹. Mısır'da اميرول الكبير “Emîrül-Kebir” diye anılan ilk sultan olması bakımından önemlidir⁶⁶². el-Melikü's-Sâlih için de aynı biat törenleri yapılmıştır el-Melikü's-Sâlih döneminde tatsız bir olay yaşanmıştır. Halife II. Hâkim-Biemrillâh veba salgınına

⁶⁵⁶ İbn Tağrıberdî, 2013: 185-196.

⁶⁵⁷ İbn Tağrıberdî, 2013: 185-196; Holt, 1999: 125.

⁶⁵⁸ İbn İlyâs, I, 1982: 519.

⁶⁵⁹ Suyûtî, II, 2013: 754; İbn İlyâs, I, 1982: 519.

⁶⁶⁰ İbn Tağrıberdî, 2013: 196-209; Holt, 1999: 125-126.

⁶⁶¹ İbn İlyâs, I, 1982: 538; Suyûtî, II, 2013: 754.

⁶⁶² Suyûtî, II, 2013: 754.

yakalanarak 1353 yılında kendisinden sonra yerine geçecek kişiyi belirmeden vefat etmiştir. Halifenin ölüm tarihi kaynaklarda değişkenlik gösterdiği için kesin değildir. Halife II. Hâkim-Biemrillâh'tan sonra bu kutsal görevi Ebû Bekir'i üstlenmiştir. Hilâfet hil'atını giyen Ebû Bekir'e ise معتر بالله أبو بكر "Mütazıd Billah Ebû Bekir" unvânı verilmiştir⁶⁶³ el-Melikü's-Sâlih tahta geçtiği sırada emirler arasında mücadele baş göstermiştir. Bunun sonucunda sultanı tahttan indirme kararı alınmıştır. Emir Taz ve Emir Sargatmış arasında vuku bulan olay neticesinde Taz, Şeyhun'a Sargatmış'ı yakalaması gerektiğini söylemiştir. Bu isteği olumsuz karşılayan Taz'ın zamanla elde etmiş olduğu güç sayesinde, etrafına kendi kardeşleri ve Memlûkleri de alarak gizli bir şekilde Şeyhun'dan, Buhara'da ava çıkma bahanesi ile önceden kurmuş olduğu planlarını gerçekleştirmek adına izin almıştır. Böylelikle Sargatmış'ın üzerine doğru harekete geçmiştir. İki taraf şiddetli bir şekilde savaşmışlardır. Bu savaşın sonucunda galip gelen taraf olan Sargatmış, Şeyhun'un huzuruna gelip el-Melikü's-Sâlih'i tahttan indirilmesi ve yerine Melik Nâsır Hasan'ı tahta çıkarması gerektiğini söylemiştir. Onun böyle bir düşüncede olmasının sebebi ise Salih'in, Taz'ı desteklemesi idi. Bunun sonucunda el-Melikü's-Sâlih 20 Ekim 1354 yılında tahttan indirilmiştir. Emirler ise Melik Nâsır Hasan ile bazı anlaşmalar yaparak 20 Ekim 1354'te biat töreni gerçekleştirildikten sonra ikinci kez tahta çıkmıştır⁶⁶⁴. Melik Nâsır Hasan'ın ikinci saltanatlığı dönemi ise Yelboğa el-Ömeri ile giriştiği mücadeleyi kaybetmesi üzerine Şam'a gitmek üzere hazırlanan Melik Nâsır Hasan'ın yolda bazı Memlûklerin onu tanımaması hasebiyle Yelboğa'ya teslim etmişlerdir ve neticede Yelboğa tarafından öldürmüştür. Böylelikle Melik Nâsır Hasan'ın ikinci saltanatı yalnızca altı yıl sürmüştür⁶⁶⁵.

4.3.Hilâfet Ordusunun Temel Gücü Memlûkler

Memlûklerin tarih sahnesine çıkmadan evvel orduya alınıp bu denli güçlenmelerine neden olacak en önemli unsur olan Memlûk sistemini bu başlık altında değerlendirmekte fayda gördük. Lügatte; sahip olmak, anlamına gelip mülk kökünden türetilen Memlûk, "malik olunan şey" anlamındadır⁶⁶⁶. Arapça ise "köle" anlamına gelmektedir⁶⁶⁷. Bu kelime aslında Emevîler zamanında satın alınıp daha sonra özgürlüklerine kavuşan köle ve askerleri vurgulamak için kullanılan bir ifadeydi⁶⁶⁸. Memlûkler'de özgürlüklerine kavuşan kişi için

⁶⁶³ İbn İlyâs, I, 1982:553-554; İbn Tağrıberdî, 2013:210-218.

⁶⁶⁴ Aktan, LV, 1991: 627-628; Yılmaz, 2019:133-134.

⁶⁶⁵ İbn Tağrıberdî, 2013: 218-223.

⁶⁶⁶ Petry, I, 2008: 244-245; Poole, VI, 1901: 242-243; Zeydan, I, 2004: 142; Bosworth, 2005:124.

⁶⁶⁷ Petry, I, 2008: 244-245; Kanar, 2003: 294

⁶⁶⁸ Polat, 2017: 17; Özdemir, 2005: 215.

atik, azat edilene ise *mu'tık*, *mevlâ*, *üstât* ya da *seyyid* denilmiştir⁶⁶⁹. Daha çok beyaz köleleri ifade etmek için kullanılan bir kelime olan *memlûk*⁶⁷⁰, *memalik* kelimesinin çoğul halidir. *Memlûk*ler özellikle Selçuklu Devleti'nde sultanın yanında görevli olan *hassa* askerleri idi. Silah kullanma konusunda oldukça yetenekli olan⁶⁷¹ *Memlûk*ler, kendilerine özgü bu kurumu oluştururken kendinden önce kurulan devletlerden örnek almıştır. Bahrî (1250-1382) ve Burcî (1382-1517) *Memlûk* Devleti olmak üzere tarihçiler tarafından ikiye ayrılan⁶⁷² *Memlûk*lerin farklı isim almalarındaki etken, Mısır coğrafyasında kurulan Bahrî *Memlûk* döneminde sultanların çoğunun Türk asıllı olmalarından dolayı bunlara “el-Memalik et-Turkiyye” ve Ravza adasındaki kışlalarda ikmaet ettikleri için “el-Memalik el-Bahrîyye” adları verilmesindendir⁶⁷³. Soyları köleliğe dayandığından kurmuş oldukları devlete “Devlet el-Memâlik” ismini vermişlerdir. Ayrıca azatlı kölelerin, Eyyûbî Devleti'ni bir darbe sonucu yıkıp, kendilerine münhasır yeni bir devletin kurulmasını sağlamalarından dolayı bu devlette “Mısır Kölemen Devleti” de denilmiştir⁶⁷⁴. *Memlûk* Devleti'nin ikinci dönemi olarak anılan 1382-1517 yılları ise, *Memlûk* sultanlarının çoğunun bu dönemde Çerkez asıllı olmalarından dolayı onlara “el-Memalik el-Çerâkize” ve “Kalatü'l Cebel” burçlarına yerleştikleri için bunlara “el-Memalik el-Burcîyye” gibi geldikleri coğrafyadan, yönetildikleri kişilere göre farklı şekillerde isimlendirilmiştir⁶⁷⁵. *Memlûk* Devleti'nin kendinden önceki devletlerden farklı olmasında ki en büyük husus hânedân usulünden farklı olarak, köle kökenli emirlerin bir güç dengesi oluşturmaları neticesinde tahta çıkmaları idi. Ortaçağ tarihinde *Memlûk* kökenli kişilerin bir devlet kurma çabaları hiç şüphesiz ki tarih boyunca araştırmacılar tarafından odak noktası olmuştur⁶⁷⁶. Nitekim İslâm devletleri içerisinde yaşanan iç ve dış sorunlar, zamanla yeni bir devletin varlığına şahitlik etmiştir. XIII. yüzyılda yaşanan askeri ve siyasi gelişmeler, güçlü emirlerin *Memlûk* Devleti'nde hükümdar olmasına neden olmuştur. Hicaz, Mısır ve Suriye coğrafyalarını yöneten sultanlar, elde ettikleri itibar ve nüfuz çerçevesinde tahta çıkmayı başarmışlardır. Bundan mütevellit diğer devletlere nazaran daha değişik bir uygulama sunan *Memlûk* Devleti, uyguladıkları politikalar sayesinde tarihte geniş bir coğrafyaya hâkim olmayı başarmışlardır⁶⁷⁷. 1250-1517 yılları arasında Mısır ve Suriye coğrafyasına hükmeden *Memlûk*ler'in devlet sisteminin köleliğe dayanması, onları diğer devletlere nazaran eşsiz yapan bu durumun ise en büyük etkeni, hiç şüphesiz ki azatlı bir köle

⁶⁶⁹ Ayalon, 1989: 239; Kızıltoprak, XXIX, 2004: 87-90.

⁶⁷⁰ Poole, VI, 1901: 242-243.

⁶⁷¹ Ağır, 2008: 3.

⁶⁷² Özbek, 2013: 157; Zeydan, II, 2012: 533.

⁶⁷³ Kanat, 1996: 5.

⁶⁷⁴ Yılmaz, 2019: 101.

⁶⁷⁵ Kanat, 1996: 5-6.

⁶⁷⁶ Ayaz, 2016: 18-19; Broadbridge, 2011: 1.

⁶⁷⁷ Sağlam, II, 2015: 107-112.

iken birden güçlü bir devlet kurmalarını sağlayan *Memlûk sistemi* idi. Bu sistem, Eyyûbilerin Suriye ve Mısır'a getirmiş oldukları Selçuklu sisteminin aslında bir değişik boyutuydu⁶⁷⁸. Ortaçağ köleliğinden tamamen farklı olan bu sistemin uygulanışı ile devlete bağlı, kabiliyetli ve güçlü bir askeri sınıfı meydana getirmiştir. Yukarıda da zikrettiğimiz üzere dönemin sultanları ordularını oluştururken en çok Türkmenlerden ve Araplardan faydalanmışlardır. Özellikle satın alınan Memlûkler, bunlar içerisinde önemli bir grubu oluşturmaktaydılar. Satın alınan Memlûkler içerisinde ise Türkler, Romalılar, Kürtler olmak üzere farklı milletlerden mevcut kişiler bulunmaktaydı. Bunların savaşlarda göstermiş oldukları üstün kabiliyet ve disiplin, sultanların gözünden kaçmayarak onların ordu ve devlet kademelerinde daha fazla yer etmelerine sebep olmuştur. Bu aşırı ilgiden dolayı memlûkler çok yüksek meblağlara satılmaya başlanmıştır⁶⁷⁹.

Moğolların Orta Asya, Deşt-i Kıpçak bölgesine yaptıkları tahripler sonucu esir pazarlarında satın alınan büyük çoğunluğu ise küçük yaş gruplarında bulunan Müslüman olmayan Türklerden oluşan Memlûkler, göstermiş oldukları üstün yetenekleri sayesinde iktidar tarafından oldukça rağbet gören kesim olmuşlardır. Bu yoğun ilginin farkında olan aileler ise zamanla daha iyi bir geleceğe sahip olmaları ve kendilerini de kurtaracakları düşüncesi ile bunlara ek olarak ekonomik nedenlerden dolayı yüksek ücretler karşılığında evlatlarını esir tacirlerine satmışlardır. Bunlar “Hoca” lâkaplı, esir tacirleri tarafından Mısır ve Suriye bölgesine getirilerek, küçük yaşta yüksek meblağlara köle pazarlarında satışa sunulmuşlardır. Bu köleleri alan sultanların vermiş olduğu yüksek meblağlar ise devletin hazinesinden karşılanmıştır. Böylece henüz on, on dört yaşında satın alınan bu çocuklar özgürlüklerine kavuştuğu için sahiplerine karşı büyük bir sadakatle bağlı kalmışlardır. Memlûk sistemi aslında sultanın kendi konumunun öncelikli olarak memleketten memlekete oluşan, hizip ve mücadele yoluyla geçtiği bir sistemdi. Memlûk sisteminin en önemli bölümünü oluşturan, bu insani kaynaklar, zaman içerisinde memlûk tacirleri vasıtası ile getirildikleri Kahire bölgesinde kadıların huzurunda resmi işlemleri tamamladıktan sonra Kalatü'l-Cebel'e getirilerek yaşlılarının yanına eğitim düzeylerine göre yerleştirilmişlerdir. Burada ilk olarak Tıbâk⁶⁸⁰ (dini ve askeri) eğitimden geçerlerdi. Yetişkinlik çağına geldikleri

⁶⁷⁸ Ayalon, 2015: 23; Keleş, 1998: 127; Lewis, 2015: 18.

⁶⁷⁹ İbn Fazlullah el-Ömerî, III, 1971: 287; Güngörmez, 2016: 100.

⁶⁸⁰ Sözlük anlamı, mutâkabat, uyma ve uygunluk anlamına gelir. bk. Şemseddin Sani, Kâmûs-ı türki, 2011, s. 682; Tıbâk, bir şeyi kendi miktarınca olan başka bir şey yerine koymak, iki şey arasındaki uyumluluk aynı hizada olma anlamındandır. Özellikle askeri eğitiminin yanında dini eğitiminde görülüşü yer olan Tıbaklar, Memlûk kökenli kişilerin kaynaşıp dayanışma ortamının geliştiği bir yer olması bakımından önemliydi. Eğitimi tamamlayan kişiler zamanla özgürlüklerine kavuşarak, rütbesiz bir asker görevinde sorumlu oldukları emirlerin ya da sultanların hizmetine girerdi. (Çağıl, 2017: 22; Ayalon, 1989: 225-227; Sağlam, II, 2015: 107-112).

zaman ise özgürlüklerine kavuşan bu kesim almış oldukları itikâ⁶⁸¹ diplomaları ile görmüş oldukları eğitimleri bir nevi belgelemişlerdir. Tüm bunlar yapıldıktan sonra askeri sınıfa girme işlemleri tamamlanmıştır. Ergenlik yaşına kadar İslâmi eğitimleri gören bu köleler, zamanla askerlik eğitimi için gerekli eğitimi de tamamladıktan sonra bu alanda yükselen en yetenekli Memlûkler de emir mertebesine ulaşmışlardır. Fakat bu yüksek rütbelere çıkabilmenin yegâne şartı ise Memlûk sisteminden geçmiş olmalarıydı. Kademe kademe yükselen bu emirler, askeriyede başarılarını kanıtladıktan sonra fırsat buldukları ilk anlarda, sonsuz sadakat ile bağlandıkları iktidarı ele geçirmekten de çekinmemişlerdir. Sadece tek bir soya dâhil olunan Memlûk sisteminde, sultanın evladı bile bu sisteme dâhil edilmezdi. Lakin bu uygulama liderlik hırsı ile zamanla değişmiştir⁶⁸².

Memlûkler ise Kahire'ye ilk getirildiklerinde kendilerine bir Türkçe ad verilmiştir. Kanaatimizce, önceki geçmişlerini unutup ait oldukları memlekete gidebilmelerini önlemek amacı ve bulundukları coğrafyada geçmişin izlerine takılmadan, sadakat çerçevesinde hizmet etmeleri hasebiyle adları değiştirilmiştir. Bu uygulamadan sonra alınan köleler, önce bağlı bulundukları yer ve hemen akabinde ise bağlı oldukları emir adları eklenerek çağırılmışlardır. Bu duruma birkaç örnek verecek olursak; Aybek'in ismi "Aybeke-et-Türkmanî" idi. Bağlı olduğu emir Necmeddin Salih olduğu için ona "es-Sâlihî" ismi de eklenmiştir. Türkler'e isim verilirken genellikle güçlü gördükleri şeylerin ismini verilmiştir. Nitekim Memlûklerin özgürlüklerine kavuştuğu an efendilerine büyük bir sadakatle bağlı olmaları, buyruğu altındaki efendilerinin ölümüne kadar devam etmiştir⁶⁸³. Müslümanlar açısından büyük önem arz eden Memlûkler, emirlerine olan sadakatleri, cesaretleri, güç ve becerileri ile dönemin halifeleri tarafından hem orduda hem de devlet dairesinde görevlendirilmek amacı ile tercih edilmiştir⁶⁸⁴. Zamanla bulundukları kademelerde yükselen emirler, askeri alanda sağladıkları başarılar neticesinde nüfuzlarını azami ölçüde sağladıktan sonra fırsatını buldukları ilk anda iktidarı ele geçirmekten de geri durmamışlardır⁶⁸⁵. Ortaçağ tarihi içerisinde askeri gücünü ve merkezi otoritesini güçlendirmek amacı ile Memlûkleri bünyesine alan devletlerden burada çok kısa bir şekilde bahsetmek gerekirse; ilk olarak Emeviler dönemine bakmamız gerekmektedir. Basra valisi Ubeydullah b. Zîyâd, Buhara seferinden dönerken iki bin kişilik Türk birliğini Basra'ya yerleştirmiştir. Ayrıca Kuteybe b. Müslim'in ordusunda yedi bine yakın Türk olduğunu kaynaklarda görmekteyiz. İslâm tarihinde ise bu Memlûkleri ilk kez

⁶⁸¹ Sözlük anlamı, dayanma, söykünme ve yaslanma anlamı taşır. (Şemseddin Sani, Kâmûs-ı türki, 2011: 62).

⁶⁸² Broadbridge, 2011: 1; Poole, VI, 1901: 60; J.O'Neal, 2004: 186-187; Ayalon, 1989: 216-217; Ayaz, 2016: 19, dipnot: 49; Sağlam, II, 2015: 107-112; Çetin, 2006: 201; Köle olarak satın alınan memlûklerin fiyatlarını öğrenmek için bk. Ayalon, 1989: 216-221; Gökhan, 2014: 146.

⁶⁸³ Bosworth, 2005:124-126; Çetin, 915-918.

⁶⁸⁴ Poole, VI, 1901: 59.

⁶⁸⁵ Ayaz, 2016: 19, dipnot:49.

Abbâsî halifeleri kullanmışlardır. IX. yüzyılda Halife Mu'tasım-Billâh ile başlayan bu kurum özellikle Halife Me'mûn zamanından itibaren İranlılara karşı bir denge unsuru olarak yer almıştır⁶⁸⁶. İran ve Türk nüfusu bakımından sayıca çok olan Horasan kuvvetleri, Abbâsî ordusunun en önemli birliklerinden birini oluşturmaktaydı. Irak bölgesinde büyük bir saygı ve sevgi ile karşılaşılan bu birlikler, zamanla Halife Me'mûn'un, Horasan'daki en önemli ve en güçlü askeri birliklerini oluşturmuştur. Türkler'in Arap coğrafyasındaki hızlı ve güçlü yükselişi, Halife Mu'tasım-Billâh zamanında Türkler için kurulan Sâmmerrâ şehri ile onların devlet ricalinde ne kadar mühim bir değer taşıdığını gözler önüne sermiştir⁶⁸⁷.

Bu gelişmeler Memlûk sisteminin çok kısa bir süre içerisinde yayılmasına neden olmuştur. Dönemin halifeleri ve sultanları dışında artık valilerin de Memlûkleri vardı. Ancak güçlenen bu sistem zamanla farklı bir boyutu tarihe kazandırmıştır. Özellikle Memlûk birlikleri, Abbâsî Devleti'ni hem iç hem de dış tehditlere karşı koruyarak zamanla ordunun vazgeçilmez bir parçası haline geldiği gibi güçlenen bu birlikler, bir süre sonra Abbâsî Devleti için tehlike arz etmiştir. Çünkü efendileri tarafından alınıp göstermiş oldukları üstün başarı sayesinde zamanla bağımsızlık anlayışları güçlenen Memlûkler, vali olarak atandıkları sahalarda bu sistemi daha çok geliştirmeye fırsat bulmuşlardır. Mısır bölgesine atanan Türk valileri, hâkim oldukları bölgenin, Abbâsî halifeliği ile olan iletişimini kesmek üzere uygulamış oldukları politikalarla tarihe yeni bir boyut kazandırmışlardır⁶⁸⁸. Mısır coğrafyasında kurulan diğer devletler ise Memlûk sistemini devam ettirerek varlıklarını sürdürmeye çalışmışlardır. Bu duruma birkaç örnek verecek olursak; Tolunoğullarından Ahmed b. Tolun, Memlûklerin desteğini alarak tahta çıkmış ayrıca ordusunu güçlendirmek amacı ile birçok Memlûk askeri satın almıştır. İbn İlyas bu Memlûklerin sayısının bu dönemde yirmi dört bine ulaştığını kaydetmektedir. Bunun dışında, İhşîdiler Devleti'nin kurucusu olan Muhammed b. Tuğç da Memlûk emirlerinin desteği ile tahta çıkmıştır. Böylece ordularına birçok Memlûk'ü dâhil etmiştir⁶⁸⁹. Özellikle Fâtımîler döneminde ordunun farklı alanlarında kullanılan Memlûkler, bunların küçük yaşta alınıp eğitilmesi hususunda bir sistem belirleyen ilk devlet olması bakımından büyük önem taşımışlardır⁶⁹⁰. Fâtımî Devleti'nde ise Halife Müstansır-Billâh zamanında Türklerden oluşan bir Memlûk sınıfını tesis edilmiştir. Tarihte bunun gibi birçok örnek ile karşılaşılabileceğimiz Memlûklerin, görüldüğü üzere farklı devletler tarafından özellikle bir nüfuz elde etmek hasebiyle, askeri birliklere çok sık dâhil

⁶⁸⁶ Poole, VI, 1901: 60; Şeşen, VI, 1992: 433-437; Ağır, 2008: 3.

⁶⁸⁷ Zeydan, I, 2004: 142 -144; Ahmet, (ts): 82-83; Atiya, 2005: 224-225; Kızıltoprak, XXIX, 2004: 87-90, Gezen, 2019: 31.

⁶⁸⁸ Poole, VI, 1901: 60; Şeşen, VI, 1992: 433-437; Ağır, 2008: 3.

⁶⁸⁹ Sürur, 1938: 28.

⁶⁹⁰ Tomar, 1996: 4.

edildiğine tanıklık etmekteyiz. İslâm devletleri ordularına Memlûk birliklerini dâhil ettiği zamanlarda, buna karşı hudutlarındaki diğer devletler de kendi bölgelerini güvende tutmak amacı ile askeri ordularına Memlûkleri dâhil etmişlerdir. Ordularında en fazla Memlûk'ü barıdan devlet ise bu dönemde güçlü bir devletti. Ordularına daha fazla Memlûk'ü dâhil etmelerinin nedeni ise oluşabilecek bir savaş ortamını önlemek ve devletler arasındaki güçsüzlüğü dengelemek idi. Ordu içerisinde çoğalıp güçlenen Memlûkler, artık kimin sultan olup olmayacağına dahi karar verme yetkisine sahip olmuşlardır⁶⁹¹. Eyyûbî devletinde ise sayı bakımından çoğalarak, Eyyûbîlerin askeri sistemlerinin büyük bir bölümünü oluşturan Oğuz, Kıpçak ve Çerkez Türkmenler bu askeri sistemin vazgeçilmez yegâne parçası haline gelmişlerdir. Eyyûbî sultanları zamanında savaşlarda göstermiş oldukları güç ve başarı sayesinde dönemin sultanları da onlarsız olamayacaklarını anlamışlardır⁶⁹². Tüm bunlara rağmen Memlûkler ilk etapta Müslüman olmayan Kıpçak Türkler'in den ve o dönemlerde İslâmiyet'in henüz yayılmadığı Kafkasya'dan getirilen kölelerden seçilerek ordularına dâhil etmişlerdir. Bunların yanı sıra Rum, Moğol, Gürcü ve Rus milletlerinin de tercih edildiğini gözlemlemekteyiz⁶⁹³. Türkler'in orduda kullanılmaya başlaması ile güç ve dengenin büyük bölümü bunların eline geçmiştir. Nitekim Abbâsî Devleti'nin zayıflamasına neden olan husus devlet içerisinde öne çıkan güçlerin bağımsızlıklarını ihya etme istekleriydi⁶⁹⁴.

Lewis eserinde, Memlûk sisteminin Moğol göçmenlerinden etkilendiğini ve zaman zaman onların giyinişini bile taklit ettiğini yazmıştır⁶⁹⁵. Memlûk Devleti'nin kendi özgü askeri yapısı ve uygulamaları neticesinde kendine münhasır bir sistem ortaya çıkarmış. Bundan mütevellit Memlûk kökenli emirlerin saltanat yolunun açılması ve veraset sistemi ile devletin bir hânedân usulüne dönüşmesini engellemiştir. Böylece kendinden önceki devletlere nispeten daha özgü bir yapı meydana getirmeleri nedeniyle farklı devletler tarafından sürekli tercih edilmiştir⁶⁹⁶. Özetle İslâm devletinin sınırlarının dışında getirilen bu Türk emirleri, önceleri sultanların kendi hâkimiyetlerini güçlendirmek amacı ile kullanılmıştır. Daha sonra ise diğer devletlere karşı denge unsuru kullanıldı. Netice itibarı ile Memlûkler, bu tür nedenlerden sonra Abbâsî halifelerinin saraylarında en önemli mevkilere gelmeyi başarmışlardır. Sultanların güçlü olmak arzusu ile satın aldıkları bu Memlûkler, zamanla İslâm devletinde güçlenmişlerdir. Nitekim Abbâsîler tarafından görevlendirilen valiler görev yerlerine gitmeyerek, buralara memlûkleri göndermeleri zamanla memlûklerin bu sınırlar

⁶⁹¹ Kızıltoprak, XXIX, 2004: 87-90; Yüksel, 1996: 21.

⁶⁹² Akdes Nimet, 1972: 99; Kanat, 1996: 4.

⁶⁹³ Gezen, 2019: 32.

⁶⁹⁴ Sürur, 1938: 28.

⁶⁹⁵ Lewis, 1995: 93.

⁶⁹⁶ Sağlam, II, 2015: 114.

içerisinde güçlenip büyümelerine neden olmuştur. Küçük yaşta ülkelerinden getirilip efendileri aracılığı ile özgürlüklerine kavuşan memlûkler, artık sahip oldukları topraklara hükmetmederek büyük bir başarı elde etmişlerdir⁶⁹⁷. Böylece Memlûkler, Abbâsîler döneminde köle askerler iken zamanla nüfuz alanlarını genişleterek bir devlet kuran sultanlar haline gelmişlerdir⁶⁹⁸.

4.4.Halife ve Memlûk Sultanlarının Ortak Gerçekleştirdiği Seferler

4.4.1.Irak Seferi (19 Haziran/ 4 Aralık 1261)

Mısır coğrafyasındaki Memlûk Devleti'nin koruması altında ilk Abbâsî halifesi olan Halife Müstansır-Billâh'ın⁶⁹⁹ biat törenleri bittikten sonra halife en büyük hayali olan Sultan Baybars ile beraber, Moğollardan intikam almak ve onları yok etme düşüncesi harekete geçirmek idi⁷⁰⁰. Bundan mütevellit Moğollara karşı 19 Haziran / 4 Aralık 1261 yılları arasında Irak seferini gerçekleştirme kararını almışlardır. Bundan dolayı Moğollar üzerine sefere çıkan Halife Müstansır-Billâh'a, Sultan Baybars'ta eşlik etmek istemiştir. Bu teklifi kabul eden Baybars, halifenin emrine, atabeg, üstâddar, kâtip ve hâcip memurları atamıştır. Tüm bunlar üzerine Kahire'den ayrılan Halife Müstansır-Billâh, Şam bölgesinden Irak'a doğru hareket etmiştir⁷⁰¹. Sultan Baybars ise bu sırada halife ve Musul valisinin oğullarını Bağdat bölgesine yapılacak olan sefer için hazırlamaktadır. Rivayet edildiğine göre Sultan Baybars, Halife Müstansır-Billâh'ın yol masraflarını karşılamak için halife ve Musul emirlerine 1.000.000 dinar ayrıca 60.000 dirhem vermiştir. Bu miktarın doğruluk derecesi ana kaynaklarda farklılık göstermiştir. Bu sefer için Halife Müstansır-Billâh, yanına doğulu melikleri de alarak Sincar bölgesine ilerlemiştir. Bu sırada Halife Müstansır-Billâh, Ane bölgesine gelince Halep'teki Emir Şemseddin Akkuş tarafından 700 Türkmen ordusu Ebû'l-Abbas ile beraber halifenin ordusuna dâhil etmiştir. Halifenin yol için hazırlıklarını yapan Sultan Baybars, Musul hâkiminin çocuklarını da halifeye eşlik etmesi için göndermiştir⁷⁰². Böylece bir şekilde güçlenip büyüyen halifenin ordusu, tüm bu hazırlıklar bittikten sonra Irak bölgesine doğru hareket etmiştir. Musul hâkiminin oğullarından olan El-Melikü's-Sâlih 'in oğlu Alâeddin'i, Sincar hâkimi Melik Alâeddin ile Melik el-Kamil Nâsıruddin Muhammed ve Cizre hâkimi Melik Seyfeddin de bu orduya eşlik etmiştir. Bu kişiler Rahbe bölgesine geldikleri zaman Araplardan, Al-i Fadl reisi Emir Yezîd b. Ali b. Hadise ve onun kardeşi Ahras beraberindeki dört yüz süvari ile birlikte halifenin ordusuna katılmışlardır. Halife Müstansır-Billâh bu

⁶⁹⁷ Koprman, V, 2002: 166-167.

⁶⁹⁸ Sağlam, II, 2015: 109-110.

⁶⁹⁹ İbn İlyâs, I, 1982:321.

⁷⁰⁰ Suyûtî, II, 2013: 724.

⁷⁰¹ İbn Kesîr, XIII, 1994: 406-407; Yiğit, XXXII, 2006: 119.

⁷⁰² İbn Tağrıberdî, 2013: 47-48; Suyûtî, 483-484; Aktan, LV, 1991. 617-619.

bölgeye geldiği zaman Musul hâkiminin çocukları halifeden ayrılmışlardır. Bu durum üzerine Halife Müstansır-Billâh, kendisine tekrardan eşlik etmelerini dile getirmesine rağmen onlar, böyle bir emir almadıklarını söyleyerek halifenin yönelttiği teklifi reddetmişlerdir. Bu durum üzerine Musul hâkiminin Memlûklerinden olan altmış kişi halifenin ordusunda gönderilmiştir. Daha sonra Hama bölgesinde Emir İzzeddin Aytekin otuz kişilik bir süvari ile halifenin ordusuna dâhil olmuştur. Böylelikle Halife Müstansır-Billâh'ın bir çoğalan bir azalan düzensiz ordusu, Rahbe bölgesinde üç gün kaldıktan sonra Kerbela bölgesine ulaşmıştır. Buradan da Anka bölgesine daha sonrasında ise Ane bölgesine geçen Halife Müstansır-Billâh ve ordusu bu sırada Halep bölgesini ele geçiren Emir Akkuş'a bir elçi göndererek kendisine biat edilmesini istemiştir. Bu durum üzerine Emir Akkuş, Hâkim-Biemrillâh'ı ve doğu tarafında bulunan yedi yüz Türkmen süvarisini, Halife Müstansır-Billâh'ın ordusuna dâhil etmiştir. Halife, Fırat bölgesini geçtikten sonra Hâkim'in ordusundan ayrılmıştır. Daha sonra Halife Müstansır-Billâh, Hâkim'e bir elçi göndererek kaygılarının yersiz olduğunu söyleyerek kendisine güven vermiştir. Bu konuşmanın ardından Hâkim, Halife Müstansır-Billâh'ın yanına gitmek üzere harekete geçmiştir. Halife tarafından son derece iyi karşılanan Hâkim, kendisine eşlik eden kişiler ile beraber yorgunluklarını atabilecekleri yer olan, sarayla kapı arasında bir yerde dinlenme fırsatını bulmuşlardır. Ane bölgesine gelen Hâkim'i şehir tebaası kabul etmeyerek şehrin kapılarını Hâkim'in üzerine kapatmışlardır. Baybars'ın bir halifeye biat ettiğini, halifenin de şehre geleceğini söyleyen bir grup tebaa, şehri sadece biat edilen halifeye teslim edeceklerini bu sırada beyan etmişlerdir. Nitekim bu durum onların istediği gibi de oldu. Halife Müstansır-Billâh şehre geldiği vakit, bölgede yaşayan tebaa halifeyi çok iyi bir şekilde karşılamışlardır. Hemen ardından bulundukları şehri Halife Müstansır-Billâh teslim etmişlerdir. Bu durum üzerine Halife Müstansır-Billâh şehri, Emir Alemüddin Sencer'in kardeşi olan Nâsıruddin Ağlamış'a ikta olarak vermiştir. Buradan ayrılan halife, Hadise bölgesini de geçerek Navuse karyesinden Heyt bölgesine doğru yola koyulmuştur⁷⁰³.

Güçlü bir ordu ile harekete geçen Halife Müstansır-Billâh, Hadisa ile Hit bölgelerini ele geçirmiştir. Moğolların sorun yaratmış olduğu bölgeye doğru yol alan halife, Irak Moğol birliklerinin komutanı olan Kara Buga ile Bağdat şihnesi olan Bahdur Ali el-Havarizmi, Halife Müstansır-Billâh'ın geliş haberini duymaları üzerine, Kara Buga hemen Enba şehrine doğru yol almıştır. Burada bulunan herkesi öldüren Kara Buga'ya, Bahdur da eşlik etmiştir. Bunun üzerine Halife Müstansır-Billâh, Heyt bölgesine gelerek şehri kuşatmıştır. Moğolların hâkimiyetinde olan bölgelerde halifenin gelişi ciddiyetle karşılanmamıştır. Nitekim bu şehirde bulunan tebaa, Halife Müstansır-Billâh'a karşı gelerek şehrin kapılarını açmamışlardır.

⁷⁰³ Suyûtî, II, 2013: 724; İbn Tağrıberdî, 2013: 47; Barthold, 2006: 69.

Duruma öfkelenen halife ise bu şehri hâkimiyeti altına alarak, buradaki Hristiyan ve Yahudileri öldürmüştür. Bağdat bölgesine gelen Halife Müstansır-Billâh, ordusunu Türkmen ve Araplarla da destekledikten sonra, sağ ve sol mevzi olmak üzere savaş pozisyonunu oluşturmuştur. Bu savaş sırasında öncelikle Bahadur Ali el-Havarizmi'nin öncülüğündeki ordu yenilgiye uğrayarak akabindeki orduların büyük bir kısmı Fırat nehrine düşmüşlerdir. Moğolların ortaya çıkması ile halifenin ordusunda görev yapan Arap ve Türkmen askerler, Moğol ordusunun dehşetini görünce korkuya kapılmışlardır. Korku ve endişenin hâkim olduğu bu savaş alanını derhal terk etmek üzere hareket etmişlerdir. Bu esnada Hâkim-Biemrillah, İbn Mühenna, Şerefüddin, Buzana ve Nâsiruddin b. Sayran ile Şemseddin Balahân eş-Şemsi ve çok az sayıda asker (bu askerlerin kaynaklarda elli kişi olduğu zikredilmiştir) dışında Moğol saldırılarından kurtulabilen olmamıştır. Kurtulanların dışında ele geçirilen birçok asker ise Moğollara esir olarak düşmüştür. Güzel giden fetihlerinin ardından Moğol tehlikesi ile tekrardan karşı karşıya kalan Halife Müstansır-Billâh, ordusunda bulunan çok sayıdaki askerlerinin de Moğollar tarafından öldürülmesi üzerine halifeden haber alınamaz hale gelmiştir. Bunun üzerine Halife Müstansır-Billâh'ın öldürüldüğüne ya da kaybolduğuna dair birçok rivayet yazılmıştır. İbn Kesîr'e göre halife ve ordusu büyük bir hezimete uğramıştır. Nitekim ana kaynaklarda çeşitli görüşlerin yer aldığı ve halifenin akıbetinin ne olduğu kesin olarak bilinmemesinin ardından, akıllarda şüphe ile kalan Halife Müstansır-Billâh ölümünden sonra Abbâsî halifeliği bir süreliğine fetret devrine girmiştir. Son derece cesur ve güçlü biri olarak nitelendirilen Halife Müstansır-Billâh'ın 14 Aralık 1261 yılında vuku bulan bu olay neticesinde altı aydan daha az süren halifeliği, vefatı ile son bulmuştur. Halifenin vefatının ardından yerine ordusunda görev yapan el-Hâkim geçmiştir⁷⁰⁴.

4.4.2. Şekhab Savaşı (22 Nisan 1303)

Halife Müstansır'dan sonra Memlûkler tarihinde bu kez Halife Müstekfi-Billâh ile Muhammed b. Kalavun'un 22 Nisan 1303 yılında Moğollara karşı giriştikleri ortak mücadele olan *Şekhab Savaşı* yaşanmıştır. Moğollar karşı yapılan bu savaşı diğer savaşlardan ayıran en önemli özellik Halife Müstekfi-Billâh'ın Şekhab savaşında bölgede bulunan tebaa ile askerlerin motivasyonunu yükseltmesi, ayrıca onların mücadelecî ruhunu keskin bir şekilde açığa çıkarması bakımından mühimdir. Muhammed b. Kalavun ile Halife Müstekfi-Billâh'ın Moğollar ile yaptıkları bu savaş İslâm tarihi için büyük önem taşımaktadır. Nitekim bu

⁷⁰⁴ İbn Tağrıberdî, V, 1938: 118-119. Karşılaştırmak için bk. İbn Tağrıberdî, 2013: 47-48; İbn Kesîr, XIII, 1994: 408-411; Suyûtî, II, 2013: 724; İbnü'd-Devâdârî, cüz VIII, 1972: 80-83; Cahen, 1982: 308; Aktan, LV, 1991: 617-619.

savaşta halifenin rolü büyüktür⁷⁰⁵. Savaş şöyle vuku bulmuştur; Müslümanlar için bir saldırı planı hazırlayan Gazan Hân planını gerçekleştirmek üzere harekete geçmiştir. Bu durumdan haberdar olan Muhammed b. Kalavun ise derhal hazırlıklara koyulmuştur. Hama ve Halbe bölgelerinde yaşayan tebaa ise Moğolların korkusundan dolayı şehri terk etmek zorunda kalarak Dımaşk bölgesine sığınmaya çalışmışlardır. Aslında bu durumun yaşanmasının en önemli etkeni, Memlûk emirlerinin de katılacağı bu savaşta Muhammed b. Kalavun'un savaş meydanına katılmakta epey geç kalmış olması idi. Bu durum hem Memlûk askerleri hem de tebaanın büyük bir korkuya kapılmalarına sebebiyet vermiştir. Keza bu telaşlanan kesimi sakinleştirme işi hiç şüphesiz ki yeni halife seçilmiş olan Müstekfi-Billâh'a düşüyor idi. Askerlerin de yardımı alındıktan sonra halife tarafından, özellikle dini ayetler, kelimeler kullanılarak askerlere ve bölgede yaşayan halka büyük moral kaynağı sağlanılmıştır. Böylece bunların, Moğollar ile yaşanan savaşlarda başarılı mücadeleler vermelerini istenmiştir. Görüldüğü üzere hem askerlerin hem de tebaanın morallerini yüksek tutmak amacı ile savaşlarda dinin manevi gücünden burada yararlanılmıştır. Böylelikle birçok emir, Humus ve Trablus ordularına dâhil olarak, bu sırada Hama naibi Ketboğa'nın etrafında birleşmişlerdir. Bu yardımlaşmadan haberdar olan Moğollar ise birçok Türkmen'i bu esnada öldürmüştür. Bundan rahatsızlık duyan Memlûk askerleri bu sırada Moğolların üzerine yürümüşlerdir. Moğollar ile yapılan savaşta kuranlar ve dualar okunarak, askerler cihada çağırılmıştır. Halife Müstekfi-Billâh'ın ise dini konumunu bu savaş alanında en iyi şekilde kullanmayı başarmıştır. Askerlerin savaş alanını bırakıp kaçmalarını önlemek ayrıca savaşıma ruhunu kalplerine yerleştirmek amacı ile toplanan askerlere, şehit oldukları zaman cennette gideceklerini söyleyen Halife Müstekfi-Billâh, ordudaki askerleri yücelterek onlara “mücahitler” diye seslenmiştir. Bunun üzerine şu sözleri söyleyen Halife Müstekfi-Billâh: “‘Sultanınızı bir tarafa bırakıp, Peygamberinizin getirdiği din ve kendi aileleriniz için savaşın” diyerek askerlere cesaret, hırs ve savaşıma duygusunu aşılamaı başarmıştır. Halifenin kullanmış olduğu sözlerin etkisinde kalan askerler ise bu sırada ağlamaya başlamışlardır. Bazı ana kaynaklarda askerlerin içinde bulunduğu manevi duygu, oldukça abartılarak halifenin sözleri etkisinde kalan askerlerin ağlamaktan atlarından düşmelerine neden olduğu da yazılmıştır. Bu sırada emir Baybars ve Sellar ise askerlere cihat çağrısında bulunup, onlara savaşmaları konusunda kararlı olmaları gerektiğini sürekli aşılamişlardır. Halife Müstekfi-Billâh ile Muhammed b. Kalavun, askerlerin sağ ve sol kanatlarında dolaşarak durumu kontrol etmekten geri kalmamışlardır. Muhammed b. Kalavun bu savaşta o kadar hırslıydı ki saflarından çıkıp, kaçan askerleri öldürerek ellerindeki malları dahi gasp etme yetkisini tanımıştır. Bu sırada

⁷⁰⁵ İbn Tağrıberdi, 2013: 107-112.

Moğol ordusunun başında bulunan Kutlu Şah, elli bin kişilik asker topluluğu eşliğinde Memlûkler ile savaşmak üzere Gabaib dağı eteklerine gelmiştir. Halifenin de eşlik ettiği bu mücadele taraflar arasında oldukça çetin geçmesine rağmen sonuç itibarı ile Şekhab Savaşı, Moğolların mağlubiyeti ile sonuçlanmıştır. Bu yenilgi haberini duyan Gazan Hân büyük bir üzüntüye kapılmıştır. Şekhab savaşından sonra büyük bir başarı elde eden Müslümanların bu zaferi İslâm âleminde büyük bir sevinç ile karşılanmıştır. Çetin geçen mücadelenin zaferine Halife Müstekfî-Billâh oldukça çok sevinmiştir. Şehirde bu zaferi kutlamak için çeşitli törenler ve eğlenceler düzenlenmiştir. Halife Müstekfî-Billâh'ta bu düzenlenen törenlere daha sonradan eşlik etmiştir. Bu durumu öğrenen emirler, Halife Müstekfî-Billâh'ı, Rahet ovasında büyük bir saygı ile karşılayarak huzurunda eğilip yeri öperek itaatlerini, saygınlıklarını bu şeklide göstermişlerdir. Bu zaferi kutlamak için Dımaşk bölgesine varan Muhammed b. Kalavun önünde Halife Müstekfî-Billâh olmak üzere Dımaşk şehrine girmişlerdir. Kutlamalar için süslenen Dımaşk şehrinin meydanında birçok dine mensup âlimler bir araya gelmiştir. Burada gerekli işleri halleden sultan, devlet içerisinde önemli başarı elde eden kişilere hil'at giydirdikten sonra Kahire şehrinin yolunu tutmuş ve burada da büyük bir sevinç ile karşılanmıştır⁷⁰⁶. Nitekim Muhammed b. Kalavun, Moğollar ile peş peşe yaşamış olduğu mücadelelerin akabinde 1303 yılında Tedmür ve Şekhab bölgelerinin hâkimiyetini alarak otoritesini güçlendirmeyi başarmıştır. Halife Müstekfî-Billâh ise bu savaştan sonra büyük itibar sağlamıştır⁷⁰⁷.

⁷⁰⁶ İbn Tağrıberdî, 2013: 107-112; Makrîzî, cüz II, 1997: 358-359; Suyûtî, 2018:571; Ayaz, 2007: 12-25.

⁷⁰⁷ İbn Tağrıberdî, 2013: 107-112.

SONUÇ

Yeryüzündeki toplumlar, aralarında belirli bir düzen ve istikrarı sağlamak amacıyla kendilerini yönetecek bir lidere, otoriteye sürekli ihtiyaç duymuşlardır. Milletlerini tek çatı altında toplayıp, istikrarı sağlayan toplumlar ise zamanla büyük bir devlet haline gelerek tarihte tezahür etmişlerdir. Dağınık yapıya sahip olan Arap toplumunu bir araya getirmek için uzun mücadeleler veren İslâm peygamberi Hz. Muhammed, uygulamış olduğu yöntemler neticesinde birlik ve beraberliği büyük oranda sağlamayı başarmıştır. Lakin kendisinden sonra yerine geçecek kişiyi belirleyemeden vefat etmesi sonucunda Arap toplumu içerisinde küçük çaplı bir kargaşa ortamı oluşmuştur. Kurulu düzeni ve istikrarı bozmadan tekrardan devam ettirmek amacı ile bir lider arayışı içerisine giren kesimin, yapmış olduğu istişare sonucunda Hz. Muhammed'e en yakın kişi olarak gördükleri Hz. Ebû Bekîr'i halife seçmişlerdir. Böylelikle tarihte halifelik kurumu zuhur etmiştir. Hulefâ-i Râşidin devri olarak adlandırılan bu dönemde halifelik kurumu sükûnet içerisinde idare edilmeye çalışılmıştır. Özellikle Hz. Ömer zamanında yapılan fetihler neticesinde gelişen ve zenginleşen Arap toplumu, siyasi gelişmelerden dolayı halifeliği kurumsallaştırma ihtiyacı duymuşlardır. Böylece halifelik zamanla bir iktidar mücadelesi olma yolunda ilerlemiştir. Çalışmamızda bu kurumun nasıl işlendiğine akabinde Hz. Ali döneminde Muâviye'nin siyasi çıkarlar uğruna yapmış olduğu halifelik davalarına ve mücadelelerine değinilmiştir. Arap toplumunda görülen huzursuzluklardan ve iç karışıklıklardan bıkan Hz. Hasan, Müslümanlar arasında barış ortamını tekrardan sağlamak istemesinden dolayı halifeliği bazı şartlar karşılığında Muaviye'ye bırakması ile beraber halifelik Emevîler'e intikal etmiştir.

Emevîler döneminde halifelik, dört halifeye göre daha farklı bir şekilde yürütülmüştür. Siyasi çıkarlar doğrultusunda başvurulmuş bir kurum halini almıştır. Bunun dışında Muaviye'nin ölmeden önce halifeliği oğlu Yezîd'e devretmesi ile babadan oğula geçen bir halifelik sisteminin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Emevîler iktidarda kalabilmek için çeşitli yöntemler ve katliamlar yapmıştır. Fakat bu durum zamanla onların sonunu getirmiştir. Siyasi amaçlar için kendilerini Hz. Muhammed'in ardılı olarak gösteren Emevîler'in, uyguladıkları mevâlî politikasıyla içişlerinde ciddi ayrışmaların yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Abbâsî ihtilâl hareketi ile Emevîler'in zalimliğine son vermek isteyenler, Abbâsî Devleti'nin kurulmasına destek vermişlerdir.

Abbâsîler, Hz. Ali'nin evladına yapılan haksızlığı önlemek propagandası ile birçok kesimin desteğini alarak iktidara gelmeyi başarmışlardır. Siyasi çıkarları için Emevîler'i ortadan kaldıran Abbâsîler, kendilerine yardım eden grupları devletin önemli görevlerine

getirerek bazı ayrışmalara sebep olmuşlardır. Ayrıca farklı din ve ırka mensup kişilere ılımlı yaklaşımları sonucunda çok fazla sayıda Türk'ün bu sayede İslâm dinini benimsemelerine ve devlet kademelerinde önemli yerlere gelmelerine neden olmuşlardır. Giderek güçlenen Türkler üstün yetenekleri ve zekâları sayesinde Abbâsî Devleti bünyesinde özellikle orduda büyük ölçüde yer etmeleri kayda değer bir nitelik taşımaktadır. Halife Mu'tasım'ın Türkler için Sâmmerâ şehrini kurması ve burayı hilâfet merkezi yapması durumu da Türkler'in devlet içerisinde nüfuzunun artmasını desteklemiştir. Abbâsî halifeleri ilk etapta hem dini hem de siyasi nüfuzu başarılı bir şekilde ellerinde tutmayı başarmışlardır. Fakat Türkler'in nüfuzlarının giderek artması, Abbâsî halifelerini tehdit eden önemli bir unsur haline getirmiştir. Çünkü Türkler istedikleri kişiyi halife yapabiliyor ya da görevden alabiliyorlardı.

Çalışmamızın bir diğer konusu da Abbâsî halifelerinin diğer devletler ile olan ilişkilerini kapsamaktadır. IX. Yüzyılın ikinci yarısında halifenin genel konumu değerlendirilerek, Abbâsî Devleti'nin yıkılmasına neden olan uygulamalara ve halifeliğe uzak eyaletlerde kurulan devletlerin, merkezden gizli uyguladıkları politikalara değinilmiştir. X ve XI. yüzyıllarda Abbâsî halifeliğini tehdit eden Şii unsurlar, Halife Kâim Biemrillâh'ın Selçuklulardan yardım istemesi üzerine bu tehditi yok eden Selçuklular, İslâm âleminde büyük bir başarı elde etmişlerdir. Bu olaydan sonra siyasi güçlerini kaybeden Abbâsî halifeleri ise devlet içerisinde sadece dini konumlarını kullanabilmişlerdir. Tüm siyasi yetkiler ise Türkler'e devredilmiş durumdaydı. Kaybedilen siyasi gücü tekrardan ellerine almak isteyen Abbâsîler, Selçuklular'ın güçsüz olduğu zamanlarda, iktidara sahip olabilmek için çeşitli mücadeleler verdiğini ayrıca halifelerin liderlik hırsı için Selçuklu sultanlarına karşı yaptıkları ittifaklar oldukça çarpıcıdır. Burada asıl vurgulamak istediğimiz durum Abbâsî halifelerinin asıl amaçlarının Hz. Muhammed'in ardılı olmadıkları, halifeliği ise liderlik çıkarları için kullandıklarını aktarmaya çalıştık. Askerlikten itibaren orduya dâhil edilen Türkler'in sahip oldukları güç zamanla Abbâsî iktidarını ele geçirmelerine sebep olmuştur. Nitekim Abbâsî Devleti'nin zayıflamaya başladığı dönemlerde, halifelerin nüfuzları ve etki alanları da daralmıştır. Bu durum Abbâsî halifelerinin, ekseriyetle Moğol ve Haçlı saldırılarına maruz kalmaları nüfuzlarını zamanla yitirmelerine sebep olmuştur. Giderek güçlenen Türkler vali olarak görevlendirildikleri Mısır bölgesine gelerek burada hâkimiyetlerini güçlendirmek adına çeşitli politikalar yapmışlardır. Coğrafya olarak Bağdat bölgesine uzak bir yer olan Mısır'da yapılan faaliyetlerden genelde Abbâsî halifelerinin haberi olmamıştır. Böylece burada yeni devletler kurulmuştur. Tolunoğulları, İhşîdîler, Eyyûbîler ve Memlûkler bu bölgede kurulan önemli devletlerindendir.

Çalışmanın ana hatlarından birini Memlûk sultanlarının Abbâsî halifelerine karşı sergilemiş oldukları tutumlar oluşturmaktadır. Memlûkler, köle olarak satın alındıktan sonra ciddi bir eğitimden geçmişlerdir. Eyyûbîler'den Turan Şah'ı öldürmeleri ile birlikte Moğol saldırılarını önlemek amacıyla bu topraklarda ciddi mücadeleler vermişlerdir. Memlûk emiri Aybek'in Eyyûbî sultanı Şecereddür ile evlenmesi üzerine Mısır ve Suriye'nin idaresi artık Memlûkler'in eline geçmiş bulunmaktaydı. Hülâgû'nün 1258 yılında Bağdat'ı ele geçirip Abbâsî halifeliğini ortadan kaldırması ve bu kurumu yok etmesi, Müslümanları güç bir durumda bırakmıştır. Üç yıl boyunca halifesiz kalan İslâm âlemi kısa bir süreliğine fetret devrine girmiştir. Böylelikle İslâm tarihi açısından yeni bir dönem başlamıştır. Memlûkler hâkimiyetlerini sahalarda ne kadar kanıtlasa da İslâm âleminde hâkimiyet sembolik de olsa halifelerin elindeydi. Çünkü hükümdarlar meşruiyetini halifelerin onayıyla alabiliyorlardı. Zeki ve kabiliyetli biri olan Sultan Baybars bu durumun farkındaydı ve bundan dolayı Mısır'da ikinci Abbâsî halifeliğini kurmak için harekete geçmiştir. Yapmış olduğu araştırmalar sayesinde 1261 yılında Müstansır-Billâh'ı Kahire bölgesine davet etmiştir. Bu daveti kabul eden Müstansır-Billâh'ın bölgeye gelişi büyük bir sevinç ve coşku ile karşılanmıştır. Sultan Baybars'ın halifeliği tekrardan ihya etmesi, Memlûkler'i İslâm âleminde hatırı sayılır bir konuma yükseltmiştir. Müstansır-Billâh tarafından birçok unvân bahşedilerek, Sultan Baybars'ın İslâm âlemindeki konumu artmıştır. Burada özellikle vurgulamak istediğimiz durum ise Abbâsî halifesinin gelişine bölge halkının büyük bir sevinç duyması ve Baybars'ın Müslümanlar üzerinde büyük bir itibar kazanmasıdır. Sultan Baybars kendisinden üstün birinin hâkimiyetini her ne kadar kabul etmese de İslâm âlemindeki saygınlığı halifenin onayı ile sağlanmaktaydı. Bu durumun farkında olan Baybars, bu coğrafyada nüfuzunu artırmak için halifeliği ihya etme gereği duymuştur. Moğollar'a karşı yapılan Irak seferinde Halife Müstansır-Billâh'ın vefat etmesi ile birlikte Mısır'da tek yetkili kişi olmak isteyen Baybars artık çıkarları doğrultusunda hareket etmeye hazırdı. Altı ay gibi kısa süre içerisinde Abbâsî halifesini bu topraklara tekrardan getirmek için harekete geçen Baybars, Hâkim Biemrillah'ı Kahire bölgesinde halife ilan etmiştir. Siyasi otoritesini İslâm dünyası üzerinde pekiştirmek ve gücünü tüm İslâm âlemine göstermek amacıyla tamamen kendi çıkarları doğrultusunda halifeliği tekrardan ihya eden Baybars, burada bir değişikliğe giderek halifeyi etkisiz bırakmak adına Halife Hâkim Biemrillah'ın sahip olduğu tüm yetkiyi elinden almıştır. Kendisi için herhangi bir tehlike ve engel olmasını önlemek adına halifeyi Kalatü'l Cebel kalesine hapsedirmiştir. Burada özenle belirtmek istediğimiz konu ise Kahire bölgesindeki halifelerin Memlûk sultanlarının gölgesi altında varlıklarını devam ettirmeye çalışması ve halifelerin siyasi yetkilerinin dışında dini yetkilerini de Memlûk sultanlarına

devretmesi durumudur. Görünüşte halifeye karşı büyük saygı duyan Memlûk sultanları ilk etapta okunan hutbelerde halifenin adını zikretmişlerdir. Fakat tüm yetkileri ellerinden alınan halifelerin isimleri sembolik de olsa sultandan sonra okutulmuştur. Bu durumun bölgede yaşayan Müslüman kesimin tepkisini çekmemek adına yapıldığı aşikârdır. Kahire bölgesindeki halifelerin Memlûk sultanlarının çıkarları doğrultusunda kullanılması ve Memlûkler döneminde halifelerin konumunun, Bağdat bölgesindeki halifenin konumundan daha kötü olması durumu, halifenin konumunu gözler önüne sermektedir.

Memlûk sultanlarının, siyasi bir nüfuzu olmayan Abbâsî halifelerini Kahire bölgesinde tutmalarının asıl sebebi ise Müslüman kesimin tepkisini çekmemektir. Böylece halifelik merkezinin Bağdat bölgesinden Kahire bölgesine intikal edilmesi ile beraber halifelik kurumu artık Memlûk sultanlarının hâkimiyeti altına girmiştir. Bununla beraber Abbâsî halifeleri eski güç ve ihtişamlarının yanı sıra zenginliklerini de kaybetmişlerdir. Nitekim halifeler sultanların kendileri için belirlediği maaşlar ile geçimlerini sürdürmeye çalışmışlardır. Tüm bu durumlara rağmen halifelerin bu topraklarda yapmış olduğu bazı faaliyetler de vardır. Bunlardan biri halifelerin siyasi bir güçleri olmamasına rağmen çoğu zaman veraset anlayışına bağlı kalması durumuydu. Memlûk sınırlarında yetkileri olmamasına rağmen halifeler, kendilerinden sonra oğullarını veliaht olarak belirlemekten de geri kalmamışlardır. Buradan hareketle halifelerin etki alanlarının aslında tamamen yok olduğunu da söyleyemeyiz. Memlûkler’de halifenin bir diğer görevi hâkimiyeti ele alan sultana tüm yetkilerini devretmektir. Halifelerin sultanı seçme gibi bir yetkisi yoktu. Ama başa geçen sultan istediği zaman halifeyi görevinden alabilmekteydi. Örneğin; Muhammed b. Kalavun döneminde Halife Müstekfî-Billâh vefat etmeden önce kendisinden sonra halife olarak oğlu Ahmed’i göstermiştir. Lakin Muhammed b. Kalavun’un kabul etmemesi, aynı aileden Vâsik-Billâh’ı bir süreliğine halife olarak ilan etmesi durumu da Memlûk sultanlarının istemediği bir kişinin halife olamayacağını kanıtlar niteliktedir. Halifelerin bir diğer saygınlıklarını kaybettiği konu ise her ay Memlûk sultanının huzuruna çıkarak ziyaret etmeleriydi. Aslında bu durumun tam tersi ile karşılaşmakta idik. Sultanların halifeyi ziyaret ettiği, halifelere olan derin saygınlardan dolayı koltuklarından inerek halifeyi karşılamaları durumu Memlûk Devleti’nde farklı bir boyut kazanmıştır. Çalışmamızın ana bölümünde özenle belirtmek istediğimiz konular, Sultan Baybars’ın Memlûk Devleti’nde halifeliği yeniden ihya etmesi ve halifelik kurumu detaylıca işlenerek, Memlûk sultanlarının kronolojik olarak tahta geçişleri ve bu esnada Kahire bölgesinde bulunan Abbâsî halifelerinin tutumlarına ve halifelerin bu dönemdeki görevlerine değinilmiştir. Bu devleti eşsiz yapan memlûk sisteminden ve bu sistemi kendi ordusuna dâhil

eden devletlerden bahsedilmiştir. Keza yine bu dönemde halife ve sultanların cihat anlayışı doğrultusunda ortak katıldıkları seferler amaçları ile birlikte detaylı bir şekilde aktarılmıştır.

Sonuç olarak bu çalışma ile İslâm âleminde mühim bir konumda bulunan halifelerin Allah'a en yakın kişi olarak görülmesinden dolayı Müslümanlar nazarında oldukça değerli şahsiyetler olduğunu fakat zamanla siyasi çıkarlar doğrultusunda asıl amacından saparak siyasi mücadelelere maruz kalmaları vurgulanmaktadır. Böylelikle halife ve sultanların Türk-İslâm âlemindeki siyasi ve dini tutumları ana hatlarıyla aktararak, bunların uygulamış oldukları yöntemleri detaylıca işlemeye çalıştık. Halifelerin maneviyatından faydalanmak için bazı sultanların seferlerinde halifeleri de yanlarına aldıklarını çalışmamızda gözlemledik. Halifelerin aslında siyasi güçlerinin tamamen yok olmadığına İslâm devletlerinde iktidarı ele geçiren sultanların nüfuzlarını kanıtlamak amacıyla halifeden hil'at alarak hâkimiyetlerini onaylatmaya çalışmaları aktarıldı. İslâm coğrafyasında oldukça etkin bir kurum olan halifeliğin, Emevî ve Abbâsîlerde bir sultan gibi devleti yönetebilmeleri ayrıca devletin dini ve siyasi diyebileceğimiz tüm hâkimiyetleri halifelerin elinde olmasından dolayı tek yetkili kişi olan halifeler bu dönemlerde son derece güçlü konumdaydılar. Diğer İslâm devletlerine nazaran Memlûkler'in kendilerine özgü bir devlet kurmaları ve İslâm coğrafyasında nüfuzlarını pekiştirmek amacı ile halifeliği siyasi çıkarları için kullandıklarını bunun sonucunda ise halifelerin eski konumunu kaybettiklerini ortaya koyarak, Kahire bölgesindeki halifelerin sembolik amaçlı törenlere icabet ettiklerini kimi zaman ise sürgün edilerek, dönemin sultanları tarafından azarlandıklarına veya hapse atıldıklarına tanık olmaktayız. Böylece Memlûk Devleti himayesindeki halifelerin, sultanlarının inisiyatiflerine göre hareket etmek zorunda kaldıklarını, yaşamlarını normal bir memur gibi sultanların istediği yerde sürdürdüklerini çalışmamızda gözlemlemiş bulunmaktayız.

KAYNAKÇA

Ana Kaynaklar

- Ahmed b. Yahya el-Belâzurî. (2012). *Futuhul-Buldan Ülkelerin Fethi*. (Çev. M. Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul.
- Ahmed bin Mahmûd. (1977). *Selçuk-nâme*. (Haz. E. Merçil), Tercüman, İstanbul.
- Ahmed Cevdet Paşa. (ts.). *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ, Peygamberler ve Halifeler Tarihi*. (Çev. M. M. Bozkurt), Çile Yayınları, İstanbul, c.I-II.
- Alaeddîn Atâ Melik Cüveynî. (2013). *Tarih-i Cihan Güşâ*. (Çev. M. Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Amad Ali Abdül Semig. (ts.). *Tarih-i el devle el Selçuk*. Yeni Dar Al-Afeq Yayınları, İsfahan.
- Baybars el-Mansûrî, Rükneddin en-Nâsırî ed-Devâdâr el-Hıtâtî. (2016). *Et-Tuhfetu'l Mulûkiyye fi'd-Devleti't- Turkiyye*. (Çev. H. Polat), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Bedrüddîn Mahmûd el-Aynî. (2007). *İkdü'l-Cüman fi Tarih-i Ehli'z-Zaman*. (Thk. M. R. Mahmud), Kahire, cüz I-II-IV-VI-VII-VIII-IX.
- Buhârî, (1987). *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*. (Çev. M. Sofuoğlu), Ötüken Yayınları, İstanbul. c.VII-IX.
- Bundarî, (1943). *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-'Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, İhtisar eden: Bundarî, (Çev. K. Burslan), Maarif Matbaası, İstanbul.
- el-Cahız. (2008). *Emevi İdaresi Üstüne*. (Çev. Y. Macit), Hikmet Yurdu, S.2, s.213-231.
- Celâleddîn Abdurrahman b. Ebû Bekr es-Suyûtî, (2015). *Tevârih-i Hulefâ*. (Çev. O. Özatağ), Ötüken Yayınları, İstanbul.
- _____, (2018). *Tevârih-i Hulefâ*. (Tercüme. A. Gündüz), Asalet Yayınları, İstanbul.
- _____, (2013). *Târîhu'l-Hulefâ*. Lübnan. c.II.
- Cûzcânî, Ebû Ömer Minhâceddîn Osman b. Sirâceddîn. (1970). *Tabakat-ı Nâsırî*. (İng. Trc. H. G. Raverty), New Delhi, II.
- Ebû Ca'fer Muhammed bin Cerir'üt-Taberi, (2010). *Tarih-i Taberî*. (Çev. M. F. Görtunca), Sağlam Yayınevi, c.IV-X.
- Ebû Muhammed Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî. (1324). *El- Hıtatü'l-Makrîziyye*. c. I-II.
- _____, (1997). *Sulûk li-Ma'rifeti Duveli'l-Mulûk*. Beyrut-Lübnan, cüz. II

- _____, (1119). *En-Niza ve't-Tehasum Fima Beyn Beni Ümeyye ve Beni Haşim*. Darul Maarif, Kahire.
- Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nüveyrî. (2004). *Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb*. Lübnan-Beyrut.
- Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ali el-Eyyûbî. (1998). Kullanılan Metin: *Ebü'l-Fida, Tarih-i Ebû'l-Fida*. (Neş: Mahmud Deyyûb), Beyrut, c. I- II- IV.
- El-Kalkaşendî, Ahmed b. Ali. (2019). *Halifelik Kurumu ve Tarihi, (1355-1417)*. (Çev. R. Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî. (2018). *Tarih-i Güzide*. (Çev. M. Öztürk), TTK Basımevi, Ankara.
- İbn Battûta, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et Tâncî. (2004). *İbn Battûta Seyahatnâmesi*. (Çev. A. S. Aykut), Yapı Kredi Yay., İstanbul, c.II.
- İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed. (1997). *Mukaddime*. (Çev. Z. Kadirî Ugan), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, I.
- _____, (2007). *Mukaddime*. (Çev. S. Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul, I.
- _____, (2013). *Mukaddime*. (Çev. A. Tekin), İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, I-II.
- İbn İlyâs, Muhammed b. Ahmed. (1982). *Bedâ'i'u'z-Zühûr fî vekâ'i'd-Dühûr*. (Tahkik: M. Mustafa), Kahire, c.I.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer İbn Kesîr. (1994). *El-Bidâye Ve'n-Nihâye, Büyük İslâm Tarihi*. (Çev. M. Keskin), İstanbul, c.VII-VIII--IX-X-XI-XIII.
- İbn Hazm, el-Endelüsî. (2004). *Halifeler ve Fetihler (Esmâu'l-Hulefâ ve Fütûhu'l-İslâm)*. (Çev. Ş. Öz), İlâhiyât Arşatırma-İnceleme, Ankara.
- İbn Said, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Mûsâ b. Muhammed b. Abdilmelik b. Saîd el-Mağribî. (1953). *el-Muğrib fî hule'l-Mağrib*. (Neşreden: Doktor Zeki Muhammed Hasan, Doktor Şuk-i Zeyf, Doktor Seyyid İsmail Kaşif), K.1, c.I.
- İbn Tağriberdî, Ebu'l-Mehâsin Cemâleddin Muhammed Yusuf b. Tağriberdî. (1938). *En-Nücûmu'z Zâhire*. Darul Kitab Mısır, M. 1938-H. 1357, c.VII.
- _____, (2013). *En-Nücûmu'z Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*. (Çev. D. A. Batur), Selenge Yayınları, İstanbul.
- İbnü'l-Esir, İzzeddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Ebû'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim b. Abdülvâhid eş-Şeybânî. (1986). *İslâm Tarihi El Kâmil Fi't Tarih Tercümesi*. (Çev. Y. Apaydın), Bahar Yayınları, İstanbul, c.V.

- _____, (1987). *İslâm Tarihi El Kâmil Fi't Tarih Tercümesi*. (Çev. A. Özaydın), Bahar Yayınları, İstanbul, c.X-XII.
- _____, (1991). *İslâm Tarihi El Kâmil Fi't Tarih Tercümesi*. (Çev. M. B. Eryarsoy), Bahar Yayınları, İstanbul, c.II.
- _____, (1991). *İslâm Tarihi El Kâmil Fi't Tarih Tercümesi*. (Çev. A. Özaydın), Bahar Yayınları, İstanbul, c.III, V, XI.
- İbnü't Tiktakâ. (2016). *El-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirler Tarihi (632-1238)*, (Çev. R. Şeşen), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- İbnü'l-Adim. (1982). *Biyografilerle Selçuklular Tarihi Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler)*. (Çev. A. Sevim), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- İmam Muhammed b. El-Hasan Eş-Şeybanî, (2013). *İslâm Devletler Hukuku*, Siyer-i Kebir. Eğitaş Yayınları, c.V.
- Kâdî Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî,(2014). *Tevâli'u'l-envâr min Metâli'i'l Enzâr Kelam Metafizîği*. (Çev. İ. Çelebi ve M. Çınar), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul.
- Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând. (2015). *Ravzatu's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*. (Tercüme ve Notlar: E. Göksu), Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Nesevî, Şihâbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Hurendizî ez-Zeyderî. (1934). *Celâlüttin Harezemşah*. (Trc. N. Asım), Devlet Matbaası, İstanbul.
- Nizamüddin Şâmi, (1987). *Zafernâme*. (Çev. N. Lugal), Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Nizamü'l-Mülk, Ebû Ali Hasan Tûsî. (1941). *Siyasetname*. (Farsça aslından Çev. M. T. Ayar), Hasan Âli Yücel Klasikleri Dizisi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, V. Basım.
- Ömer Ziyaüddin el-Dağistani. (2012). *Züdetü'l- Buhari*, (Çev. A. F. Yavuz), Hisar Yayınevi.
- Reşî'd-din Fazlullah, (2014). *Camiut Tevarih*. (Çev. E. Göksu ve H. H. Güneş), Bilge Kültür ve Sanat, İstanbul.
- Seyfüddîn Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek ed-Devâdârî. (1973). *Kenzu'd -Durer ve Câmiu'l-Gûrer*. (Thk: Said Âddülfetâh Âşur.) Kahire, cüz. V-VII-VIII-IX.
- Şemseddin Sani. (2011). "İttikâ". *Kâmûs-ı Türkî. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (Çev. R. Gündoğdu, N. Adıgüzel, Ebûl F. Önal), İdeal Kültür ve Yayıncılık, İstanbul, s. 62.

- Şemseddin Sani. (2011). “Tıbâk”. *Kâmûs-ı Türkî, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (Çev. R. Gündoğdu, N. Adıgüzel, Ebûl F. Önal), İdeal Kültür ve Yayıncılık, İstanbul, s. 682.
- Şıbli Nûmanî. (1975). *Bütûn Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi I.* (Çev. T. Y. Alp.), Hikmet Dava Yayınları, İstanbul.
- Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî. (1971). *Mesalik’ul Ebsar, Daru’l Kitab el-İlmiah*. Lübnan, Beyrut, H.749, c.III.
- _____, (2014). *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesalik’ul Ebsar*. (Çev. A. Batur), Selenge Yayınları, İstanbul.

Araştırma Eserler

- Agibalova Y. Donskoy, G. (2017). *Ortaçağ Tarihi*. (Çev. Ç. Sümer), Yordam Kitap, III. Basım, İstanbul.
- Ağır, A. M. (2008). “Memlûkler de Asabiyye”. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, S.XXI, s.1-16.
- _____, (2010). “Memlûkler de Bir Kadın Sultan Şecer Ed- Durr İsmet Ed- Dîn Umm-i Halîl (1250)”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.3, s.9-15.
- _____, (2011). “Memlûk Sultanlarının Gölgesi Altında Hilâfet Kurumu”. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 637-651.
- _____, (2015). *Memlûkler de Ticaret*. Çizgi Kitapevi, Konya.
- Ahmet, M. A. (ts). *Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*. (Hzl. H. Say), Tercüman 1001 Temel Eserler.
- Akoğlu, M. (2008). “Büveyhîler Döneminde Mu’tezile”. İlahiyat Yayını, Ankara.
- Aksu A. (2001). “Asr-ı Saadet Hulefa-i Raşidin ve Emeviler Döneminde Fikir Hurriyeti Üzerine Bazı Mülâhazalar”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.V, S.II, s.203-228.
- _____, (2006). “Emeviler Döneminde Sosyal Tabakalar”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 63-81.
- Aktan, A. (1991). “Mısırda Abbasi Halifeleri, Türk Tarih Kurumu”. *Belleten*, c.LV, S.214, s.613-652.
- _____, (2006). “Mu’temid-Alellah, Ahmed b. Ca’fer”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.XXXI, s.387-388.
- Akyüz, V. (1991). *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*. Dergâh Yayınları, İstanbul.

- Alıcı, M. (2017). “Saladin: Latin Kaynaklarında Selahaddin Eyyûbî”. *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, S.XI, s.143-151.
- Altunsoy, Z. (2006). *İlk Türk-İslâm Devletleri’nde Kullanılan İdâri ve Askerî Terim ve Unvânlar*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat.
- Broadbridge, A. F. (2011). “Sending Home for Mom and Dad: The Extended Family Impulse in Mamluk Politics”. *Mamlûk Studies Review XV, Middle East Documentation Center (MEDOC)*, The University Of Chicago, s. 1-19.
- Arslan, İ. (2011). “Muktedir Döneminde Abbasilerde Sosyal Hayat”. *İSTEM*, S.XVII, s. 123-154.
- Arslantaş, Y. (1996). *Memluklar Devrinde Suriye*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ.
- Atçeken, İ. (2002). “Ömer b. Abdülaziz Dönem Sonrası Emevi İdarecilerinin Mevâlî Politikaları”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yayınları*, S.XIII, s.69-88.
- Atiya, S. A. (2005). *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*. (Çev. N. Hiçyılmaz), Doz Yayınları, İstanbul.
- Avcı, C. (1998). “Hilâfet”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.XVII, s.539-546.
- _____, (2002). “Kûfe”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara, c.XXVI, s.339-342.
- Ayalon, D. (1989). “Memluk Devletinde Kölelik Sistemi”. (Çev. S. Kortantamer), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c.IV, S.I, s.211-247.
- _____, (2015). *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III*. (Çev. A. M. Ağır), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ayaz, F. Y. (2007). “Memlûk-İlhanlı İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Şakhab Savaşı (702/1303)”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.IX, S.XV, s.1-32.
- _____, (2008). *Türk Memlûkler Döneminde Saray Ağalığı Üst’adârlık (1250-1382)*. M.Ü İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- _____, (2012). “Abbâsîler’den Mısır’da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi”. *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S.XXVIII, s.117-149.
- _____, (2016). *Memlûk-Kıbrıs İlişkileri Kıbrıs’ta İlk Türk Hâkimiyeti*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Aycan, İ. (1997). “Emeviler Döneminde Mevâlî ve Zimmilerin İdarededeki Rolü”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, c.XXXVII.
- _____, (1999). “Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri” (661-750). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.I, s.147-174.

- Aydınlı, O. (2003). “Mezheplerin Oluşum Ürecinde Mevâlî’nin Rolü”. *Gazi Üniversitesi Corum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.II, S.XIII, s.1-26.
- Aytepe, O. (2002). “Yeni Belgelerin Işığında Halifeliğin Kaldırılması ve Hanedan Üyelerinin Yurtdışına Çıkarılmaları”. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, s.15-29.
- Azimli, M. (2007). “Hulefa-i Raşidin Dönemi Halife Seçimleri”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c.VII, S.IV, s.35-56.
- Barker, H. (2016). “Purchasing a Slave in Fourteenth-Century Cairo: Ibn al-Akfânî’s Book of Observation and Inspection in the Examination of Slaves”. *Middle East Documentation Center (Medoc)*, The University Of Chicago, Vol. XIX, 1-23.
- Barthold, V. V. (1984). *İslâm Medeniyeti Tarihi*. (Çev. M. F. Köprülü), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara.
- _____, (2006). *İslâm’da İktidarın Serüveni Halife ve Sultan*. (Çev. İ. Kamalov), Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Bayram, M. (2016). “Anadolu Ahiliğinin Teşekkülündeki Rolü Açısından Fütüvvet Hareketi ve Tarihi”. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S.I, Ocak, s.51-732.
- Bezer, G. Ö. (2011). “Terken Hatun”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.XL, s.510.
- _____, (2013). “Zengî, İmâdüddin”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.XLIV, s.258-261.
- Bosworth, C. E. (2005). *Doğuştan Günümüze İslâm Devletleri*. *Devletler, Prenslıklar, Hanedanlıklar Kronolojik Soykütüğü*. (Çev. H. Canlı), Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Bozkurt, N. (1997). “Hâdî-İlelhak”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.XV, s. 16-17.
- Brockelmann, C. (2018). *İslâm Ulusları ve devletleri Tarihi*. (Çev. N. Çağatay), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- _____, (1964). *İslâm ve Milletleri Devletleri Tarihi I, 1-3 Kısımlar*. (Çev. N. Çağatay), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Bulut, H. (2009). “Dini Şiddetin Fikri Arka Planı Olarak Haricilik ve Günümüze Yansımaları”. *Usûl Dergisi*, S.XI, s.41-54.
- Cahen, C. (1982). “Osmanlılar’dan Önce Anadolu’da Şiîlik Problemi”. (Çev. S. Hizmetli), *Ankara Üniversitesi Akademik Arşiv Sistemi*, S.V, s.305-319.
- _____, (2013). *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*. (Çev. M. Daş), Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Canan, İ. (ts). *Hadis Ansiklopedisi Kütüb-i Sitte*, Akçağ Yayınevi, İstanbul. c.V-XII.

- Clot, A. (2007). *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*. (Çev. N. Demirtaş), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Çağıl, N. (2017). “Tıbâk” (Tezat) Sanatı Bağlamında Kur’an’da Optimizm”. *İlahiyat Tektikleri Dergisi*, S.XLVIII, Erzurum, s.19-53.
- Çetin, A. (1998). *Memlûkler Döneminde Mısır-Anadolu İktisadî Münasebetleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bölümler Enstitüsü, Ankara.
- _____, (2009). “Memlûkler Devrinde Oğuzlar/Türkmenlere Bir Bakış”. *Osmanlı Araştırmaları*, XXXIII, İstanbul, s.23-33.
- _____, (2011). *Memlûk Devletinde Okçuluk*. Gazi Türkiyat, S.IX, s.68-86.
- Çiçek, K. ve Koca, S. (2002). *Türkler Ortaçağ*. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, c.IV.
- Çiftçi, A. ve Yılmaz, N. (2013). “İbn Haldûn’un Siyaset Teorisi ve Siyasal Sistem Sınıflandırması”. *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 8/7, 84-93.
- Çubukçu, A. (2003). “Laçın”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara, c.XXVII, s.39-40.
- D’ohsson, A. C. M. (2008). *Moğol Tarihi*. (Çev. B. Apaydın), Nesnel Yayınlar, İstanbul.
- _____, (2014). *Moğol Tarihi*. (Hzl. E. Kalan), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Dadan, A. (2006). *Taberi Tarihindeki Türklerle İlgili Rivayetlerin Tespiti ve Değerlendirilmesi (Hz. Peygamber Döneminden Emeviler’in Sonuna Kadar)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Konya.
- Dard, A. R. (1938). *The Islamic Caliphate*. Published by The London Mosque 63 Melrose Road, London, s. 1-40.
- Delice, A. (1999). “Emevi Devletinin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülâhazalar”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yayınları*, S.III, s.299-320.
- Durant, W. (ts.). *İslâm Medeniyeti*. (Çev. O. Bahaeddin), Tercüman 1001 Temel Eser.
- Durî, A. A. (1991). *İlk Dönem İslâm Tarihi*. (Çev. H. Yücesoy), Endülüs Yayınları, İstanbul.
- Ebu Musab el Muhacir. (2015). *Bütün Yönleriyle Hilafet ve Halifelik*. Kitap Yayınları, Konya.
- Ebûlfez Elçibey. (2012). “IX. Yüzyılda Azerbeycan Halkının Özgürlük Mücadelesi ve Abbasiler Hilâfetinin Tenezzülündeki Rolü”. (Çev. M. Kemaloğlu), *Gümüşhane Üniversitesi, Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, S.VI, s.104-120.
- Eco, U. (2014a). *Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar*. (Çev. L. T. Basmacı), Alfa Tarih yayınları, İstanbul.

- _____, (2014b). *Ortaçağ, Katedraller, Şövalyeler, Şehirler*. (Çev. L. T. Basmacı), Alfa Tarih Yayıncılık, İstanbul.
- Emiroğlu, N. (2019). *Türk (Bahri) Memlûkler Döneminde Hadis İlmi (Hicri VII-VIII. Asırlar)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Türkiye Cumhuriyeti Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı, Adana.
- Es-Seyyid Abdulaziz Salim. (2006). “Hindistan’daki Memlukler Sultanı Devleti ve Mısır’daki Memluk Sultanlığı Devleti Arasında Karşılaştırmalı Bir İnceleme”. (Çev. A. Çetin), *Tarih Dergisi*, S.XLIV, s.199-214.
- Fayda, M. (1982). “Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Uşûr”. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c.XXV, S.I, s.169-178.
- Fırlı, E. R. (1997). “Hâricîler”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.XVI, s.169-175.
- _____, (1989). “Ali”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.II, s.371-374.
- Frye, R. N. (1975). *The Cambridge History Of Iran. The Period From The Arab Invasion To The Saljuqs*. Cambridge University Press, Vol. IV.
- Gezen, N. (2019). *Memlûk Devleti, Delhi Türk Sultanlığı ve Türkiye*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, Türkiyat Araştırmaları Doktora Programı, Ankara.
- Gökhan, İ. (2014). “Memlûk Devleti’nde Askerî Kölelik Hukuku”. *Nevşehir Barosu Dergisi*, S.I, s.133-161.
- Gömeç, S.Y. ve Çeliktas, M. M. (2019). *Hindistan’da Türkler*. Berikan Yayınevi, Ankara.
- Grigor, A. (2012). *Okçu Milleti Tarihi*. (Çev. H. D. Anreasyan), Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Günçe, Ş. (2019). “Emeviler Dönemindeki Mevâlî Politikasının Rivayetlere Etkisi”. *İslâm Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.V, s.15-30.
- Güner, A. (2006). “Müttakî-Lillâh”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.XXXII, s.223-224.
- Güngörmez, Z. (2016). “Ortaçağda Akdeniz Köle Ticaretine Dair Bazı Tespitler”. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, c.II, S.IV, s.87-105.
- Gürbüz, M. (2011). “Tekiş, Alâeddin”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.XL, s.364-365.
- Hammer, J. V. (ts.). *Büyük Osmanlı Tarihi*. (Çev. M. Çevik), Üçdal Hikmet Neşriyat, c. I.
- Harl, K. W. (2014). *The Barbarian Empires of the Steppes*. Published by The Great Courses, U. S. A.
- Hartmann, A. (2006). “Nâsır- Lidinallah”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.XXXII, s.399-402.

- Hatalmış, A. (2013). “İslâm’ın İlk Dönemlerinde İdari Hayatta Köle ve Mevâlî”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.XIII, 13, s.151-171.
- Hitti, P. K. (1989). *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*. (Çev. S. Tuğ), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, c.III-IV.
- _____, (1904). *History of The Arabs. From the Earliest Times To The Present*, Macmillan and Co. LTD, New York ST Martin’s Press, London.
- Hizmetli, S. (2015). *İslâm Tarihi İlk Dönem*. Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- Holt, P. M. (1999). *Haçlılar Çağı: 11. Yüzyıldan 1517’ye Yakındoğu*. (Çev. Ö. Arıkan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları 69, İstanbul.
- _____, (2005). *The Cambridge History Of Islam*. Cambridge University Press, Vol. IA.
- Holt, P. M., Lambton, A. K. S. and Lewis, B. (2008). *The Central Islamic Lands From Pre-Islamic Times to The First World War*. The Cambridge History of Islam, Cambridge University Press, Vol. IA.
- Howayda al-Harithy. (1992). “The Patronage of al-Nasir Muhammad İbn Qalawun, 1310-1341”. *The American University Of Beirut, Middle East Documentation Center*, The University of Chicago, s.219-244.
- Humpreys, R. S. (2007). “XIII. Yüzyılda Eyyübîler, Memlukler ve Latin Doğu”. (Çev. M. Kılıç), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/1, Sivas, s.359-378.
- İslam, A. (2017). “The Civilizational Role of Islam in the Indian Subcontinent: The Delhi Sultanate”. *Intellectual Discourse*. 25:1, s.101-134.
- İnce, F. (2013). *Abbasi Halifesi Ebû’l-Abbas Abdullah Es-Seffah ve Dönemi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa.
- İzzetbegovic, A. (2007). *İslâm Deklarasyonu (Müslüman Halkların ve Müslümanların İslâmlaşmasına Dair Bir Program)*. Fide Yayınları, İstanbul.
- Kafalı, M. (1993). “Cengiz Han”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.7, s.367-369.
- Kafesoğlu, İ. (1972). *Selçuklu Tarihi*. Milli Eğitim Basımevi, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kanar, M. (2003). *Örnekli Etimolojik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Derin Yayınları, İstanbul.
- Kanat, C. (1996). *Memulük Timurlu Münasebetleri (1382-1447)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İzmir.
- _____, (1998). “Bahri Memlûkler Zamanında Hüküm Süren Çerkez Asıllı Bir Sultan Baybars el Çaşnigir 1309-1310”. *Tarih İnceleme Dergisi*, S.I, s.97-119.
- _____, (2016). “Ketboğa”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.Ek-II, s.47-49.

- Kara, A. (2017). “Emeviler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı”. *Turkish Academic Research Review*, S.3, s.117-180.
- Karagöz, A. (2013). *Abbâsi Halifesi Mu'tezz ve Dönemi (252-255/866-869)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı, Kayseri.
- Kâsım A. K. (2005). “Muhammed b. Kalavun”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.XXX, s.547-548.
- Kayhan, H. (2006). “Müstencid-Billâh. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.XXXII, s.143-145.
- Keleş, A. (2006). “Apokaliptik Hadis Edebiyatı ve Problemleri- “Hilâfet benden sonra otuz senedir” Hadis Örneği”. *İstem Yayınları*, S.7, s.37 – 54.
- Keleş, B. (1998). *Bahrî Memlûkler'de İktisadi ve Ticari Hayat (1250-1382)*. Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Kılıç, M. (2012). “Şirkuh el-Mansur”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.XXXIX, s.203-204.
- _____, (2001). “Eyyûbi-Memlûk Mücadelesi ve Memlûk Yönetimine Karşı Mısır'da Arapların İsyanı”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.V, S.II, Sivas, s.427-437.
- _____, (2010). “Memluk Sultanı Eşref Halil ve Siyasi Faaliyetleri”. *Cumhuriyet Üniveristesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.XIV, s.133-171.
- Kılıç, Ü. (2004). *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*. Yediveren Kitap Yayınları, Konya.
- Kılıç, Ü. (2013). “Yezid I”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.XLIII, s.513-514.
- Kızıltoprak, S. (2004). “Memlûk”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara, c.XXIX, s.87-90.
- Kitapçı. Z. (1994). *Abbasi Hilâfesinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları*. Selçuk Üniversitesi Basımevi, Eğitim Fakültesi Yayınları, Konya.
- Konak, İ. (2018). “Abbasiler Döneminde el-Cezîre Bölgesindeki Hârîcî Ayaklanmaları”. *İslâm Tarihi Araştırmaları Dergisi*, s.2-38.
- Konukçu, E. (1996). “Gıyaseddin Tuğluk”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.XIV, s.60-61.
- Koprman, K. Y. (1991). “Bahriyye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.IV, s.512.
- _____, (1992). “Tolunoğulları”. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. Çağ Yayınları, İstanbul, c.VI, s.55-75.

- _____, (2002). “Türkler”. *Ortaçağ Ansiklopedisi*. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, c.V, s.166-218.
- _____, (1992). “Baybars I”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.V, s.221-223.
- _____, (1992). “Baybars II”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.V, s.224.
- _____, (1992). “Mısır Memlûkleri (1250-1517)”. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. Çağ Yayınları, İstanbul, c.VI.
- Kortantamer, S. (1984). “Memlûkler de Devlet Yönetimi ve Bürokrasi”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c.II, S.I, s.27-45.
- _____, (2011). “Şecer ud-Durr’un İntikamı”. *Acta Turcica, Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, S.III, s.212-218.
- Kök, B. (2007). “Nureddin Zengi, Mahmud”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.XXXIII, s.259-262.
- Kumar, S. (2009). “The Ignored Elites: Turks, Mongols and a Persian Secretarial Class in the Early Delhi Sultanate”. *Modern Asian Studies* 43, (First Published Online 30 November 2007), s.45-77.
- Kurat, A. (1972). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Kurt, H. (2004). “Mervan II”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara, c.XXIX, s.227-229.
- Lane-Poole, S. (1901). *A History Of Egypt In the Middle Ages*. With A Mar And Lol Illustrations Methuen & CO. 36 Essex Street W.C., London, c.6.
- Lapidus, I. M. (2002). *İslâm Toplumlari Tarihi Hz. Muhammed'den 19. Yüzyıla*. (Çev. Y. Aktay), İletişim Yayınları, İstanbul, c.I.
- Leo de Hartog. (2003). *Cengizhan Dünyanın Fatih*. (Çev. S. Uzun), Dost Kitapevi, Ankara.
- Lewis, B. (1995). *Ortadoğu, Hristiyanlığın Başlangıcından Günümüze Ortadoğu'nun İki Bin Yıllık Tarihi*. (Çev. S. Y. Kölay), Arkadaş Yayıncılık Yayınevi.
- _____, (1998). *The Political Language of Islam*. The University of Chicago, London.
- Mcevedy, C. (2004). *Ortaçağ Tarihi Atlası*. (Çev. A. Anadol), Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Merçil, E. (2013). *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. Bilge Kültür ve Sanat, İstanbul.
- O’Neal, M. J. (2004). *The Crusades Almanac*. (Edited by M. M. Means and N. Schlager), The Crusades Reference Library, America.
- Ocak, A. (2002). *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*. Tarih ve Tabiat Vakfı Tatav Yayınları, İstanbul.

- Omar, F. (2003). "Me'mun'dan Önce Abbasîler ve Mu'tezilîler Arasındaki İlişkiler". (Notlarla Çev. M. Ümit), *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.II, S.III, s.165-174.
- Özaydın, A. (1997). "Halil b. Kalavun". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.XV, s.319-320.
- _____, (2004). "Melikşah". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, c.XXIX, s.54-57.
- _____, (2006). "Müktefi-Billâh". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.XXXI, s.534-536.
- _____, (2006). "Muktefi-Liemrillâh". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.XXXI, s.145-146.
- _____, (2006). "Müstazhir-Billâh". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.XXXII, s.127-128.
- _____, (2007). "Raşid-Billah". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.XXXIV, s. 465-466.
- _____, (2009). "Sencer". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.XXXVI, s.507-511.
- _____, (2010). "Muhammed Tapar". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.XXX, s.579-581.
- Özbek, S. (2013). "Memlûkler de Meşrûiyet Arayışları ve Saltanat İnşasına Yönelik Çabalar "Sultanı Öldüren Sultan Olur". *Tarih Araştırma Dergisi*, c.XXXII, S.LIII, s. 156-172.
- Özdemir, H. A. (2011). *Moğol İstilâsı Cengiz Han ve Hülagü Dönemleri (612-656/ 1216-1258)*. İz Yayıncılık, İstanbul.
- Özdemir, M. N. (2005). "Abbasî Halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türkler'in Köle Olup Olmadığı Meselesi". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 215.
- _____, (2008). "Abbasi Halifeleri İle Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler". *Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.XXIV, s.315-367.
- Özgüdenli, O. G. (2005). "Moğollar". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.30, s.225-229.
- Öztürk, L. (1994). *Haçlı Seferine Kadar Abbasiler Döneminde Hristiyanlar (132-488/750-1095)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi bilim Dalı, İstanbul.
- Öztürk, S. (2018). *Ed-Devletü't Türkiyye Memlûk "Kölelikten Sultanlığa"*. Anatolia Kültür Yayınları, İstanbul.
- Pay, S. (2015). "The Journey of Caliphate from 632 to 1924". *International Journal of Business and Social Science*, Vol. 6, No. 4, Department of History of Islam, Faculty of Theology Uludağ University, Bursa, s.107-117.
- Paydaş, K. (2012). "Emevîler Ve Abbasiler Döneminde Önemli Bir Sugûr Şehri Tarsus". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.LI, s.165-200.
- Petry, C. F. (2008). *The Cambridge History Of Egypt, Islamic Egypt, 640-1517*. Cambridge University Press, Vol. I.
- Hitti, P. K. (1989). *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*. (Çev. S. Tuğ), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, c.II.

- _____, (1904). *History of The Arabs. From the Earliest Times To The Present*, Macmillan and Co. LTD, New York ST Martin's Press, London.
- Pickthall, M. (2011). *İslâm Medeniyetinin Dinamikleri*. (Çev. Y. Kaplan.), Külliyyat Yayınları, İstanbul.
- Polat, Y. (2018). "Orta Çağ Batı Kaynaklarına Göre Selahaddin Eyyûbi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, XI, s.277-284.
- Polat, Z. (2017). "Selahaddin Eyyûbi'nin Kudüs Haçlı Krallığıyla Yaptığı 581-1185 Yılı Antlaşması". *Mardin Artuklu Üniversitesi, Journal Of Islamic Jerusalem Studies*, S.XX, s.15-34.
- Preiss, R. A. (1995). "Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281". *Cambridge Studies in Islamic Civilization*, Cambridge University Press.
- Rice, T. T. (1961). *Ancient Peoples and Places The Seljuks In Asia Minor*. Thames and Hudson, London.
- Robinson, F. (2005). *Cambridge Resimli İslâm Ülkeleri Tarihi*. (Çev. Z. Kılıç), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Roux, J. P. (2006). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. (Çev. L. Arslan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Roux, J. P. (2015). *Türkler'in Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*. (Çev. A. Kazançgil ve L. A. Özcan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Sağlam, A. (2015). "Ortaçağda Orijinal Bir Siyasi Yapı: Güçlü ve Nüfuzlu Her Emir Sultan Olur". *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, c.II, S.IV, s.108-126.
- _____, (2015). "Ortaçağda Orijinal Bir Siyasi Yapı: Güçlü ve Nüfuzlu Emir Sultan Olur". *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, c.II, S.IV, s.107-126.
- Sarıkaya, A. (2017). "Halifeler Tarihi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.38, s.205-217.
- Sevim, A. (2011a). *Mira'atü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular, Sıbt İbnu'l-Cevzi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- _____, (2011b). *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşî, Atsız, Artuk ve AkSungûr*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Sir William Muir. (1883). *Annals of the Early Caliphate*. (Simth, Elder, & Co), London.
- Sırma, İ. S. (2016). *İslâm Öncesi Mekke Dönemi ve Hz. Muhammed*. Beyan Yayınları, İstanbul.
- _____, (2013). *İslâmî Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi*. Beyan Yayınları, İstanbul.

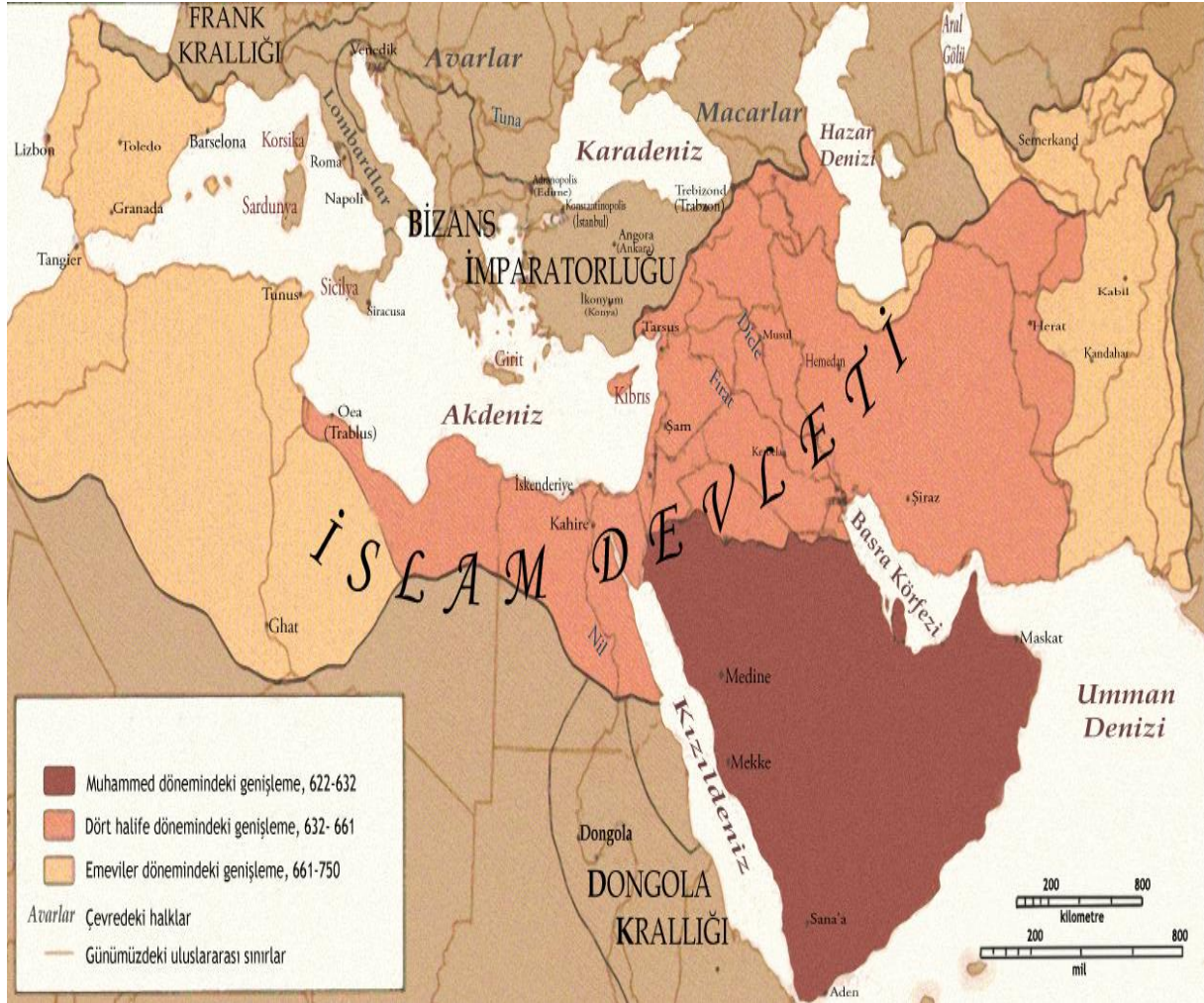
- Strange, G. L. (1922). *Baghdad during The Abbasid Caliphate. Contemporary Arabic and Persian Sources*. Oxford at the Clarendon Press, London.
- _____, (1924). *Baghdad The Abbasid Caliphate*. Delhi University Library, Oxford At The Clarendon Press.
- Sümer, F. (2004). “Mes’ûd b. Muhammed Tapar”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, c.XXIX, s.349- 351.
- _____, (2009). “Selçuklular”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.XXXVI, s.365-371.
- Sürur, Muhammed Cemaleddin. (1938). *El-Zâhîr Baybars ve'l Hazreti Mısır Fi'l- Asır*. Yüksek Lisans Tezi, k.1, Mısır.
- Şafak, A. (1977). *İslâm Hukuku Tevdîni*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum.
- _____, (1977). *İslâm Hukukunun Tedvîni*. Atatürk Üniversitesi Yayınları, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum.
- Şeker, M. (2010). *Bahrî Memlûkler'de (1250-1382) Divânü'l- Mez'alim*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Şen, A. (2013). *Hulefâ-i Raşidîn'in Halife Seçilme Şekilleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
- Şeşen, R. (1995). “Eyyûbiler”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.XII, s.20-31.
- _____, (1998). “Hittin Savaşı”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.XVIII, s.165-167.
- _____, (2002). “Eyyubîler”. *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, c.V, s. 102.
- _____, (2009). “Selâhaddîn-i Eyyûbî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.XXXIV, s.337-340.
- _____, (2018). *Sultan Kalavun ve Oğlu El-Melikü'l-Eşref Devri (1279-1293)*. Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Taneri, A. (1997). “Hâzımşahlar”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.XVI, s.228-231.
- Tekin, A. (2012). *Türk'ün Tarihi*. Kariyer Yayınları, İstanbul.
- Tekindağ, Ş. (1971). “Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış”. *Tarih Dergisi*, İstanbul Üniversitesi, s.1-20.
- Tomar, C. (1996). *Memluk Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesi (1240-1260)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırma Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul.
- _____, (2010). “Şecereddür”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.XXXVIII, s.404-405.

- Turhal, H. F. (1935). *Anadolu Selçukileri Münnecimbaşıya Göre*. Türkiye Basımevi, İstanbul.
- Türker, Ö. ve Ükten, S. S (2014). “Haçlılar, Moğollar ve Ortadoğu’da Haçlı-Moğol Münasebetleri”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S.I, s.319-344.
- Uludağ, S. (1997). “Halife”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.XV, s.299-300.
- Ulutaş, A. (2007). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Hilâfet ve Saltanat Müesseselerinin Hukuki Mahiyeti*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, İstanbul.
- Uyar, M. (2007). “Âdâb el-Harb ve el-Şecâ’â’ya Göre Hisar ve Kuşatma Geleneği”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl:2006, S.40’dan ayrı basım, Ankara Üniversitesi Basımevi, s.215-224.
- Üçok, B. (1968). *İslâm Tarihi Emeviler Abbasiler*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Varol, B. (2003). “El- İmame Ve’s-Siyase İsimli Eserinin Müellifi İbn Kuteybe Kimdir”. *İslâm Araştırmaları Merkezi*. c.XVI, S.2, s.308-321.
- Vloten, G. (1986). *Emevi Devrinde Arap Hâkimiyeti Şia Mesih Akideleri Üzerine*. (Çev. M. S. Hatiboğlu), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Watt, W. M. (2013). *İslâm’ın Ortaçağ Avrupası Üzerindeki Etkisi*. (Çev. Ü. H. Yolsav), Bigesu Yayıncılık, Ankara.
- _____, (2015). *Hazreti Muhammed Peygamber ve Devlet Adamı*. (Yayına Hzl. A. D. Karadağ), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Winter, M. and Levanoni, A. (ed.). (2004). *The Mamluks In Egyptian And Syrian Politics And Society*. (Reuven Amitai, “Mongol Occupation of Damascus in 1300: A Study of Mamluk Loyalties”, Brill Leiden-Boston, s.21-41.
- Yaltkaya, M. Ş. (1941). *Baypars Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayınlarından II. Seri, No.III. İstanbul, c.II.
- Yaşar, A. (2016). “İbn Haldûn’a Göre Siyasi Otorite ve Liderlik”. *Genç Hukukçular Okumaları Birikimler*. Hukuk Vakfı Yayınları, İstanbul, Aralık, V, s.513-517.
- Yavuz, Ş. (1995). “Fâsık”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.XII, s.202-205.
- Yazıcı, N. (1992). *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Yıldız, H. D. (1988). “Abbasiler”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.I, s.31-48.
- _____, (1991). “Bâbek”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.IV, s.376-377.

- _____, (1992). “Hz. Peygamber’in Hastalığı ve Vefatı”. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. Çağ Yayınları, İstanbul, c.I, s. 545-550.
- _____, (1992). “Hz. Ömer Dönemi”. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. Çağ Yayınları, İstanbul, c.II, s. 63-188.
- Yılmaz, H. (2019). *Memlûkler ve Memlûk Halifeleri*. Elips Kitap, Ankara.
- Yiğit, İ. (1995). “Emeviler”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c. XI, s.87-104.
- _____, (2001). “Kalavun”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.XXIV, s.227-228.
- _____, (2004). “Memluklar”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.XXIX, s.97-100.
- _____, (2006). “Müstansır Billâh, Ahmed b. Muhammed”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.XXXII, s.119.
- _____, (2006). “Müstekfî Billâh Süleyman b. Ahmed”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, c.XXXII, s.140.
- Yüksel, A. (2006). “Emeviler Döneminde Abdullah b. Ömer”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.VIII, s.21-42.
- Zeydân, C. (2012). *İslâm Uygarlıkları Tarihi*. (Çev. N. Gök), İletişim Yayınları, İstanbul, c.II.
- Zeyyat, H. (2013). “Abbâsiler Döneminde Muâviye Taraftarlığı”. (Çev. M. M. Dündar), *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s.175-182.
- Ziemeck, S. (2004). “The Mamluks in History”. *Foundation for Science Technology and Civilisation*, Manchester, s.2-9.
- Abd al-Ameer ‘Abd Dixon. (2014). “Emevi Dönemi Harici İsyanları”. (Çev. H. Doğan), e-makâlât Mezhep Araştırmaları, VVII/I, 155-188. www.emakalat.com.
- Çetin, A. “İbn Haldûn’da Memlûk Askerî Teşkilatı”. s. 913-923. www.ayk.gov.tr. (Erişim Tarihi: 12.10.2019).
- El-Melik es-Sa’îd Nâsireddîn Muhammed Berke Kağan (1277-1279): https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/90391/mod_resource/content/1/6.pdf. (Erişim tarihi: 04.05. 2020).
- Oruç, M. (2004). Dört Büyük Halife. I, Tertip Heyeti Gazetesi Yayınları, Ansiklopedi Grubu, İstanbul. www.turkiyegazetesi.com.
- Şahin, H. (2013). “Abbâsilerin Son Dönemlerinden İlhanlıların Yıkılışına Kadar ki Süreçte Şîf- Sunni İlişkileri”. *Mezhep Araştırmaları*, S.2, s.17-42. www.emakalat.com.

EKLER

EK 1- Haritalar

Resim 1: 622-750 yılları arasında İslâm Devleti'nin sınırlarını gösteren harita

Kaynak: https://www.turkcebilgi.com/islam_devleti. (erişim tarihi: 02.01.2021)

Resim 3: Memlûk Devleti'nin en geniş sınırlara ulaştığını gösteren harita

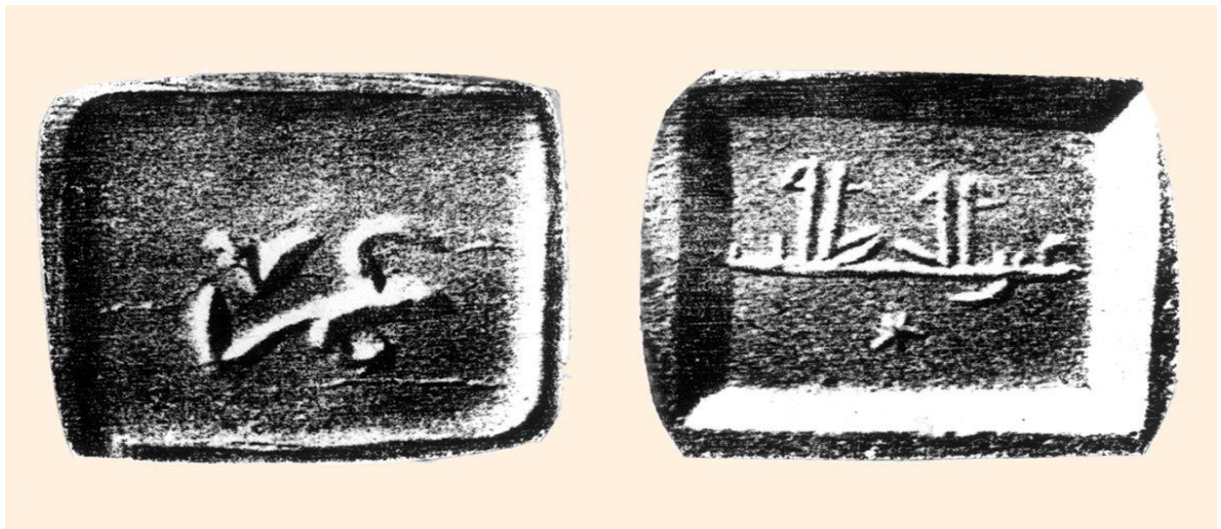
Kaynak: <https://islamansiklopedisi.org.tr/memlукler>. (erişim tarihi: 02.01.2021)

EK 2- Mühür ve Hil'at

Resim 1: Hz. Muhammed'in mühürü, yüzüğü üzerinde akik taşından yapılmıştır. Hz. Osman dönemine kadar halifeler tarafından kullanılmıştır.

Kaynak: <http://tarihvedenedeniyet.org/2009/08/muhur-ve-muhr-i-humayun.html>. (erişim tarihi: 03.01.2021)

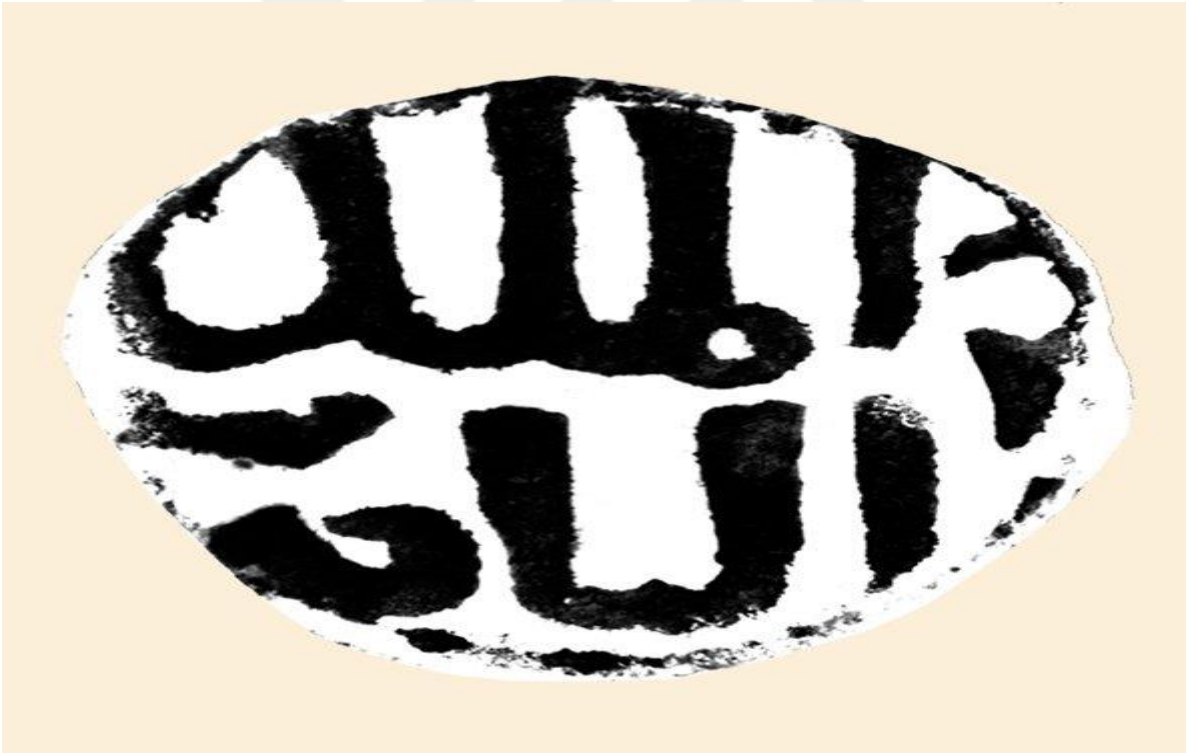
Resim 2: Ömer b. Hattâb'ın mühürü.

Kaynak: <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhur>. (erişim tarihi: 03.01.2021)

Resim 3: Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân adına Filistin’de kesilen kurşun mühür.

Kaynak: <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhur>. (erişim tarihi: 03.02.2021)

Resim 4: Memlûk Sultanı el- Melikü’n-Nâsır Muhammed’in mührü.

Kaynak: <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhur>. (erişim tarihi: 03.02.2021)

Resim 5: Türkler'e ait aksesuarları tamamlanmış bir hil'at örneği

Kaynak: <https://www.neoldu.com/turk-devletlerinde-hukumdarlik-alametleri-90h.htm>.

(erişim tarihi: 03.01.2021)

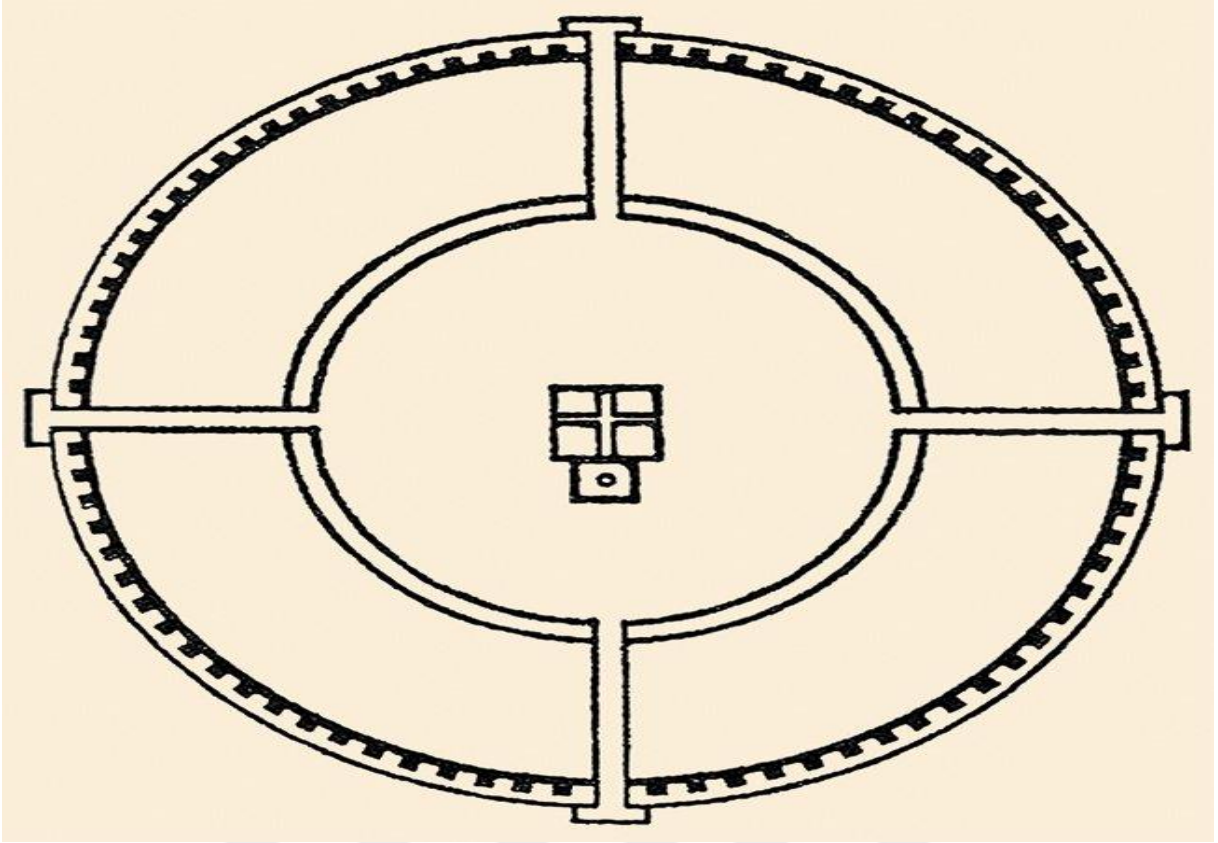

Resim 6: Ortaçağ İslâmi nakışlarından olan Tırâz. Halife tarafından sultanlara verilirdi.

Görselde ki tırâz Suriye ve Mısır'da işlenen XVI. yüzyıla aittir.

Kaynak: <https://islamansiklopedisi.org.tr/tiraz>. (erişim tarihi: 04.01.202)

EK 3- Görseller

Resim 1: Abbâsî halifesi Mansûr'un çizmiş olduğu, Bağdat şehri planlamasını gösteren bir resim.

Kaynak: <https://islamansiklopedisi.org.tr/abbasiler>. (erişim tarihi: 05.01.2021)

Resim 2: Abbâsî halifesi Müstansır-Billâh tarafından Bağdat bölgesinde inşa ettirilen Müstansırıyye Medresesi avlusundan bir kesit.

Kaynak: <https://islamansiklopedisi.org.tr/abbasiler>. (erişim tarihi: 05.01.2021)

Resim 3: Abbâsî halifesi Mu'tasım-Billâh'ın Türkler için yaptırdığı Sâmmerrâ şehrinin ortasında bulunan Sâmmerrâ Ulu camii mimari özellikleri bakımından, Ortaçağ İslâm medeniyetinin ihtişamını, o dönemde dünyanın en güçlü devleti olan Abbâsîler'in zenginliğini ve sanata verdikleri değeri yansıtmaları bakımından önemlidir.

Kaynak: <https://islamansiklopedisi.org.tr/samerra>. (erişim tarihi: 06.01.2021)

Resim 4: Memlûk halifelerinin hapsedildiği yer olan Kalatü'l Cebel kalesinin eski hali.

Kaynak: Ayaz, F. Y. (2008). *Türk Memlûkler Döneminde Saray Ağalığı Üst'adârlık (1250-1382)*. M.Ü İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul. (Ekler kısmından alınmıştır).

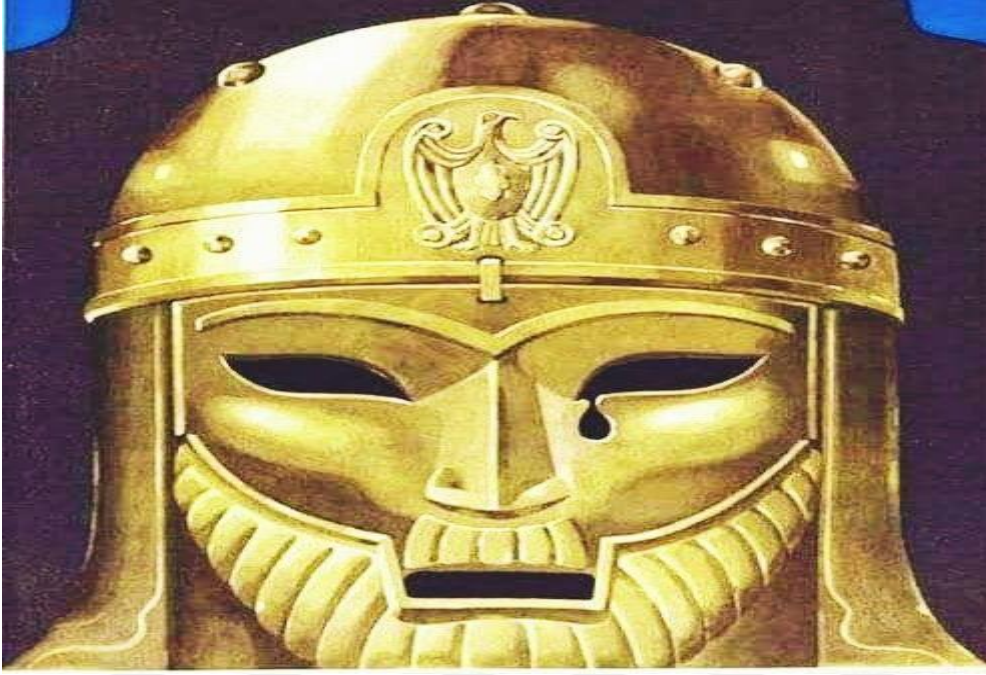
Resim 5: Sultan Selâhaddîn-i Eyyûbî zamanında Mısır'da inşa edilen Kalatü'l Cebel kalesinden modern bir görünüm.

Kaynak: <https://www.dunyabizim.com/gezi-mekan/selahaddin-mirasi-hl-ayakta-misirda-h18936.html>. (erişim tarihi: 07.01.2021)

Resim 6: Moğolların Bağdat kuşatmasını tasvir eden bir gravür.

Kaynak: <https://www.gzt.com/mecra/kole-pazarindan-misir-sultanligina-3469404>. (erişim tarihi: 07.01.2021)

Resim 7: Memlûk sultanı Baybars'ın savaşlarda kullandığı Kıpçak maskesinde bulunan gözyaşı, Baybars'ın kölelikten sultanlığa yükselmesini temsil etmektedir. (1223-1277)

Kaynak: <https://www.tokatmedyam.com/sultan-baybars-borcali-kipcak-karapapak/>. (erişim tarihi: 03.02.2021)

Resim 8: Memlûklerde Tıbâk eğitimini gösteren temsili bir resim.

Kaynak: <http://www.adanagelenekselokculuk.org.tr/memluk-devletinde-tibak-egitimi-2>. (erişim tarihi: 03.02.2021)

EK 4- Paralar

Resim 1: Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın (685-755) bastırıldığı sikkenin ön ve arka yüzleri. İslâmî tarzını yansıtan dinarların ön yüzünün ortasında “lâ ilahe illallah vahdehû lâ şerike leh” (Allah’tan başka ilâh yoktur, O tektir, ortağı yoktur) çevresinde ise; “Muhammedün Resûlullah erselehû bi’l-hüdâ ve dîni’l-hakkı li-yuzhirahû ale’d-dîni küllih için gönderdi) arka yüzünün ortasında “Allâhü ahad Allâhü’s-samed lem yelid ve lem yûled” çevresinde “bismillâhi duribe hâze’d-dînâr fî sene seb’a ve seb’îne” (Allah’ın adıyla bu dinar yetmiş yedi yılında basıldı) ibaresi yazılıdır.

Kaynak:

https://www.coinarchives.com/a31766cbc479b3fd9983f6d97a6f636f/img/leu_winterthur/e15/image02880.jpg. (erişim tarihi: 04.02.2021)

Resim 2: Abbâsî halifesi Ebü'l-Abbas es-Seffâh'ın bastırıldığı altın sikkenin ön ve arka yüzleri. Sikkenin ortasında “Muhammed Resûlullah” yazısı, çevresinde ise “bismillâhi duribe hâze’d-dînâr sene” ibaresi mevcuttur. Basılan sikkenin arkasında ise rakam yerine yazı ile yazılmış tarih bulunmaktadır.

Kaynak: <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=4474&lot=687>. (erişim tarihi: 04.02.2021)

Resim 3: Abbâsî halifesi el-Me'mûn'un bastırıldığı sikkenin ön ve arka yüzleri. Üzerinde “lillâhi'l-emru min kablü ve min ba'dü ve yevmeizin yefrahu'l-mü'minûne bi-nasrillâh” (Eninde sonunda emir Allah'ındır. O gün müminler Allah'ın yardımıyla sevinecektir) ibaresi yazılıdır.

Kaynak: <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=4451&lot=86>. (erişim tarihi: 05.02.2021)

Resim 4: Memlûk sultanı Baybars'ın Kahire bölgesinde ki Abbâsî halifesi Müstansır'a atıfta bulunarak bastırıldığı, arka tarafında aslan motifinin bulunduğu sikkenin ön ve arka yüzleri. Sikkenin ön yüzünde Kur'an'dan bir âyet yazılıdır.

Kaynak:

<https://www.coinarchives.com/2a3c9f60878102d1569177cb2b386d44/img/nys/053/image03250.jpg>. (erişim tarihi: 05.02.2021)

Resim 5: Memlûk sultanı el-Melik Nâsireddin Muhammed b. Kalavun'un hükümdarlık alameti olarak bastırıldığı sikkenin ön ve arka yüzleri.

Kaynak:

https://www.coinarchives.com/f97c44b6555b6629eb27e7dabc381234/img/leu_winterthur/e15/image03089.jpg. (erişim tarihi: 06.02.2021)

Resim 6: Memlûk sultanı Zeyneddin el-Haccî el-Muzaffer'in (1346-1347) bastırmış olduğu bakır sikke.

Kaynak: https://en.wikipedia.org/wiki/File:Copper_fals_of_Muzaffar_Hajji.jpg. (erişim tarihi: 06.02.2021)

EK 5- Tablolar

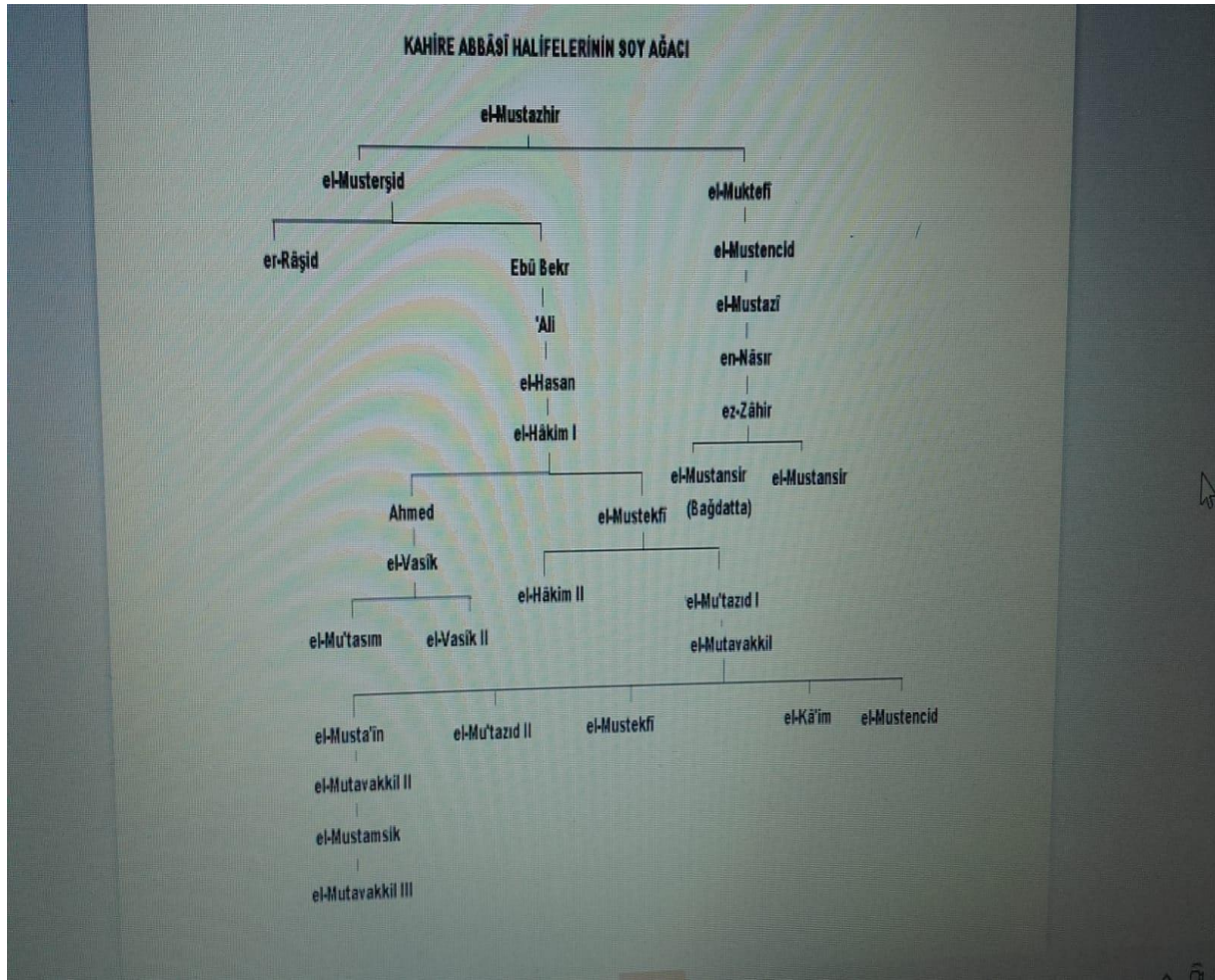
Irak ve Bağdat'ta Hüküm Süren
Abbasi Halifeleri

Ebu'l-Abbas	750-754
Mansur	754-775
Mehdi	775-785
Hadi	785-786
Harun Reşid	786-809
Emin	809-813
Memun	813-833
Mutasım	833-842
Väsık	842-847
Mütevekkil	847-861
Muntasır	861-862
Mustain	862-866
Mutez	866-869
Muhtedi	869-870
Mutemid	870-892
Mutezid	892-902
Muktefi	902-908
Muktedir	908-932
Kahir	932-934
Razı	934-940
Muttaki	940-944
Mustakfi	944-946
Muti	946-974
Taî	974-991
Kadir	991-1031
Kâim	1031-1075
Muktedi	1075-1094
Mustazhir	1094-1118
Mustarşid	1118-1135
Reşid	1135-1136
Muktefi	1136-1160
Müstencid	1160-1170
Mustazi	1170-1180
Nasır	1180-1225
Zahir	1225-1226
Mustansır	1226-1242
Mustasım	1242-1258

Tablo 1: Irak ve Bağdat bölgesinde yaşayan Abbâsî halifelerinin isimleri yılları ile birlikte kronolojik olarak verilmiştir.

Kaynak: <https://www.msxlabs.org/forum/tarih/24346-abbasiler.html>.

(erişim tarihi: 07.01.2021)

Tablo 2: Kahire bölgesinde oturan Abbâsî halifelerinin soy kütüğü.

Kaynak: Ağır, A. M. (2011). “Memlûk Sultanlarının Gölgesi Altında Hilâfet Kurumu”. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (Ekler kısmından alınmıştır)

El-Mustansir Billah Ebû'l-Kasım Ahmed	1261-1262
El-Hâkim Biemrillâh Ebû'l-Abbâs Ahmed	1262-1302
El-Mustekfi Billâh Ebû'r-Rabî Süleyman	1303-1340
El-Vasîk Billah Ebû İshâk İbrahim	1340-1341
El-Hâkim Biemrillâh Ebû'l-Abbâs Ahmed	1341-1352
El-Mu'tazîd Billâh Ebû'l-Feth Ebû Bekr	1352-1362
El-Mutavakkil'Ala'llâh Ebû'Abdullah Muhammed	1362-1376
El-Mu'tasım Billâh Ebû Yahya Zekerîyyâ'	1377
El-Mutavakkil'Ala'llâh (ikinci kez)	1377-1383
El-Vasîk Billâh Ebû Hafs Ömer	1383-1386
El-Mu'tasım Billâh Ebû Yahya (ikinci kez)	1386-1389
El-Mutavakkil'Ala'llâh (üçüncü kez)	

.....	1389-1406
El-Musta'în Billâh Ebû'l-Fadl el- Abbâs	
.....	1406-1414
El-Mu'tazîd Billâh Ebû'l-Feth Dâvûd	
.....	1414-1441
El-Mustekfî Billâh Ebû'l-Rabî' Süleyman (ikinci kez)	
.....	1441-1451
El-Kâ'im Biemrillâh Ebû'l-Bekâ Hamza	
.....	1451-1455
El-Mustencid Billâh Ebû'l-Mehâsîn Yusuf	
.....	1455-1479
El-Mutavakkil' Ala'llâh Ebû'l-İzz 'Abd el-'Azîz	
.....	1479-1497
El-Mustamsik Billâh Ebû's-Sabr Yakûb	
.....	1497-1508
El-Mutavakkil 'Ala'llâh Muhammed	
.....	1508-1517

Tablo 3: Kahire bölgesinde oturan Abbâsî halifelerinin soy kütüğü yılları ile birlikte.

Kaynak: Ağır, A. M. (2011). "Memlûk Sultanlarının Gölgesi Altında Hilâfet Kurumu". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (Ekler kısmından alınmıştır)

I. TÜRK MEMLÜKLER DÖNEMİ SULTANLARI

el-Melikü'l-Muiz İzzeddin Aybek et-Türkmânî	(648/1250)
el-Melikü'l-Mansur Nureddin Ali	(655/1257)
el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddin Kutuz	(657/1259)
el-Melikü'z-Zahir Rükneddin Baybars	(658/1260)
el-Melikü's-Saîd Berke	(676/1277)
el-Melikü'l-Adil Bedreddin Sülemiş	(678/1279)
el-Melikü'l-Mansur Seyfeddin Kalavun	(678/1279)
el-Melikü'l-Eşref Halil b. Kalavun	(689/1290)
el-Melikü'n-Nasır Muhammed b. Kalavun (birinci saltanatı)	(693/1293)
el-Melikü'l-Adil Zeyneddin Ketboğa	(694/1294)
el-Melikü'l-Mansur Hüsameddin Laçin	(696/1296)
el-Melikü'n-Nasır Muhammed b. Kalavun (ikinci saltanatı)	(698/1299)
el-Melikü'l-Muzaffer Baybars el-Çaşnigîr	(709/1309)
el-Melikü'n-Nasır Muhammed b. Kalavun (üçüncü saltanatı)	(709/1310)
el-Melikü'l-Mansur Seyfeddin Ebûbekir	(741/1341)
el-Melikü'l-Eşref Alaeddin Küçük	(742/1341)
el-Melikü'n-Nasır Ahmed	(742/1342)
el-Melikü's-Salih İsmail	(743/1342)
el-Melikü'l-Kâmil Seyfeddin Şaban	(746/1345)
el-Melikü'l-Muzaffer Zeyneddin Hâccî	(747/1346)
el-Melikü'n-Nasır Hasan (birinci saltanatı)	(748/1347)
el-Melikü's-Salih Selahaddin	(752/1351)
el-Melikü'n-Nasır Hasan (ikinci saltanatı)	(755/1354)
el-Melikü'l-Mansur Selahaddin	(762/1361)
el-Melikü'l-Eşref Şaban	(764/1363)
el-Melikü'l-Mansur Alaeddin Ali	(778/1376)
el-Melikü's-Salih Zeyneddin Hâccî (birinci saltanatı)	(783-784/1381-1382)

Tablo 4: I. Türk Memlûkler dönemi hükümdarlarının listesi.

Kaynak: Ayaz, F. Y. (2008). (2008). *Türk Memlûkler Döneminde Saray Ağalığı Üst'adârlık (1250-1382)*. M.Ü İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul. (Ekler kısmından alınmıştır)

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve SOYADI	Rozelin DÖNDÜ
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Süleyman Demirel Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi
Lisans Diploması	Batman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, 2017
Yabancı Dil/ Diller	İngilizce, Arapça.